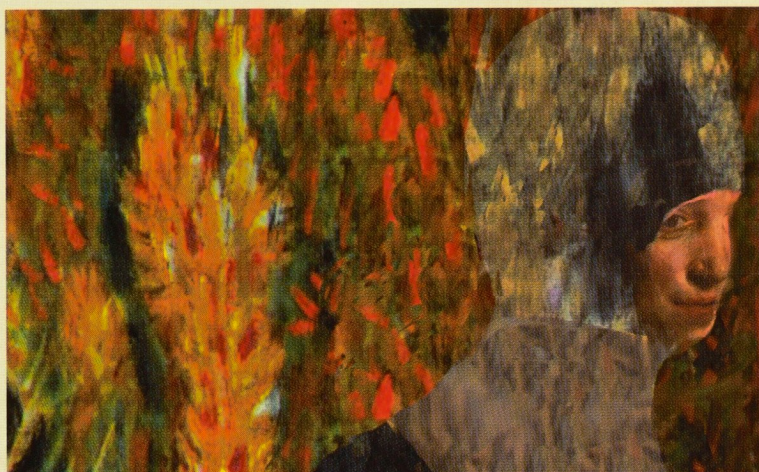

Mot halva makten

elva historiska essäer om
kvinnors strategier och mäns motstånd

Redaktör : Ingrid Hagman

Ur KB:s samlingar

Digitaliserad år 2015

National Library
of Sweden

Rapport till

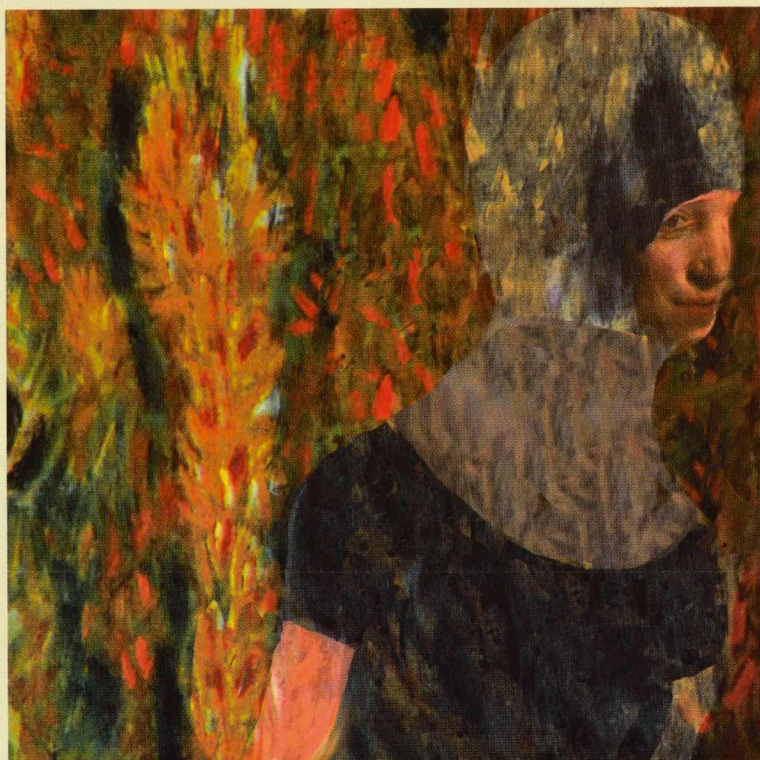
Utredningen om fördelningen av ekonomisk makt
och ekonomiska resurser mellan kvinnor och män

SOU 1997:113

Mot halva makten

elva historiska essäer om
kvinnors strategier och mäns motstånd

Redaktör : Ingrid Hagman

Rapport till
Utredningen om fördelningen av ekonomisk makt
och ekonomiska resurser mellan kvinnor och män

SOU 1997:113

Ref KB
Oce son

Statens offentliga utredningar

1997:113

Arbetsmarknadsdepartementet

Mot halva makten

– elva historiska essäer

om kvinnors strategier och mäns motstånd

Redaktör: Ingrid Hagman

Rapport till

Utredningen om fördelningen av ekonomisk makt

och ekonomiska resurser mellan kvinnor och män

Stockholm 1997

SOU och Ds kan köpas från Fritzes kundtjänst. För remissutsändningar av SOU och Ds svarar Fritzes, Offentliga Publikationer, på uppdrag av Regeringskansliets förvaltningskontor.

Beställningsadress: Fritzes kundtjänst
106 47 Stockholm
Orderfax: 08-690 91 91
Ordertel: 08-690 91 90

Svara på remiss. Hur och Varför. Statsrådsberedningen, 1993.

– En liten broschyr som underlättar arbetet för den som skall svara på remiss.

Broschyren kan beställas hos:

Regeringskansliets förvaltningskontor
Distributionscentralen
103 33 Stockholm
Fax: 08-405 10 10
Telefon: 08-405 10 25

Omslag: Caroline Färnström
Tryck: Gotab, Stockholm 1997

ISBN 91-38-20674-9
ISSN 0375-250X

Till statsrådet och chefen för Arbetsmarknadsdepartementet

Genom direktiv 1994:102 den 15 september 1994 beslutades att tillsätta en särskild utredare för att kartlägga och analysera fördelningen av ekonomisk makt och ekonomiska resurser mellan kvinnor och män. Den 19 maj 1995 utsågs landshövding Kristina Persson, Östersund, till utredare. Utredningen har antagit namnet *Kvinnomaktutredningen*.

Den 1 augusti 1995 tillkallades såsom vetenskapliga experter Göran Ahrne, professor i sociologi vid Stockholms universitet, Anna G. Jónasdóttir, FD och universitetslektor vid Högskolan i Örebro, Inga Persson, professor i nationalekonomi vid Lunds universitet, Elisabeth Sundin, docent i företagsekonomi och biträdande professor vid tema Teknik och social förändring vid Linköpings universitet samt Eskil Wadensjö, professor i arbetsmarknadspolitik vid Stockholms universitet. Sekreterare i utredningen har varit Anita Nyberg, universitetslektor i nationalekonomi och docent vid tema Teknik och social förändring vid Linköpings universitet, och biträdande sekreterare FK Eva Lindblad.

Inom ramen för Kvinnomaktutredningen publiceras ett antal monografier och antologier. Experterna har i egenskap av redaktörer och monografiförfattare svarat för urval och utformning av de olika skrifterna, medan de enskilda artikelförfattarna ansvarar för innehållet i sina egna bidrag. Experter och artikelförfattare har arbetat under vetenskaplig självständighet.

Utredningsarbetet skall vara klart före den 31 december 1997. Skrifter publiceras dock successivt. Föreliggande skrift, *Mot halva makten – elva historiska essäer om kvinnors strategier och mäns motstånd*, visar några utsnitt ur kvinnors historia. Redaktör är Ingrid Hagman.

Östersund och Linköping i augusti 1997

Kristina Persson

/Anita Nyberg

Innehåll

Introduktion	1
INGRID HAGMAN	
Ekonomisk makt och ekonomiskt ansvar – två skilda storheter	3
ANN-SOFIE OHLANDER	
Den aktive mannen och den passiva kvinnan	15
– föreställningar kring kön och makt i historien	
ÅSA BERGENHEIM	
Med eller utan fäder och bröder? – kvinnor i 1900-talets politiska liv	39
CHRISTINA CARLSSON WETTERBERG	
Konsten att överleva – kvinnors liv och hälsa under 1900-talet	56
GUNILLA CARLSTEDT	
Vad bör kvinnor kunna?	71
– Utbildning som kulturellt kapital och symboliskt våld	
ULLA JOHANSSON	
I gruva och på kontor – genusstämpling av arbete	89
LYNN KARLSSON	
Mannakraft och stöttepinnar	105
– reformistiskt identitetsskapande på 1940-talet	
EVA BLOMBERG	
Kvinna med eget företag – från 1700-talets mitt till 1800-talets slut	127
CHRISTINE BLADH	
Hemmet är vårt kall! – en kyrklig kvinnokongress 1920	143
MARIA SÖDLING	
Prostitutionens vålnad – om sexualitet och ekonomisk ojämlikhet	163
ELISABETH ELGÁN	
Vad konstituerar maktlöshet? – läsövning i textilens text	177
LOUISE WALDÉN	
OM FÖRFATTARNA	194

Introduktion

INGRID HAGMAN

Denna bok är en del av Kvinnomaktutredningen och handlar om hur kvinnor under århundraden krävt och så småningom erövrat allt större del av den ekonomiska och politiska makten. Men för att förstå kvinnors agerande i det offentliga behöver vi också veta hur deras liv tedde sig i övrigt: boendet, hälsan, sexualiteten, utbildningen, föreningslivet ... Ty de olika sidorna av är beroende av varandra och formar tillsammans en vindlande historia om möda, elände och tunga bakslag – liksom om envishet, uppfinningsrikedom och befriande genombrott. Skribenterna är forskare från vitt skilda discipliner och här bryts följaktligen många perspektiv. Vår förhoppning är att dessa olika nedslag i historien ska fascinera läsare också långt utanför den akademiska världen.

Ekonomisk makt och ekonomiskt ansvar – två skilda storheter

ANN-SOFIE OHLANDER

Den 22 oktober 1914 gick nära 4 000 kvinnor i en nykterhetsdemonstration i Örebro. De tågade till slottet och togs emot av landshövdingen. Deras ärende var att till honom framföra krav på lokalt förbud mot försäljning och utskänkning av alkohol.

Kampen för nykterhet var en fråga som engagerade kvinnorna och fick dem att gå ut i politiskt arbete. Nykterhetsrörelsen hade fler kvinnliga medlemmar än män. Det bildades också speciella nykterhetsföreningar med enbart kvinnor, till exempel Vita Bandet, som hade aktiva företrädare i Örebro. Frågan var så viktig att den fick kvinnor att överskrida sociala och politiska tabugränser. Det gjorde de demonstrerande kvinnorna i Örebro när de både bildligt och bokstavligt i stora skaror gav sig ut i offentligheten, tågade genom staden och krävde svar av landshövdingen, offentlighetens högsta representant på orten.

Nykterhetsvänner, kvinnliga som manliga, såg männens supande som en av de främsta anledningarna till den fattigdom och det elände många familjer levde i. Men det gjorde inte landshövdingen i Örebro län. Han förklarade i sitt svarstal till kvinnorna att skulden till fattigdom och nöd stod att finna i kvinnornas egen ekonomiska oförmåga: ”Genom att en kvinna förskaffat sig insikt i ett hems skötande, kan man med ringa medel få det att räcka, som i en vårdslös husmoders hand är otillräckligt”, menade han. Männens eventuella dryckesvanor hade uppenbarligen ingenting med den saken att göra. Ytterligare vinster i hushållsekonomin skulle kunna göras genom besparingar på klädkontot, sade landshövdingen, om inte kvinnor i så hög grad vore slavar under modet.

Landshövdingen ställde kvinnorna till ansvar för deras familjers fattigdom, och förnekade därmed att mäns alkoholmissbruk skulle kunna tillfoga ekonomisk och annan skada. Detta gjorde han trots att männen enligt lagstiftningen var familjeförsörjare; de hade därmed ett formellt, juridiskt ansvar för sina hustrurs och barns försörjning. I praktiken arbetade dock det stora flertalet kvinnor i ar-

betarklass och lägre inkomstskikt också utanför hemmet, eller i familjeföretag som jordbruk, för familjens försörjning.

Det egendomliga i landshövdingens uttalande understryks ytterligare av att gifta kvinnor var omyndiga och att både de och barnen alltså var formellt underordnade männen. Deras möjligheter att i praktiken hävda någon rätt till mannens inkomst, för sin egen och sina barns försörjning, var därmed i verkligheten ofta begränsade. Landshövdingen ställde därmed i sitt tal i realiteten kvinnorna till ansvar för omständigheter de inte hade någon makt över och kunde drabbas hårt av. De som hade makten, männen, ställdes där emot inte till ansvar.

Den vikt kvinnorna tillmätte nykterhetsfrågan kom med överväldigande tydlighet fram i folkomröstningen om totalförbud mot alkohol år 1922. Trots att de svenska kvinnorna fått politisk röst- och representationsrätt först året innan och trots en allmänt rådande uppfattning, att kvinnor nog skulle komma att rösta precis som sina män, lade inte mindre än 60 procent av kvinnorna sina röster för totalförbud mot alkohol, medan motsvarande siffra för männen bara var 40 procent. Det innebar att många kvinnor i själva verket röstade tvärtemot sina egna män i en fråga som de uppenbarligen menade hade allvarliga konsekvenser för dem själva och deras familjer, inte minst just för männen.

Förbud att försörja sig och sina barn?

Landshövdingen i Örebro län var inte ensam om sitt sätt att resonera om kvinnors och mäns makt och ansvar i ekonomiskt hänseende. År 1900 utfärdades en ny arbetarskyddslag. En paragraf i lagen avsåg nyblivna mödrar:

Med arbete i industriellt yrke må kvinna, som fött barn, icke sysselsättas under de fyra första veckorna efter barnsbörden, därest icke med läkarintyg styrkes, att hon tidigare kan utan men börja arbetet.

Fabriksanställda kvinnor förbjöds alltså att arbeta under fyra veckor efter en förlossning. Lagparagrafen var tillkommen med hänsyn till kvinnans och barnets behov av vila, och särskilt för att modern skulle kunna amma barnet.

Men någon ekonomisk ersättning skulle inte utgå under den tvångsmässiga ledigheten, som i stället blev ett slag mot kvinnans och barnets försörjning. Eller för att tala med Sveriges första kvinnliga läkare, Karolina Widerström, som år 1906 kommenterade lagen vid en kongress om fattigvård och folkförsäkring: "Har

månne den människa, som jag berövar brödet, gagn utav de föreskrifter jag ger henne till hennes hälsas bevarande?” Långt ifrån att förbättra moderns och barnets förhållanden blev lagen i stället något av ett hot mot deras existens. Här borde staten och arbetsgivarna ta sitt ansvar, menade Karolina Widerström:

Staten och enskilda arbetsgivare bete sig rätt underligt mot kvinnans arbete utom hemmet. ... Man kan tänka sig att staten direkt ordnar en allmän och obligatorisk sådan (moderskapsförsäkring). Medlen till denna borde vinnas genom beskattning där männen finge betala lika väl som kvinnorna, de rika mest och även de barnlösa – rimligt och riktigt.

Karolina Widerström var också liberal politiker. Efter år 1910, då kvinnor fått kommunal representationsrätt, satt hon som frisinad ledamot i Stockholms stadsfullmäktige och arbetade där aktivt för att förbättra barns och kvinnors förhållanden. Hon var inte ensam om att peka på behovet av en moderskapsförsäkring. Behovet av en sådan försäkring togs till exempel upp på 1907 års nationella socialdemokratiska kvinnokonferens.

Var kvinnan familjeförsörjaren?

Men vid denna tidpunkt hade ju svenska kvinnor varken rösträtt till eller representationsrätt i riksdagen. När den liberale riksdagsmannen Edvard Wavrinsky år 1908 tog upp frågan i riksdagen, bör han därför ha givit röst också åt kvinnliga politiker. Wavrinsky krävde i en motion skapandet av en moderskapsförsäkring. Riksdagen biföll förslaget. I riksdagsbeslutet hänvisades uttryckligen till att 1900 års arbetarskyddslag inte kunde vara till någon nytta för mödrar och barn, så länge inte någon ekonomisk kompensation gavs för moderns påtvungna frånvaro från arbetet efter förlossningen. I riksdagsskrivelsen föreslogs också att staten borde ställa en ekonomisk garanti för försäkringen.

Ett utredningsförslag om moderskapsförsäkring kom år 1911. Industrins arbetsgivare skulle enligt förslaget försäkra varje anställd kvinna mellan 15 och 51 års ålder. Två tredjedelar av kostnaden skulle tas från kvinnornas löner. I det slutliga förslag som gick igenom i riksdagen fördelades kostnaderna på staten, som förutsattes betala hälften, kvinnorna och arbetsgivarna som var och en förutsattes betala en fjärdedel. Kvinnor som ammade sina barn i mer än 90 dagar skulle erhålla en särskild ampenning.

Tvärtemot Karolina Widerströms förslag förutsattes inte männen–fäderna lämna något bidrag till moderskapsförsäkringen. Samtidigt hade männen i regel högre löner än kvinnorna under motive-

ringen, att de till skillnad från kvinnorna var familjeförsörjare. Men i fråga om moderskapsförsäkringen antogs männen tvärtom inte ha något ekonomiskt ansvar för sina barn, eller barn överhuvudtaget. Det säregna i resonemanget blir kanske särskilt uppenbart i fråga om ensamma mödrar.

Men den beslutade moderskapsförsäkringen underkändes av lagrådet 1912 och kom därför aldrig till verkställighet. Däremot förlängdes den påtvingna bortavaron från arbetet för kvinnor i industriarbete vid barns börd till sex veckor; detta utan att någon ersättning utgick. Situationen förvärrades alltså för kvinnorna. De förväntades i praktiken kunna ta hand om sina nyfödda barn utan att ha någon försörjning för dem. Först 1931, tio år efter det att kvinnor fått röst- och representationsrätt i riksdagen kom en moderskapsförsäkring till stånd.

Vad berodde spädbarnsdödligheten på?

Intresset för barns börd, amning och så småningom också moderskapsförsäkring hade att göra med att spädbarnsdödligheten i Sverige uppmärksammades i början av 1900-talet. Grunderna till detta var i stor utsträckning befolkningspolitiska. Det var olyckligt för den svenska befolkningsutvecklingen att spädbarnsdödligheten var så hög, när landet samtidigt åderläts av hög emigration.

Vid samma tid framträdde en större omsorg om barn utifrån ett socialt perspektiv. Det var oetiskt att barn skulle lida nöd; bättre förhållanden för barn skulle dessutom gagna samhället i stort.

De befolkningspolitiska, sociala och moraliska motiven sammanföll. Ett påtagligt resultat av detta intresse blev grundandet av så kallade Mjölkdroppeföreningar efter fransk förebild. Dessa skulle dels tillhandahålla bra mjölk för spädbarn, dels också ge deras mödrar råd om hur barnen skulle skötas. Dessutom skulle man verka för att barnen skulle ammas.

Mödrarna, menade man, försummade ofta sin barn och gav dem inte den skötsel och vård de behövde. Den höga spädbarnsdödligheten sågs därmed i stor utsträckning som mödrarnas fel. Någon kritik mot barnens fäder för motsvarande försumlighet framfördes inte. Det förutsattes inte heller att fäderna skulle komma med sina barn till Mjölkdroppeföreningarnas mottagningar och få råd om hur de skulle vårda sina barn. Fäder förutsattes vid denna tid överhuvudtaget inte ta del i eller ha ansvar för sina barns vård och skötsel; det finns till och med exempel på att ensamma fäder som ville ta vård om sina barn, hindrades från det. Faderns principiella roll

var att vara familjeförsörjare, men det var alltså ett ansvar som inte alltid verkar ha tillämpats i politisk praxis.

Ansvar utan makt

Man tycktes alltså inte inse, att de flesta mödrar inom i stort sett alla befolkningsskikt måste arbeta utanför hemmet, eller i familjens jordbruk, hantverk eller handel för att kunna försörja sina barn. Det var också ett faktum som doldes i statistiken; arbetsstatistiken är långt fram i tiden otillfredsställande när det gäller kvinnor. Till exempel räknades inte så kallade "medhjälpande hustrur" i företag, bland annat i jordbruk, som arbetande i den svenska arbetsstatistiken förrän år 1965. Normen var en hemarbetande hustru, verkligheten som var en helt annan, höll de makthavande i praktiken ifrån sig – insikten om detta skulle ju de facto ha inneburit ett erkännande av att kvinnor i praktiken tog ett dubbelt samhällsansvar jämfört med mannens "enkla". Kanske man skulle kunna använda ett annat ordbruk och tala om "hela" och "halva" samhällsansvaret.

När mödrarna ställdes till ansvar för något som de inte hade makt över, accentuerades deras maktlöshet av att gifta kvinnor inte blev myndiga förrän år 1920 och alltså var underställda sina mäns förmyndarskap; detta gav dem också ett otillräckligt inflytande över familjens ekonomi, samtidigt som det var de som skulle svara för att inte bara barnen utan hela familjen hade mat för dagen, rena kläder och ett beboeligt hem. Det kan i sammanhanget vara värt att erinra om att bostadsförhållanden och utrustning i hemmen var sådana, att långt fram på 1930-talet var termerna "bostadsfrågan" och "den sociala frågan" synonyma i samhällsdebatten.

Makt utan ansvar?

I ett logiskt perspektiv kan det verka gåtfullt att de som inte hade makt ställdes till ansvar för det de inte hade makt över, samtidigt som de dessutom i praktiken förväntades göra det omöjliga: både försörja familjen och ensamma ta den praktiska omvårdnaden om den.

Lika gåtfullt kan det verka att männen, som hade en både ekonomiskt, juridiskt och politiskt starkare position än kvinnorna, också i arbetarklassen, förväntades ta ett i praktiken betydligt mindre ansvar än de och också stå för en mindre arbetsinsats.

Naturligtvis får man inte generalisera detta faktum till överdrift. Det bör till exempel påpekas att en man av fattigvården, under hänvisning till hans försörjaransvar, kunde åläggas att sörja för sin hustru om hon inte kunde klara detta själv. Enligt lagen åvilade samma ansvar inte hustrun – men i praktiken verkar det ändå ha utkrävts.

Från 1917 gällde också nya regler för ensamstående mödrar; särskilda så kallade barnavårdsmän skulle hjälpa till bland annat med att kräva att fäderna betalade för sina barn. Här avkrävdes alltså fäderna sitt försörjningsansvar enligt lag. Men att få ut denna försörjning visade sig dock i praktiken ofta vara svårt. År 1938 kom lagen om bidragsförskott, som innebar att staten gick in och förskotterade försumliga fäders ersättning till sina barn.

Maktbegreppet i kvinno- och könshistorisk forskning

Makt är ju ett centralt begrepp, ja kanske till och med det centrala begreppet i det mesta av de senaste decenniernas intensiva kvinno-forskning. Detta gäller också den utvecklingslinje av forskningen som i Sverige under 1990-talet institutionaliserats under namnet genusforskning, på det teoretiska planet ledsagad och belyst av genusteorin i olika varianter.

Maktbegreppets centrala roll återkommer ständigt vare sig det handlar om studier av produktion och reproduktion av kvinnors underordning i olika samhällen och olika samhälleliga sammanhang, eller det rör sig om forskning kring mekanismer och strategier med vilka makten upprätthålls, eller om distinktioner mellan till exempel "makt" och "inflytande", eller olika former av makt, som "love power".

I det föregående har jag med praktiska exempel från svensk kvinnohistoria resonerat kring makt ur ett perspektiv som jag menar kunde tillföra fruktbara aspekter både i svensk genus- och kvinnoforskning och i en samhällelig förståelse av förhållandet mellan kvinnor och män. Men det kan, menar jag, också vara väsentligt att gå vidare från en analys av enbart makt ur olika aspekter till en analys av de samhälleliga konsekvenserna av maktförhållanden, till exempel obalans i makt.

Forskning om frihet

Kvinnoforskning och genusteori skiljer sig i detta avseende inte från annan samhällsteori och forskning – självfallet är maktbegreppet centralt. Kanske kan man ibland ändå undra varför det de

facto tycks finnas så litet av forskning av det emanciperande slag som bland andra Jürgen Habermas efterlyst: forskning kring frihet, kring frigörande faktorer i samhällena i stället för kring makten och dess förtrycksmekanismer.

Ett empiriskt tillämpat aktörsperspektiv borde kunna bidra till detta. Också i detta empiriska aktörsperspektiv – att skilja från teoretiskt konstruerade aktörer ("economic man", "political man" etc.) – som rekommenderats och tillämpats av flera forskare under senare tid spelar givetvis maktbegreppet en viktig roll. Men i ett sådant perspektiv framträder också aktörernas potentiella makt eller i varje fall handlingsfrihet i ett studium av deras strategier för att nå eller handskas med makt. Bilden blir därmed mera nyanserad, kommer närmare verkligheten och borde kunna ge impulser också för utomvetenskapliga tillämpningar och handlingsalternativ.

Brister i jämställdhet mellan kvinnor och män är ju i sig allvarliga företeelser. Dessutom får de allvarliga samhällsliga konsekvenser. Forskning kring indirekta samhällsliga konsekvenser av kvinnors historiskt underordnade ställning är dock fortfarande ovanlig. Till sådana konsekvenser hör att det samhälle som håller relativt maktlösa mödrar ensamma ansvariga för sina barns försörjning och överlevnad i och med detta sannolikt direkt bidrar till en ökning både av spädbarnsdödligheten och av hälsoriskerna för större barn.

När kvinnor väl får politisk makt är ett av deras mest framträdande och oftast återkommande krav, oavsett partitillhörighet, förbättrade förhållanden för mödrar och barn. Det vill säga när kvinnor får makt använder de den, naturligt nog, att möjliggöra ett bättre ansvarstagande över det som de ensamma förutsätts ha ansvar över. Det dröjer flera decennier innan de faktiskt också – tillsammans med manliga politikerkolleger – ställer krav både på ett ökat ansvarstagande för barn från fäders sida och förbättrade möjligheter för fäder att ta just detta ansvar.

Frågan om kvinnors omfattande faktiska insatser och verksamhetsområden i historien kunde enligt min mening också med fördel ställas oftare, inte minst ur ett nationalekonomiskt perspektiv.

Bortträngning och splittring som maktutövning

I min egen historiska forskning om makt har jag bland annat sökt analysera och förstå maktens samhällsliga mekanismer med hjälp av psykoanalytiska begrepp som bortträngning, förnekande, projektion och splittring.

Ett av mina konkreta exempel är just de förment försumliga mödrarna vid sekelskiftet. Man skulle också kunna säga att i deras

fall förelåg en i grunden samhällelig konflikt mellan produktion och reproduktion som samtidigt samhälleligt både förnekades och projicerades på kvinnorna. Detta kan tolkas som att man åstadkom en klassisk splittringsmekanism i det dubbla budskapet att kvinnor i sina egna liv skulle bära och lösa den icke erkända, på dem projicerade samhälleliga konflikten. Det resulterade inte bara i splittring och förtryck av kvinnor. Av allt att döma blir det reproduktionen, barnen, som fått sitta emellan – den höga spädbarnsdödligheten förr i tiden bör, som jag nämnde, åtminstone delvis ha haft med denna icke vidkända samhälleliga konflikt att göra.

Genom att konflikten hålls dold blir männens delaktighet i den dold; det verkar som om de överhuvudtaget inte har med den att göra. Genom att konflikten hålls dold undandrar den sig samtidigt rationellt samhälleligt handhavande. Verklighetsförlusten, bortträngningen av konflikten leder alltså inte bara till förtryck av kvinnor och barn, den framstår dessutom som samhälleligt självdestruktiv med förstörande inverkan på den samhälleliga framtiden ur olika aspekter.

Makt, ansvar och samhälleliga konsekvenser

En analys enligt enbart maktbegrepp tycks här inte vara tillfyllest. Det krävs något utöver att konstatera vem som har makt och hur den makten ser ut, det gäller att söka efter inte bara vem som utövar makt, vem som utsätts för maktutövningen utan också efter den som ställs till ansvar för missförhållanden som har med maktutövningen att göra. I det aktuella fallet, som bör kunna tillämpas generellt inom stora delar av kvinnornas historia, använder de makt-havande metoden att hålla konflikten borta från det samhälleliga medvetandet.

En viktig omständighet är att därmed förhindras inte bara maktutövningen från att upptäckas och synliggöras. Dessutom skulle man kunna säga att konfliktens lösning omöjliggörs genom att de som har makt över den på olika sätt faktiskt hindrar sig själva att ta sitt ansvar. Därmed – och det är väsentligt – avhänder de sig också sina egna möjligheter att söka samhälleliga eller individuella lösningar på problemet.

De exempel jag tagit upp och vidgat till att gälla grundläggande förhållanden i kvinnors ekonomiska makt, eller snarare maktlöshet i historien kan alltså användas för en vidgad analys av makt, om också frågor om ansvar tas med, om vem som i praktiken avkrävs ansvar. Det vore fruktbart, menar jag, om begreppet ansvar

oftare analyserades och teoretiserades i forskning om makt, inte minst i kvinnoforskning med inriktning på makt.

Ansvar och makt: kriminalisering av offret

Här har jag diskuterat förhållandet mellan makt och ansvar i termer av makt och ansvar över arbete och ekonomi. Det kan dock vara på sin plats att kort erinra om att man också i andra delar av historien möter förhållandet att kvinnor ställts till ansvar för det de inte har någon makt över. Särskilt tydligt blir detta i de fall där kvinnor som utsatts för våld, ofta sexuellt våld, betraktats som skyldiga till detta våld och ställts till rättsligt ansvar för det. Det mest flagranta exemplet torde vara att inte bara förövaren utan också offren för incest fram till 1937 dömdes som skyldiga, om offret när brottet uppdagades hade hunnit fylla 15 år, detta oavsett om det kunde bevisas att våldet pågått sedan tidiga barnår.

Frågan om förhållandet mellan makt och ansvar har givetvis en vid samhällelig relevans. Denna omständighet kan, menar jag, kanske användas för att ytterligare belysa dess betydelse för en analys av makt i kvinnornas historia.

I politiken ställs frågan om makt och ansvar ständigt, i den historiska verkligheten tydligt formulerad i parlamentarismens princip från 1830-talet och framåt, en princip som i Sverige tillämpas sedan år 1917. Enligt parlamentarismens princip är regeringen ansvarig inför riksdagen, den representativa, valda församlingen – inte inför monarken eller någon annan styrande person. Parlamentarism är ju en ofta, om än inte genomgående, använd delförutsättning för att ett styrelseskick skall kunna betecknas som på demokrati.

Motsatsen gäller också. När den/de härskande inte är ansvariga inför folket råder någon form av despoti eller diktatur. I de genomförda totalitära diktaturena är i själva verket åtskillnaden mellan makt och ansvar total – de makthavande utövar makt utan ansvar. Ansvaret utkrävs däremot ofta på något annat håll; via projektionsmekanismer ofta i form av utpekande av syndabockar, som alltså ställs till ansvar för det de inte har vare sig makt över eller kan förutsättas ha ett rimligt ansvar för.

Hela ansvaret?

Tillåter man sig en analogi skulle förhållandet makt–ansvar på en diktatur–demokratiskala kunna överföras och tillämpas också i kvinnornas historia. Ju mer makt och ansvar går isär, ju mer kvin-

nor ställs till ansvar för det de inte har makt över, desto mer skulle de förhållanden de tvingas leva under kunna definieras i politiska termer av diktatur, alldeles oavsett vilka förhållanden som råder för den manliga befolkningen.

Men det är också alldeles tydligt att den svenska 1900-talshistorien rymmer en utveckling av ökad demokratisering i denna bemärkelse också för kvinnorna. Kvinnorna tar visserligen fortfarande det dubbla – eller om man så vill hela – ansvaret i både produktion och reproduktion. Men stora förändringar har ägt rum, huvudsakligen på två sätt: det ena, och första, genom att staten/samhället började ta ansvar för reproduktionen som samhälleligt ansvarsområde, en utveckling som tar en blygsam början med moderskapsförsäkringen 1931 och så småningom utvecklas vidare, framför allt efter andra världskriget.

Den andra delen innebär ett ökat ansvarstagande från männens sida, så att de inte längre står bara för "halva" ansvaret, produktionen, utan också tar del i ansvaret för reproduktionen, omsorgen om barnen. Detta kommer långt efter det samhälleliga ansvarstagandet och finns fortfarande institutionaliserat snarast som möjlighet än som krav från och med 1974 års föräldraförsäkring. Men den politiska utvecklingen föregås och åtföljs av en påfallande förändring i synen på fädernas praktiska delaktighet och ansvarstagande i omsorgen om barnen. Fortfarande kan man dock – tillspetsat formulerat – möta föreställningen att mannens föräldraskap är en möjlighet medan kvinnans är ett måste.

Litteratur

Händelseförloppet vid kvinnodemonstrationen i Örebro är återgivet efter Gunnela Björk, *När kvinnorna gick samman. Kvinnors kollektiva handlande för medborgarskap i Örebro 1900–1950*. Opublicerat avhandlingsavsnitt, Humanistiska institutionen, Högskolan i Örebro 1997, kap. 3, s. 30 f.

Redogörelsen för diskussionen om en eventuell moderskapsförsäkring bygger i allt väsentligt på Ann-Sofie Ohlander "Det osynliga barnet? Kampen om den socialdemokratiska familjepolitiken." (i *Socialdemokratins samhälle. SAP och Sverige under 100 år*. Red. Misgeld, Klaus, Molin, Karl & Åmark, Klas. Tidens förlag 1989) och Ann-Sofie Ohlander "Det dubbla budskapet. Svensk moderskapspolitik 1900–1931". (i *Det bortträngda barnet. Uppsatser om psykoanalys och historia*. Opuscula Historica Upsaliensia 10. Uppsala 1993).

Uppgifterna om fattigvårdens inställning till mannens respektive hustruns roll som försörjare kommer från en opublicerad punktundersökning av Birgitta Plymouth, Historiska institutionen vid Stockholms universitet.

För intresset för spädbarnsdödlighet vid sekelskiftet och Mjölkdroppsföreningarnas tillkomst se Weiner, Gena, *De räddade barnen: om fattiga barn, mödrar och fäder och deras möte med filantropin i Hagalund 1900–1940*, Hjelm, Södertälje 1995.

Välkända namn på området är internationellt till exempel Lewis, Jane, *The politics of motherhood: child and maternal welfare in England, 1900–1939*. Croom Helm, London 1980, och Lewis, Jane, *Women in Britain since 1945: women, family, work and the state in the post-war years*, Blackwell, Oxford 1992. Scott, Joan, *Gender and the politics of history*, Columbia Univ. Press, New York, 1988, samt Hausen, Karin & Nowotny, Helga *Wie männlich ist die Wissenschaft?* Suhrkamp, Frankfurt am Main 1986.

I Sverige har flera forskare spelat en vägledande roll i samma riktning. Se till exempel: Eduards, Maud, *Kvinnor och politik: fakta och förklaringar*, Publica, Stockholm 1977. Florin, Christina & Johansson, Ulla, *Där de härliga lagrarna gro: kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850–1914*, Tiden, Stockholm 1993. Göransson, Anita, *Från familj till fabrik: teknik, arbetsdelning och skiktning i svenska fabriker 1830–1877*, Arkiv, Lund 1988.

Hirdman, Yvonne, "Genussystemet" i *Demokrati och makt i Sverige*. Maktutredningens huvudrapport, SOU 1990:44. Anna G. Jónasdóttir, *Love power and political interests: towards a theory of patriarchy in contemporary western societies*, Örebro Högskola, Kumla 1991.

En linje med ett mer accentuerat aktörsperspektiv företräds internationellt av till exempel Gordon, Linda, *Pitied but not entitled: single mothers and the history of welfare, 1890–1935*, New York Free Press, New York 1994.

I Sverige har en diskussion om perspektiven förts i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* på initiativ av Christina Carlsson Wetterberg, "Från patriarkat till genussystem – och vad kommer sedan?" (1992) och mellan Christina Bergqvist och Birte Siim i tidskriften *Politologen* 1992 under rubriken "Kvinnor, män och delad makt".

Kvinnors faktiska samhällsinsatser i historien och konsekvenser av att kvinnor får inflytande och makt finns redovisade i Ann-Sofie Ohlander, *Kvinnor, barn och arbete i Sverige 1850–1993*. Rapport för FN:s befolkningskonferens i Kairo 1994. Utrikesdepartementet, Stockholm 1994, och Ann-Sofie Ohlander & Ulla-Britt

Strömberg, *Tusen svenska kvinnoår. Svensk kvinnohistoria från vikingatid till nutid*. Rabén Prisma, Stockholm 1996.

Ekonomerna Anita Nyberg har tagit fram och analyserat statistiken om "medhjälpare hustrur". Se till exempel Nyberg, Anita, "Det osynliga kvinnoarbetet" i *Tvärsnitt* 1991/3.

För anklagelser mot offer för brott se Ann-Sofie Ohlander, "En latent struktur av våld. Kriminalisering av offret exemplifierad ur svensk rättshistoria." (I *Det bortträngda barnet*, se ovan).

Den aktive mannen och den passiva kvinnan – föreställningar kring kön och makt i historien

ÅSA BERGENHEIM

Det finns uråldriga beskrivningar av vad som är manligt och vad som är kvinnligt. Det manliga könet har vanligtvis knutits till värme, liv, himmel, höger, torrhet och aktivitet, medan kvinnlighet har stått för kyla, död, jord, vänster, fukighet och passivitet. Denna polarisering av manligt och kvinnligt har levt vidare i olika former genom historiens gång, och den har klätts i filosofisk, religiös eller vetenskaplig dräkt. Ibland har förhållandet mellan det manliga och det kvinnliga uppfattats som antagonistiskt, och andra gånger har relationen beskrivits som komplementär. I båda fall har dock det kvinnliga uppfattats som underordnat det manliga, och mannen har utgjort norm för mänskligheten.

Sanningen om könen är dock inte evig, utan har varierat över tid och rum. Bilden av vad som är manligt och kvinnligt har formats i ett historiskt sammanhang, och kan i grunden ses som en kulturell och social konstruktion. Mannen och Kvinnan skapas genom ett samspel mellan ekonomi, politik, religion, vetenskap, kultur och idéer.

I alla tider har könen förknippats med vissa grundläggande egenskaper som har anvisat kvinnor och män olika uppgifter och positioner i samhället. Eftersom män har haft mer makt och inflytande har också männens åsikter om könets egenskaper dominerat. Det typiskt kvinnliga i fråga om t.ex. intellektuell kapacitet, kreativitet och moral har beskrivits på olika sätt, men ofta har resonemangen grundats på teorier om den kvinnliga biologin. Kroppsliga skillnader mellan könen har ansetts utgöra grund för själsliga olikheter, och kvinnors förmåga att föda barn och ge näring har utgjort grund för idéer om kvinnans självklara plats i samhället.

Hur har man då resonerat kring kvinnligt och manligt genom tiderna? Finns det något samband mellan konstruktionen av kön och

kvinnan ställning i samhället? Låt oss göra en resa genom den europeiska historien.

Antiken hyllade hierarkin

I alla kända samhällen har kvinnan varit mer eller mindre underordnad mannen. Vi känner alltså inte till något renodlat matriarkat. Men detta utesluter inte att det kan ha funnits en annan tingens ordning, och det betyder inte heller att kvinnans underordning är av naturen given. Mycket tyder på att det har funnits samhällen där kvinnorna visserligen inte haft den totala makten, men dock en stark ställning och ett mycket stort inflytande. I de äldsta kända samhällena hade sannolikt kvinnorna bestämmanderätt över frukt-samhet och barn, och de religiösa föreställningarna dominerades av gudinnor i många skepnader. Moderskapet var centralt i kultur och religion, och fruktbarhetsgudinnor tycks ha stått över de manliga gudagestalterna. Vi har sett små statyetter från stenåldern, ibland mer än 20000 år gamla, med svällande mage, fyllda bröst och vidöppet sköte. Det är bilder av fruktbarheten. Venus från Willendorff, den egyptiska Nut, den sumeriska Inanna, den babyloniska Ishtar – alla är de varianter av den stora gudinnan. Men om allt detta vet vi egentligen mycket lite, och det är heller inte denna kvinnobild som förs vidare genom historien. Om vi skall söka rötterna till våra föreställningar om manligt och kvinnligt får vi gå längre fram i historien. Låt oss börja i antikens Aten.

I den grekiska kulturen hyllades på 300-talet det rationella och andliga, och i motsats till detta stod kroppen och sinnevärlden. ”Kroppen är själens fångelse”, sa Platon. För att nå självförverkligande måste människan frigöra sig från kroppens behov. Detta betydde inte att man hyllade en asketisk livshållning. Den ideala människan har uppnått harmoni till kropp och själ, en balans som gör henne till en del av den kosmiska ordningen. Men att det råder harmoni innebär inte att det råder ett jämbördigt förhållande. En tydlig hierarki är snarare en förutsättning för att balans skall råda. Kroppen är underordnad själen.

Enligt den grekiska tankevärlden är kvinnans natur oförenlig med civilisation. Kvinnan liknades vid ett domesticerat djur som visserligen kunde anpassas till samhällets krav men vars grundläggande instinkter stod i motsättning till kultur. Hon är natur medan han är kultur, hon är kropp medan han är ande. Normen för människan var en man, och symbol för den fulländade människan var den starka och sköna manskroppen. Kvinnan betraktades som till sin natur underlägsen mannen. Dessa föreställningar kring könen

dominerade det antika grekiska tänkandet, men det fanns de som var av en delvis annan uppfattning. Platon menade att kvinnor och män i grunden är lika, och att de därför bör få samma fostran och samma möjligheter i samhället. Hans utgångspunkt är dock ett starkt hierarkiskt samhälle och det är egentligen bara om överklassens kvinnor han talar. Men Platon menar samtidigt att kvinnor ändå är underlägsna män, vilket gör att de flesta aldrig kommer att nå upp till männens nivå. Hans bild av kvinnan är långt ifrån entydig och i vissa texter överensstämmer hans tankar helt med samtidens kvinnosyn. I skapelsen fanns från början inga kvinnor, menar han, alla människor var män och deras öde avgjordes av hur de kunde hantera sina känslor. Män som använde sitt intellekt till att styra över drifter och känslor fick efter döden återvända till ett evigt liv bland stjärnorna. De som lät sitt känsloliv styra, som var fega och irrationella, återföddes som kvinnor. Kvinnan är alltså, enligt Platon, en degenererad människa och hennes underlägsenhet beror på att hon är mer bunden till sina känslor än män.

Aristoteles värmeteori

Den första systematiska vetenskapliga förklaringen till kvinnans underlägsenhet framlades vid samma tid av filosofen Aristoteles, som bygger sina resonemang på äldre biologiska teorier om fortplantning och fosterutveckling. Enligt dessa teorier är mannen den som alstrar liv, medan kvinnan endast erbjuder växtplats och näring för mannens säd. Mannens aktiva säd (sperma) skapar livet och själen, medan kvinnans motsvarighet (menstruationsblod) är passivt och på sin höjd bidrar till fostrets kropp. Enligt Aristoteles är värme den fundamentala principen för djurens utveckling. Ju mer värme ett djur kan alstra, desto högre utvecklas det. Föreställningen att kvinnor är kallare än män och därför mindre perfekt är central i Aristoteles biologi. När mannen har planterat in sin säd i kvinnan, bildas först hjärtat som omges av blod. Värme alstras, vilket sätter blodet i rörelse och det kommer att uppnå en vit och skummande form. Vit och skummande är mannens livsvätska, och det blir en pojke. Om inte tillräckligt med värme alstras kommer blodet att behålla sin blodkaraktär. Blod är kvinnans livsvätska, och det blir alltså en flicka. Bristen på värme gör kvinnan mindre och svagare än mannen, såväl själsligt som kroppsligt. Hon är en ofullgången människa, en defekt man. Aristoteles tycks dela den uppfattning som senare kom att dominera tänkandet runt könens biologi, nämligen att det egentligen bara finns ett grundkön men i "spegelvända" varianter. Hans slutsats blir: Kvinnan är en inverte-

rad och ofullbordad man, en avvikelse från den mänskliga normen och därför i grunden en missbildning.

Aristoteles utgår från att människan är ett *zoon politicon*, hon är skapad för att leva tillsammans med andra. Den primära gemenskapen är hushållet (oikos), en strängt patriarkalisk enhet där kvinnor, barn och slavar i olika grad och på olika sätt är underordnade vuxna män. Ur oikos har staten (polis) utvecklats och den domineras av de fria männen. Män och kvinnor är olika av naturen och skall därför ha olika ställning i samhället. Kvinnan har visserligen förnuft, men det är passivt och hon låter lätt känslorna ta överhand. Hon är alltså inte lämpad att utöva makt. Den berömda atenska demokratin var också i realiteten något som bara berörde mannen, och kvinnan saknade i stort sett alla ekonomiska, politiska och juridiska rättigheter. Mycket ung giftes hon bort med en äldre man, hon blev en barnhustru vars uppgift var att föda barn åt sin herre. Detta ansågs vara helt i enlighet med kvinnans natur, utan graviditeter kunde hon bli sjuk. Den stora ålderskillnaden i äktenskapet gjorde den atenska kvinnan automatiskt underordnad. Först var hon sin fars ägodel, sedan sin makes. Äktenskapet var en affärstransaktion och hade inget med kärlek eller erotik att göra. Man och hustru hade inget gemensamt och de levde separata liv. Mannen deltog i det offentliga livet, medan kvinnan isolerades i hemmet. Innanför hemmets fyra väggar hade hon dock en viss status, hon ledde hushållsarbetet och ansvarade för barnen.

Att hushållet var basen för det atenska samhället hade stor betydelse för kvinnornas situation. I samhällen där släkten eller ätten är det primära finns ofta ett större utrymme för kvinnors självständighet än i kulturer där kärnfamiljen utgör den sociala och ekonomiska grunden. I Aten var släkttillhörigheten inte alls lika viktig som familjen och medborgarskapet, vilket var reserverat för fria män med atenska föräldrar. Det var av yttersta vikt att barnen var legitima arvingar och staten tog därför på sig ansvaret för att reglera de fria kvinnornas sexualitet. Otrogna hustrur bestraffades mycket hårt och kvinnor som blivit våldtagna utsattes paradoxalt nog för samma straff. Männen hade helt andra regler att följa; könslig njutning sökte de hos prostituerade och äkta kärlek sökte de gärna hos varandra. Homoerotiken ingick i grekernas strävan efter harmoni och förädling, och därför var den en viktig del i uppfostran av unga män. Sexualitet var inte något som skulle förena människor i ömsesidighet och engagemang, utan en handling som en person utförde på en annan. En vuxen atenare kunde därför bara ha legitima sexuella förhållanden med socialt och politiskt underlägsna personer. Gärna kunde det vara en fri yngre man; det gav

egentligen störst värdighet åt den erotiska njutningen. Det handlar om över- och underordning, om rätten att använda en annan människas kropp.

Men den atenska kulturen rymmer också en annan kvinnobild. I det grekiska dramat tecknas porträtt av starka och beslutsamma kvinnor – Medea, Lysistrate, Antigone ... Hur kan detta förenas med bilden av den svaga och underlägsna kvinnan? I det grekiska dramat skildras ofta den konfliktfyllda relationen mellan det privata *oikos* och det offentliga *polis*. Familjeband kommer i konflikt med politiska beslut och statsangelägenheter får konsekvenser långt in i den privata sfären. I scenens starka kvinnogestalter personifieras motsättningen mellan det privata och det offentliga, mellan det gamla och det nya. Kvinnorna slits mellan lojalitet mot staten och lojalitet mot familjen. De väljer att som lejoninnor försvara *oikos*, som i grunden är deras värld.

Adam och Eva

Aristoteles bild av verkligheten var länge den enda sanningen, och många vetenskapsmän byggde vidare på hans lära. En av dem var Galenos, som levde under andra århundradet efter Kristus, och hans medicinska lära dominerade det västerländska tänkandet i 1500 år. Även Galenos var intresserad av skillnaden mellan könen, och vidareutvecklade Aristoteles teorier om fortplantningen. Galenos fastslog att det finns både en manlig och en kvinnlig säd. Den kvinnliga säden är dock underlägsen den manliga, menade han, och till skillnad från Aristoteles förklarade han detta vetenskapligt. Utgångspunkten var att kvinnlig säd bildas i kroppens vänstra del, och manlig säd i den högra. Till den vänstra sidan av människokroppen kommer orent och kallt blod, medan det varma och rena blodet kommer till den högra sidan. Det orena blodet kommer att producera defekt kvinnlig säd, medan den manliga säden får näring från rent och varmt blod och därför blir perfekt. Enligt Galenos blir det en flicka när säd från mannens vänstra testikel kombineras med säd från kvinnans vänstra, förkrympta och inverterade testikel. När säden kommer från den högra sidan är den tillräckligt varm för att avkomman skall bli en pojke. Dessa teorier kom att få stort inflytande under lång tid.

Under 300-talet etableras kristendomen i Europa och en ny era inleds. Vi brukar ofta tala om "medeltiden", en period mellan det gamla och det nya. Föreställningarna kring kön bygger nu på dels en aristotelisk bild av kosmos, naturen och människan, dels kristet religiösa axiom. Bevisen för att kvinnor måste vara underordnade

män fann de kristna teologerna i *Bibeln*, främst i berättelserna om Adam och Eva. Viktiga teologiska frågor var: är kvinnan Guds avbild? Har kvinnan en själ? I den teologiska debatten kan vi urskilja tre olika ståndpunkter. Enligt den första har kvinnan ingen själ och hon är inte Guds avbild. Det var en man som Gud skapade till sin avbild, inte en kvinna. Kvinnan skapades av mannens revben, och är alltså mindre fullkomlig än han. Enligt den andra ståndpunkten är kvinnan bara Guds avbild om hon blir som en man. För att mannen skall nå frälsning måste han bli en "levande ande", en Adam före syndafallet. Kvinnan kommer från mannen, och för att få frälsning måste hon först återvända till sitt ursprung. Det rationella, aktiva, andliga kommer då att dominera över det emotionella, passiva och kroppsliga. Först därefter kan den levande anden utvecklas. Båda dessa ståndpunkter bygger alltså på den andra av Bibelns två skapelseberättelser (1 Mos 2:4-25).

Enligt den tredje ståndpunkten har kvinnan visserligen skapats med en själ, men den är underlägsen den manliga. Att kvinnan skapades av mannens revben är en symbol för deras oupplösliga samhörighet, men det visar också att kvinnan är sekundär i förhållande till mannen. Denna uppfattning finner vi bland annat hos Augustinus, en av den tidigaste medeltidens kyrkofäder. Augustinus bygger sitt resonemang på den första av Bibelns två skapelseberättelser (1 Mos 1:1-2:3), enligt vilken Gud skapade mannen och kvinnan samtidigt. Människan är skapad till Guds avbild och detta gäller både mannen och kvinnan. Men kvinnans kroppsliga natur är ett hinder för andlig utveckling och rationellt förnuft, vilket visas av det faktum att Eva lät sig luras av ormen. Adam lät sig inte luras, framhåller Augustinus, utan åt av frukten på grund av sin kärlek till Eva. För sin olydnad, sin falskhet och sitt oförnuft straffades kvinnan hårt av Gud, och straffet är i sig en påminnelse om hennes ofullkomlighet. Kvinnans andliga existens är sålunda beroende av relationen till en man; kvinnan är Guds avbild endast genom äktenskapets band.

Thomas av Aquino, högmedeltidens främste kristne teolog, baserade på 1200-talet till stor del sin bibeltolkning på Aristoteles tänkande. Thomas hävdade i aristotelisk anda att kvinnan visserligen är en vanskapt man, men att hon ändå ingår i Guds plan. Hon skapades nämligen för att vara mannen till hjälp i fortplantningen, i de flesta andra sammanhang skulle dock en annan man vara till större hjälp. När det gäller högre livsuppgifter, som det intellektuella arbetet, kan inte kvinnan vara delaktig. De kristna teologerna fann alltså många bevis för att kvinnan måste ledas och kontrolleras. Inför Gud är vi alla lika mycket värda, menade Thomas, men i

jordelivet måste vi inrätta oss i naturens hierarki. Det är sålunda en självklarhet att samhället skall styras av män.

Kristendom och jungfruideal

Med den nya tron följde ett nytt kvinnoideal – Maria, jungfrun. Bibelns författare fördömde inte sexualitet, men i den grekiska traditionen stod det kroppsliga i motsättning till det andliga och denna föreställning levde stark också bland den urkristna kyrkans människor. Icke-kroppslighet sågs som en förutsättning för andlighet, och asketism samt celibat blev kristna ideal. Att vara jungfru var det högsta idealet för en kvinna i medeltidens kristna tankevärld, och man vördade den kvinna som tog avstånd från sin kropp till förmån för sin själ. Jungfrun var symbol för den intakta helheten och mödomshinnan sågs som ett Guds sigill. Menstruation, graviditet och barnafödande var den förbannelse Gud hade lagt på kvinnan som straff för syndafallet. Men det hela var långt ifrån enkelt. Gud hade ju även skapat sexualiteten och gjort den till en nödvändig del av mänskligt liv. Äktenskapet sågs därför som ett aktningvärt alternativ till kyskheten, för den som inte klarade celibatets villkor. Jungfruskapet var mycket få förunnat, men som gift hade kvinnan ändå en viktig uppgift att fylla, nämligen moderskapet.

Den kristna religionen innebar inte bara kroppsförnekelse och hot om syndastraff. För medeltidens kvinnor kunde klosterlivet erbjuda kvinnogemenskap, bildning och självständighet. Kvinnors möjligheter att skaffa sig högre lärdom var annars mycket begränsade eftersom de var utestängda från såväl katedralskolorna som universiteten. Celibatet innebar inte att de måste förneka sin kropp och sina naturliga behov. Den lärda abedissan Hildegard av Bingen, en av högmedeltidens största gestalter, framhöll för sina nunnor vikten av att vårda sin kropp och göra den så vacker och väldoftande som möjligt. ”Kroppen är själens goda och vackra boning”, sa Hildegard, och gick därmed till angrepp mot tidens rådande uppfattning. För henne var könslivet i sig något gott, en Guds gåva till människan, även om hon som nunna själv hade valt att leva i avhållsamhet. Hildegard delade sin samtids uppfattning om att kvinnor och män är olika av naturen, men till skillnad från Thomas av Aquino ansåg hon att könen är lika mycket värda både på jorden och i himmelen.

Mycket talar för att kvinnor gärna tog emot kristendomen, inte minst i Norden. Det kristna budskapet höjde kvinnans status på flera sätt, och gav henne samma värde inför Gud som mannen.

Jungfru Maria blev en framträdande gestalt i den gudomliga hierarkin, och för medeltidens kvinnor blev legender om kvinnliga martyrer och helgon viktiga inspirationskällor. Det kristna äktenskapet byggde på båda parter samtycke och tvångsäktenskap förbjöds. I praktiken hade emellertid de unga kvinnorna små möjligheter att trotsa faderns vilja, särskilt för dem vilkas äktenskap innebar att stora jordegendomar sammanfördes. I äktenskapet var kvinnans ekonomiska och sociala ställning tryggad; hon hade hemgift, gifterätt i boet och arvsrätt efter barnen. Detta stämde väl överens med den kristna ideologin, enligt vilken äktenskapet höjde kvinnans värde. Även om jungfrun hyllades i den kristna retoriken var hennes ställning i samhället bräcklig. Nunnans tillvaro var välordnad och hon hade en hög status, men för ogifta kvinnor utanför klostren försämrades villkoren. Samtidigt blev vissa barn "oäkta" och uteslöts helt ur arvsordningen.

Förvånansvärt många kvinnor var under medeltiden yrkesarbetande och spridningen över olika yrkesområden var stor. Enligt den ideologiska normen skulle kvinnor och män ha strikt åtskilda sysslor, vissa yrken var reserverade för män och kvinnor var uteslängda från vissa skrån. Kvinnors arbetskraft var dock så viktig att det i praktiken ofta var omöjligt att upprätthålla en strikt könsmässig arbetsdelning. Europa var under medeltiden ett utpräglat agrart samhälle, och endast några få procent av kvinnorna var stadsbor. I städerna hade kvinnorna av allt att döma större möjligheter till egen försörjning än på landsbygden. Den kvinnliga arbetskraften var dock mindre värd än den manliga; kvinnlig arbetskraft var mer konjunkturkänslig än manlig och män tjänade ungefär dubbelt så mycket som kvinnor.

Medeltida nordiska lagtexter visar att kvinnans rättshandlingsförmåga var mycket begränsad. Hon var omyndig och hade alltid en man som förmyndare. Det var mannen som inför tinget förde kvinnans talan, och han hade rätt att efter eget omdöme bestraffa henne kroppsligen. Döttrar hade visserligen arvsrätt men ärvde bara hälften mot sönerna, och möjligheterna för kvinnor att råda över egendom var små. Egentligen var det först som änka en kvinna kunde uppnå en viss ekonomisk självständighet, medan ogifta kvinnor ur de lägsta skikten hade svårast att hävda sin rätt.

Romantik och erotik i Europa

Ett fascinerande undantag från dessa förhållanden var den höviska kulturen, som uppstod i det feodala Sydfrankrike och norra Spanien på 1100-talet. Kvinnorna i detta område hade en exceptionellt

stark ställning; de hade arvsrätt, rätt att fritt disponera sin egendom och rätt att göra ekonomiska transaktioner. Primogenituren, som innebar att hela arvet gick till det först födda barnet, innebar att många kvinnor förfogade över stora egendomar och en avsevärd förmögenhet. 1100-talet var också korstågens och de många och långa krigens period. När mannen av börd gick ut i strid lämnades godset i hustruns hand, och hon fungerade som arbetsledare, förvaltare och vasall i sin mans frånvaro. Dessa kvinnor drev ofta verksamheten med stor kapacitet. De var kunniga i läsning, skrivning och räkning och besatt inte sällan en avsevärd kulturell bildning. Till dessa gods kom trubadurer, konstnärer och poeter; hit kom också unga män som blivit lottlösa i arvskifte – alla för att söka lyckan hos godsets härskarinna. Hon kallades "la Dame" och var hovets medelpunkt. Till hennes ära skrevs brinnande kärleksdiker som besjög hennes skönhet och älskvärdhet. Det gällde att uppvakta henne och dyrka henne – åtminstone som en väg uppåt i karriären. I dessa egenartade miljöer upphöjdes det traditionellt kvinnliga till norm och man besjög skönheten, känslan och naturen som förädlade människan.

För kristendomen var kärlek en sak och sexualitet något annat, men den höviska kärleken var i högsta grad erotisk. Den var frivillig, sexuell och inte manligt dominerad – även om den ofta var starkt hierarkisk. Eftersom man tillämpade primogenitur och kvinnorna hade arvsrätt var barnens legitimitet inte särskilt viktig. "Oäkta" barn kunde också användas i kampen om jorden. Att bejaka sin sexualitet var därför för dessa kvinnor förmodligen ingen omöjlighet. Eftervärlden har tvistat om huruvida det i praktiken var fråga om sexuella förbindelser eller om den erotiska passionen inskränkte sig till ord och ton. Hur det än var med den saken så var synen på kärlek och erotik helt visst en annan än den som kyrkan föreskrev.

Men riddarromantiken var förstås bara ett överklassnöje, och den gjorde inte kvinnan varaktigt friare. Mot slutet av 1200-talet föreföll den mer löjlig än lockande och den ebbade snart ut. När jakten på kättare förde påvens trupper till södra Frankrike fick tusentals människor sätta livet till. Den höviska kulturen befann sig långt utanför det som kunde accepteras och resultatet blev att hela området fördömdes. Samtidigt fick det feodala systemet vika för en begynnande penningekonomi. Europas centrum flyttades långsamt från den franska landsbygden till de italienska städerna.

Vetenskapernas gryning

Italien saknade motsvarighet till den mäktiga franska adelsklassen, här låg makten hos de stora bankirfamiljerna och i denna merkan-tila överklassmiljö fanns ingen plats för starka kvinnor. Kvinnan blev en prydnad, en barnaföderska och ett pikant inslag i umgängeslivet. Hennes uppgift var att behaga, charm var hennes viktigaste egenskap och målet var att gifta sig med en furste och förgylla hans hov. Vid de italienska furstehusen uppstod så den höviska kulturen på nytt, men den var starkt förändrad. Den erotiska tonen hade dämpats och kärleken hade avsexualiserats. Den kvinna som dyrkades var inte längre av kött och blod, utan en eterisk opp-nåelig änglagestalt. Verkligheten såg annorlunda ut; kvinnoföraktet var uppenbart och kvinnorna utnyttjades hämningslöst i männens maktintriger.

I furstehoven samlades intellektuella och konstnärer för att på olika sätt ära makthavarna och få sin försörjning tryggad. De för-mögna tävlade i frikostighet, en generös mecenat nådde stor ära och berömmelse. Vetenskapen hade hög status och den fick ett starkt uppsving. En gammal tanke var att människan – till skillnad från djuren – är ett universum i miniatyr. Såväl Platon som Tho-mas av Aquino beskrev människan som ett mikrokosmos, som i sig bär hela skapelsen. Allt är i någon mening andligt; naturen stiger mot allt högre grad av fulländning, från stenar på marken till him-melska väsen. Enligt alkemin, föregångare till våra tiders kemi, är allt skapat levande och innehåller dessutom en förädlingsmöjlighet som gör att det kan transformeras till högre grad av perfektion. Alkemisterna menade att människan är ett mikrokosmos av det hon skapades av. Först skapades kosmos, som är den största av världar. Sedan skapades mannen av markens stoft och han är så-lunda ett mikrokosmos av hela skapelsen. Sist skapades kvinnan av mannens revben och hon är därför bara ett mikrokosmos av man-nen. Mannen är i sig skapelsens avbild, medan kvinnan är en avbild av en avbild. Liksom Aristoteles såg alltså alkemisterna mannen som den fulländade formen, skapelsens sanna väsen. Genom att tillföra intensiv hetta kan det manliga segra över det kvinnliga, hettan driver ut de inverterade könsorganen ur kroppen och kvin-nan transformeras till en man.

Alkemins bild av fortplantningen bygger på Aristoteles teorier. Det är mannen som skapar livet och kvinnan bidrar inte med något vitalt i alstringsprocessen. Paracelsus, en av 1500-talets stora na-turfilosofer, hävdade till och med att han hade lyckats skapa en

människa i en glasbehållare, utan inblandning av en kvinna. Men om något går fel är det ändå kvinnan som bär skulden. Mannens säd är perfekt och om avkomman är defekt måste det bero på något fel i kvinnans livmoder, där säden har placerats.

Samtidigt som alkemin blomstrade var en annan vetenskap på frammarsch, nämligen anatomin. En viktig fråga för dessa tidiga anatomer var huruvida kvinnan producerade säd eller inte. De flesta hänvisade till Galenos och hävdade att kvinnan visserligen producerade säd, men att den var underlägsen mannens och bara bidrog till fostrets kropp. Under 1500-talet blev dissektioner vanligare, och efterhand fick filosofiska-teologiska sanningar vika för teorier som mer baserades på anatomiska studier av människokroppen. Men den religiösa traditionen var djupt rotad. Andreas Vesalius imponerande och nydanande anatomiska bilder baserades på noggranna och förutsättningslösa studier. Men han byggde ändå vidare på gamla auktoriteter och ett ovedersägligt axiom var att kvinnans underlägsna säd formades av orent blod. Det skulle dröja ända till 1700-talet innan Aristoteles och Galenos teorier fick vika.

Kopulera med Djävulen

Det var också under denna tid som häxprocesserna satte fart. Paracelsus fann grunden till häxväsendet i kvinnors underlägsenhet. För att kunna skapa måste de stjäla manlig säd och använda dess kraft. Kvinnans brist på förnuft gör dock att den skapande kraften perverteras och blir ond. En liknande bild får vi från teologerna: kvinnans underlägsenhet gör att hon tillgriper ondska för att få makt. Hennes köttsliga liderlighet gör att hon är villig att kopulera med djävulen, och under denna akt överför han sin ondskefulla kraft i henne så att hon blir hans medhjälpare.

Det var inte bara fanatiska inkvisitorer som delade denna uppfattning. Häxprocesserna var en jakt på Satan, och i denna jakt deltog såväl protestanter som katoliker. Båda sidor gav häxfebern en teologisk sanktion, och i de katekeser som skrevs av Martin Luther respektive jesuitmunken Petrus Canisius nämdes Djävulen oftare än Jesus. Flera av tidens stora tänkare och vetenskapsmän var aktiva häxbekämpare. Francis Bacon, som brukar kallas den moderna vetenskapens fader, bistod på 1600-talet den engelske kungen James I i dennes intensiva häxjakt. Bacon var övertygad om att häxorna satt inne med en hemlig kunskap om naturen, som det för vetenskapen var viktigt att komma åt. Människan skulle nu återta herraväldet över naturen och utnyttja dess rikedomar. Sedan

urminnes tider hade naturen liknats vid en kvinna, den livgivande Moder Jord. Men denna naturuppfattning stämde inte överens med den nya tidens exploateringsbehov. Bilden av naturen som den goda modern fick så vika för en annan metafor, naturen som Kaos. Okontrollerad utgör naturen ett hot för människan, men om hon tåms och betvingas kan hon vara mänskligheten till gagn. Kampen mot naturen blev en kamp mot kvinnan. I mänsklighetens tjänst var alla medel tillåtna, och över Europa brann bålén.

Martin Luther hade höjt den gifta kvinnans status genom att framhålla äktenskapets värde och förkasta celibatet. För protestanterna var inte jungfrun den ideala kvinnan, utan Hustrun och Modern. Äktenskapet skulle bygga på ömsesidig respekt, samarbete och gemensamt ansvar, men hustrun skulle ändå lyda sin make så som Paulus hade sagt. Luther förkastade celibatet som ideal men han menade samtidigt att könsligt umgänge i sig var syndigt, även inom äktenskapet. Utomäktenskapligt könsumgänge bestraffades strängt, och i flera länder belades äktenskapsbrott med dödsstraff. Den katolska kyrkan betraktades som omoralisk, eftersom den uppmuntrade celibat men samtidigt såg mellan fingrarna på otillbörliga könsförbindelser såväl bland prästerskapet som folket. Den protestantiska lärans etablering gick sålunda hand i hand med kampen mot osedlighet.

Den protestantiska reformationen innehåller också tydliga politiska element och den blev ett led i nationalstaternas konsolidering. Staten fick större behov att kontrollera den enskilda människan och här fick kyrkan en viktig uppgift. I Sverige rörde på 1600-talet en stor del av målen i häradsrätterna just sedlighetsbrott. Det större ansvaret lades ofta på den kvinnliga parten, brottet hade kanske uppdagat genom hennes växande mage och hennes skuld var sålunda ställd utom tvivel. Många kvinnor anklagades dessutom för barnamord, ett brott som bestraffades med döden. Enligt 1655 års barnmordsedikt skulle den anklagade kvinnan bevisa sin oskuld, och samma förhållanden gällde häxorna. De som anklagades för häxeri var påfallande ofta änkor, medan det mest var unga ogifta kvinnor som anklagades för barnamord. En sak var dock gemensam – de levde utanför en direkt manlig kontroll, vilket väckte stor misstänksamhet.

Med protestantismen degraderades Jungfru Maria från sin plats vid sidan av treenigheten och martyrerna, som ofta var starka kvinnogestalter, skulle inte längre tillbedjas. Kvinnan uteslöts helt från det gudomligas sfär. Den protestantiska reformationen fick alltså både negativa och positiva konsekvenser för kvinnorna, och

i praktiken var det få europeiska kvinnor som på egen hand konverterade från katolicismen.

Under denna tid sker också ett betydande uppsving för vetenskapen, perioden brukar kallas "den vetenskapliga revolutionen". Det är nu som grunden läggs för den syn på vetenskap som dominerar än idag, nämligen vetenskapen som nyttig, objektiv och rationell. En av förgrundsgestalterna vid sidan av Francis Bacon är den franske filosofen René Descartes. Descartes gör en klar åtskillnad mellan ande och materia, liksom mellan förnuft och känsla, och han ser kroppen och känslolivet som hinder för kunskap. Både män och kvinnor har i princip samma möjligheter att tänka rationellt, men moderskapet binder kvinnan vid kroppen, känslolivet och det individuella, och hindrar henne i praktiken från att nå det rena förnuftet. Kvinnan måste därför välja mellan sin sanna natur och ett intellektuellt liv. Alltsedan medeltiden hade kvinnor varit utestängda från universiteten. Nu utestängdes de också från de nya vetenskapliga sammanhangen – laboratorierna, sammanslutningarna och akademierna.

Alltsedan antiken hade man ansett att nytt liv utvecklades ur oorganiserad materia. I slutet av 1600-talet ersattes denna så kallade epigenetiska teori med en preformationsteori, enligt vilken det nya livets komplexa struktur och egenskaper finns där från början och endast växer i storlek under fosterstadiet. Frågan var bara om denna miniatyrvarelse ligger dold i någon form av kvinnligt ägg, vilket studier av hönsägg kunde tyda på, eller i den manliga säden. På 1690-talet såg man i mikroskopet för första gången manliga sådasceller, "spermatozoer". Vissa forskare hävdade att de hade upptäckt en färdig miniatyrmänniska, homunculus, i spermatozoens huvud. Detta togs som ett bevis på den gamla sanningen att mannen ensam är den som alstrar liv och att kvinnan bara bistår med växtplats och näring. Teorin gav en vetenskaplig dignitet åt idén om det manliga könets överlägsenhet, och den kom att dominera den medicinska vetenskapen i nära ett sekel. I slutet av 1700-talet fick preformationsteorin dock vika för en ny epigenetisk teori, men spår av den finner vi så sent som på 1800-talet.

Nu kunde också själva livet förklaras, det fanns tydligen inga underverk i naturen. Under 1700-talet växte en mekanistisk världsbild fram och naturen förvandlades från ande till materia, från en levande kvinnokropp till en komplicerad maskin. Vi är på väg in i upplysningens tidevarv.

Upplysningen

Upplysningsfilosoferna menade att det mänskliga förnuftet både kunde identifiera och förstå naturens och samhällets lagar. Man tog avstånd från vidskepelse och auktoritetstro, och formulerade revolutionära doktriner om mänskliga rättigheter. Gamla sanningar ifrågasattes, inklusive föreställningen om kvinnans medfödda underlägsenhet.

Upplysningens människosyn byggde på den engelske 1600-talsfilosofen John Lockes teori om att individen föds som en tom tavla, "tabula rasa". Personligheten och intellektet formas sedan av de sinnesintryck som möter individen, särskilt i barndomen. Även om kvinnor och män är olika av naturen, menade John Locke, så skall de ha samma möjlighet att utveckla sina anlag genom t.ex. utbildning. De flesta upplysningsfilosofer var dock överens om vilka anlag som var specifikt kvinnliga, nämligen de som gör henne lämplig att vara Hustru och Mor. Det var därför inte fråga om att kvinnor och män skulle ha samma utbildning, kvinnor skulle förberedas för den viktiga uppgiften att ansvara för barnens själsliga utveckling. Kvinnan är inte underlägsen mannen, påpekade många, hon är bara en helt annorlunda varelse. I vissa avseenden är hon till och med mannen överlägsen. Resultatet blev att kvinnan upphöjdes till en högre sfär av kärlek och moral, medan mannen fick ansvar för samhälle och politik. Dessa tankar finner vi hos flera av upplysningsfilosoferna, inte minst hos Jean Jacques Rousseau.

I praktiken fullföljde inte upplysningsmännen sina resonemang, och de lade bara märke till kvinnoförtrycket i andra kulturer. Meningarna var delade om vilken som egentligen var kvinnans sanna natur och i *Encyklopedin* var bilden av kvinnan ytterst motsägelsefull. Den medicinska vetenskapen hade bevisat att hon åtminstone när det gällde fortplantningen var underlägsen, och det föreföll uppenbart att hennes natur avskiljde henne från förnuftet. Den upplysta och rationella individen är en man, och kvinnan har inte samma del i upplysningsprojektet. I den stora *Encyklopedin*, som skulle sammanfatta allt mänskligt vetande, är bara två bidrag skrivna av kvinnor. För att skapa utrymme för sig själva i det sociala och intellektuella livet höll förmögna kvinnor salong, och dessa salonger blev viktiga miljöer för kultur och vetenskap. I salongsvärdinnan förenades två ideal, den upplysta individen och den plikttrogna hustrun.

Men även om upplysningsprojektet hade manliga förtecken kom det på sikt att få stor betydelse för kvinnoemancipationen. Enligt Rousseau är alla människor av naturen jämlika. Attacken mot gamla patriarkala maktstrukturer, intolerans och förtryck kunde användas för kvinnans frigörelse, och visionen om mänskovärde, frihet och jämlikhet kunde gälla även kvinnor. Under franska revolutionen krävde kvinnor för första gången politisk, ekonomisk och juridisk jämlikhet. Kvinnorna satte stora förhoppningar till revolutionens kamp för frihet, jämlikhet och broderskap, och de var mycket aktiva i dess inledande skede. Utbildade och radikala kvinnor gick med i de revolutionära diskussionsklubbarna, och tusentals kvinnor deltog i kampen sida vid sida med sina bröder. Berömd är den oktoberdag 1789 då 6000 kvinnor och barn, eskorterade av Nationalgardet, tågade ut till kungen i Versailles för att kräva säkerhet, rättvisa och bröd.

Men snart stod det klart att revolutionen inte hade mycket att ge sina kvinnliga kämpar. Kvinnor hade inte tillträde till den medborgerliga talarstolen och när den viktigaste rättigheten av alla, rösträtten, hade erövrats gällde den bara män. Sommaren 1791, när den nya konstitutionen fick sin slutliga form, skrev Marie Gouze *Deklarationen om kvinnans rättigheter*, där hon krävde fullt medborgarskap och politisk jämlikhet för kvinnor. Hennes retorik var genial; genom att använda revolutionens grunddokument, *Deklarationen för de mänskliga rättigheterna*, tydliggjorde hon det faktum att kvinnor aldrig hade inkluderats i revolutionens jämlikhetsideal. Marie Gouze tillhörde revolutionens högerfalang och accepterade inte den våldsamma händelseutvecklingen. Hon anklagades för royalism och avrättades i november 1793.

Kapitalism och klassmotsättningar

Franska revolutionen vilade i hög grad ideologiskt på de idéer som några decennier tidigare artikulerats av Jean-Jacques Rousseau, och detta gällde även synen på kvinnan. Kvinnan ansågs vara i grunden annorlunda än mannen, men lika mycket värd – så länge hon höll sig utanför det offentliga livet. Budskapet till Paris kvinnor var:

Naturen har sagt till kvinnan, var kvinna! I gengäld skall du vara gudinna i hemmets tempel.

I konventet debatterades kvinnofrågan och stämningen var hätsk. Vissa röster höjdes till stöd för kvinnornas krav, men tongivande jakobiner basunerade ut sitt kvinnoförakt från talarstolen. Man framhöll kvinnors reproduktiva ansvar och menade att de är

moraliskt svaga, känslomässigt styrda och opålitliga. Dessutom saknar de politiskt medvetande. Kvinnorna hade med sina orimliga krav ställt till oredda, menade man, och deras agerande var i grunden riktat mot revolutionen. Resultatet blev att kvinnoklubbarna stängdes, och samtidigt förbjöds kvinnor att organisera sig och delta i politiska möten.

Den franska revolutionen banade vägen för en ny samhällsklass, borgerskapet. I Europa är 1800-talet den förmögna borgarklassens maktperiod, en period av industrialisering, kapitaltillväxt och klassmotsättningar. Bilden av 1800-talets borgerliga livsmönster – den goda modern, de välartade barnen och den av kärlek sammansvetsade familjen – har etsat sig fast i västerländsk kultur. I det gamla jordbrukssamhället levde och arbetade man och hustru sida vid sida, och de var lika nödvändiga för familjens försörjning. Nu skildes produktionen från hemmet och familjen. Det var inte längre ett gemensamt företag att föda familjen, istället växte mannens försörjarroll fram. Varje man skulle ha ett hem att dra sig tillbaka till efter den tunga arbetsdagens slut. Hemmets hjärta var Hustrun, Modern, och hennes uppgift var att finnas till hands, övervaka, inpränta goda seder, vänta på sin man och lyssna på honom. Hennes uppgift var helt enkelt att älska. Men det var en ädel och självuppofterande kärlek det handlade om, en kärlek fullständigt fri från sexuella böjelser. En del av paradiset oskuld har bevarats i kvinnan, ansågs det, och hon är av naturen asexuell. Med samma säkerhet som teologerna tidigare utmålade kvinnan som alltigenom liderlig, slog vetenskapen nu fast att den normala kvinnan är fri från köttsliga drifter.

Kvinnors och mäns olika funktioner i samhället betraktades som ett resultat av lång evolutionär utveckling. Charles Darwin menade att ju högre ett samhälle utvecklades, desto tydligare blir skillnaden mellan könen. Mannens utveckling går starkt framåt medan kvinnan, på grund av sina reproduktiva funktioner, stannar kvar på en lägre nivå. Bevis för detta fann vetenskapsmännen bland annat att kvinnans hjärna är mindre än mannens. Civilisationen kräver sålunda att mannen styr i den offentliga sfären, medan kvinnans energi används för hem och familj. Och, framhöll man, i själva verket är ju detta den allra viktigaste uppgiften i samhället. Kvinnans väsen är därför mjukare och finare än mannens, hennes känslor är renare och hennes moral högre. Men samtidigt är hon fysiskt och intellektuellt svag, oberäknelig och passiv. Eftersom hon står närmare naturen än mannen kan det dessutom dölja sig mörka djup av djurisk liderlighet i hennes väsen. För att hennes renhet skulle bestå måste hon hållas under uppsikt

och ledas av en fast hand. Hon måste skyddas från sig själv och sin natur, och detta är mannens uppgift.

Kvinnoemancipation

Under andra hälften av 1800-talet växte kvinnorörelsen fram, och från olika håll ställdes krav på juridisk och ekonomisk rättvisa. Även inom kvinnorörelsen framhölls kvinnan som moraliskt högre stående än mannen och detta användes som argument för kvinnors tillträde till det offentliga livet. I Sverige hävdade såväl Ellen Key som Sophie Adlersparre att kvinnan hade en alldeles särskild uppgift att fylla i samhället. Genom att framhäva kvinnans särart kunde man verka för en separat arbetsmarknad för medelklassens kvinnor, en arbetsmarknad som visserligen var underordnad men ändå hade en bildad karaktär. Kvinnoemancipationen behövde inte nödvändigtvis utmana hela den borgerliga kvinnosynen, och den kunde därigenom te sig mindre provocerande. Intressant nog baserade också de flesta kvinnorörelsekvinnor sin uppfattning om den höga kvinnliga moralen på övertygelsen om att kvinnan inte var lika styrd av köttsliga drifter som mannen. Den rousseauanska idén om en kvinnlig särart kom alltså att användas både som ett argument mot och för kvinnoemancipationen.

De flesta länder i Europa hade ett underskott på män, vilket innebar att många kvinnor stod utan möjlighet till försörjning. Kvinnofrågan kunde därför inte nonchaleras utan vidare och under 1800-talets andra hälft genomfördes i Sverige en rad kvinnorättsliga reformer. Till en början ställdes inte kravet på rösträtt, symbolen för jämlikhet mellan könen. I Europa kom de engelska kvinnorna att bryta vägen, genom att redan 1866 i en petition till parlamentet kräva allmän och lika rösträtt. Runt om i västvärlden bildades rösträttsorganisationer och i Sverige bildades Föreningen för kvinnlig rösträtt 1902. Det första landet i Europa som införde rösträtt för kvinnor var Finland (1906), följt av Norge (1913) och Danmark (1915). I skuggan av världskriget försvann dock rösträttsfrågan från den politiska agendan och de engelska, tyska och svenska kvinnorna fick vänta till efter krigsslutet innan de fick rösta för första gången. I de katolska länderna infördes dock inte rösträtt förrän efter andra världskriget.

Under 1800-talet gjordes stora framsteg inom naturvetenskapen och detta kom att förändra människornas sätt att tänka. Naturen blev den nya ledstjärnan och man hyllade de naturliga elementen i mänskligt liv. I England konstaterade läkaren George Drysdale 1878 att de djuriska drifterna är lika "moraliskt höga" som de and-

liga. Det är farligt att undertrycka sexualdriften, menade han, i alla fall för männen. Kvinnans uppgift är att stå mannen bi när hans drift pockar på tillfredsställelse. Under den borgerliga kulturens finpolerade yta jäste prostitution och pornografi. Bilden av den änglalika kvinnan fick konkurrens av en annan stereotyp, välkänd i historien – horan, skökan, den dåliga kvinnan. Inom kvinnorörelsen gick man i slutet av 1800-talet till hårt angrepp mot dubbelmoralen. Det är kvinnor och barn som får lida, hävdade man, och förde därför en intensiv kamp för att förändra männens sexuella beteende.

Synen på kvinnans väsen fick från 1800-talets mitt även stöd från den medicinska vetenskapen. I centrum för intresset fanns de reproduktiva processerna och sexualiteten. Man sökte den sanna kvinnligheten, och fann den i livmodern och äggstockarna. Livmodern betraktades som det kontrollerande organet i kvinnans kropp och den ansågs vara nära kopplad till det centrala nervsystemet. Rubbningar i könsorganen ansågs därför kunna ge sjukliga reaktioner i hela kroppen. Hos varje kvinna uppträder rubbningar i cykliska perioder och denna cyklicitet sågs som ett bevis på kvinnans underlägsenhet. Kvinnan var alltså en biologiskt sett bräcklig varelse, särskilt känslig var hon under menstruation, graviditet, amning och klimakterium. Det var därför av yttersta vikt att hennes sexualorgan inte utsattes för extra belastning. Att helt undertrycka sexuella känslor kom att betraktas som lika farligt som ohämmad sexuell utlevelse och resultatet kunde bli en lång rad psykiska störningar.

Även andra typer av påfrestningar kunde vara ödesdigra för en kvinna. Människan betraktades som ett slutet energisystem, och det gällde att hushålla med resurserna. En stor del av kvinnans energi går åt till hennes reproduktiva funktioner, vilket innebär att intellektet utvecklas sämre än hos mannen. Omvänt gäller också att om en kvinna använder mycket energi till intellektuella aktiviteter kommer hennes reproduktiva förmåga att minska. Detta resonemang blev ett starkt argument mot att kvinnor skulle få tillträde till högre utbildning. Neurologiska och psykiatriska skrifter varnade sålunda för följderna av kvinnoemancipationen, och mentalsjukhusen fylldes av "hysteriska" och "neuroastenska" kvinnor. Vid mitten av 1800-talet växte gynekologin fram, och samtidigt utvecklades metoderna inom kirurgi och anestesi. En följd av detta blev att man riktade in sig på att angripa "roten till det onda" genom att kirurgiskt avlägsna klitoris, livmodern eller äggstockarna. Från 1860-talet och fram till sekelskiftet förespråkade ett stort

antal europeiska läkare kirurgisk behandling av psykiska störningar hos kvinnor.

Även om de flesta hade övergivit den gamla bilden av kvinnan som moraliskt undermålig, hade denna föreställning förespråkare ännu kring sekelskiftet. Sigmund Freud menade att människans moraliska förmåga är beroende av överjaget, den del av själen som kontrollerar driftslivet. Flickors specifika utveckling under tidig barndom gör att deras driftskontroll och sublimeringsförmåga blir sämre än för pojkar, och överjaget kan inte utvecklas på samma sätt. Pojkar går ut ur det oidipala stadiet med en känsla av makt och ägande. Flickor blir istället passiva objekt och känner en önskan att bli ägda. Denna utveckling har en avgörande betydelse för den vuxna kvinnans karaktär; hos henne är fåfänga, avundsjuka och opålitlighet mer framträdande än hos mannen och han är socialt och moraliskt starkare än henne.

Enligt Sigmund Freud formas kulturen av sublimerad sexuell energi och civilisationen är därför i första hand skapad av män. Liksom Aristoteles ser han mannen som norm för människan och kvinnan som en ofullständig man. Freud anser dock inte att kvinnans moraliska underlägsenhet är medfödd, utan att den bottnar i ett kulturellt förtryck av kvinnans sexualitet och intellekt. Men detta innebär inte att han förespråkar kvinnans sexuella frigörelse; han menar istället att undertryckandet av kvinnans sexualitet är en samhällelig nödvändighet.

Från sundhet till dekadens

Kring sekelskiftets fanns en stark övertygelse om att det är möjligt att bygga ett land där lycka och endräkt råder. Kärnan i detta framtidsland ansågs vara ett friskt och starkt folk, med individer som är sunda till kropp och själ. Med detta mål satte staten igång ett gigantiskt folkhälsoprojekt. Gymnastik och idrott, friluftsliv, enkelhet, hygien och ett sunt leverne skulle besegra okunnighet, kaos, sjukdom och smuts och skapa en bättre värld att leva i. Men man skulle gå försiktigt fram. Kvinnans kropp var i första hand skapad för moderskap och hon skulle inte i onödan utsättas för fysisk påfrestning som kunde äventyra hennes reproduktiva förmåga eller kvinnlighet. Därför skulle kvinnoidrott begränsas till sådana grenar där skicklighet, smidighet och elegans spelar en framträdande roll. Den form av fysisk fostran och rekreation som bäst motsvarar kvinnans förutsättningar skulle hon för övrigt finna i friluftslivet. Idealet blev den käck, sunda och lyckliga friluftsflickan, som så småningom gifter sig och därefter ägnar sitt liv åt man och barn.

Ett centralt element i folkhälsoprojektet var sexualhygien och det publicerades en lång rad normativa populärmedicinska skrifter om hur sexuell lycka bäst uppnås. Flera av de tidiga sexualupplysningspionjärerna betonade sexualitetens centrala betydelse för äktenskapet och kvinnans rätt till erotisk njutning. Men fortfarande betraktades kvinnans sexualdrift som annorlunda än mannens. Den engelske sexologen Havelock Ellis menade att kvinnans drift är slumrande och för henne själv fördold, och att det är mannen uppgift att väcka hennes lust och visa henne vägen till tillfredsställelse. Ett visst mått av tvång kan då vara nödvändigt. I det sexuella mötet är kvinnan underordnad mannen, och maktförhållandet mellan män och kvinnor är biologiskt grundat.

En viktig förutsättning för kvinnans sexuella lycka var möjligheten till barnbegränsning och i slutet av 1920-talet bildades World League for Sex Reform, med målsättning att verka för preventivmedel och befrämja värdet av heterosexuellt samliv. Inom kvinnörelsen rådde delade meningar om sexualreformligan. Vissa feministerna ansåg att den fria sexualitet i grunden var en manlig önskan, medan andra kämpade för kvinnans rätt till sexuell njutning på samma villkor som mannen. Upplysning om preventivmedel var förbjuden i många länder, i Sverige fanns ett förbud 1910–1938. Preventivmedelsfrågan var kontroversiell. Att över- och medelklassen länge hade ägnat sig åt barnbegränsning var ett känt faktum. Nu började även arbetarklassen begränsa sina barnkullar och på sikt skulle detta minska den stora pool av arbetskraft som behövdes för att hålla produktionen i gång och lönerna nere. Ett alarm utlöstes bland demografer, politiker och läkare. Man varnade för de sjunkande födelsetalen och hävdade att kvinnan inte längre uppfyllde sin samhälls- och etiska plikt.

Men alla kvinnor var inte självklart intresserade av att viga sitt liv åt man och barn. Under kriget hade behovet av kvinnlig arbetskraft ökat och många kvinnor hamnade på arbetsplatser som tidigare varit reserverade för män. De flesta sattes att utföra monotona och dåligt betalda arbeten, medan de män som var kvar fungerade som övervakare och arbetsledare. Men detta att kunna försörja sig själv, bo på egen hand och stå på egna ben hade givit många kvinnor en känsla av frihet. På 1920-talet slog en ny kvinnogestalt igenom, pojkflickan med kortklippt hår, knäkort kjol eller långbyxor, stark make-up och kanske till och med en cigarett i munstycke. Tidigare var rouge, ögontusch och läppstift något som bara hört hemma i konstnärskretsar eller på bordellerna, men nu tog kosmetikaindustrin fart. Vid första anblicken kan avståndet mellan 1880-talets tournureklädda kvinna och 1920-talets pojk-

flicka tyckas oändligt, men det finns likheter. Kvinnan duger inte som hon är utan måste göras om; på 1880-talet var ansiktet osminkat men kläderna var onaturliga, på 1920-talet följde kläderna en naturlig linje men ansiktet skulle sminkas. Den sminkade och rökande ungkarlsflickan var dock en protest mot det traditionella kvinnoidealet och hon kom av många att uppfattas som okvinnlig och dekadent. Långbyxorna och det korta håret blev symboler för jämlikhet, cigaretten för självständighet och frigjordhet.

Efter första världskriget blev arbetskraftsöverskottet akut; kvinnor avskedades i massor och på nytt ställdes moderskapet i centrum. De kvinnor som blev kvar i industrierna fick nöja sig med de mest monotona arbetsuppgifterna, medan männen utbildades för att underhålla maskiner, ansvara för produktionen och övervaka arbetet. I de stora och mekaniserade fabrikerna arbetade kvinnorna på ackord vid det löpande bandet, medan männen ofta hade mer varierade arbetsuppgifter, tidlön och möjlighet att ta paus när andan föll på. Moderniseringen fördjupade sålunda den könsmässiga segregeringen i arbetslivet. Det monotona mekaniserade arbetet var underordnat och kom att betraktas som kvinnligt. Att kvinnor var mer lämpade för sådanan arbetsuppgifter fick stöd också i vetenskapen. Kvinnor är av naturen fingerfärdigare, tålmodigare och flexiblare än män, menade man, och kan dessutom arbeta för lägre lön. Arbeten som kräver utbildning och skicklighet bör däremot reserveras för män. Den största delen av industriarbetskraften utgjordes av unga ogifta flickor. Den gifta kvinnan ansågs överhuvudtaget inte höra hemma i arbetslivet utan i hemmet.

Under 1930-talet skedde i Sverige en stark tillväxt inom tjänstesektorn och många av de nya arbetstillfällena var tänkta för kvinnor. "Yrkeskvinna" blev ett honnörsord för stora grupper av självförsörjande kvinnor inom till exempel handel, kontor och servicenäringar. Yrkeskvinnan hade högre status än t.ex. fabriksarbeterskan genom att hon ansågs ha ett mer kvalificerat arbete som krävde en viss utbildning, och för att främja yrkeskvinnornas specifika intressen bildades efter amerikansk modell bildades i Yrkeskvinnors rikförbund 1931. Två kvinnogestalter kom att stå mot varandra, Hemmafrun och Yrkeskvinnan. Även hemmafruarna ville se sig själva som yrkeskvinnor; den hemarbetande kvinnan skulle på heltid sköta sina husmoderliga arbetsuppgifter på ett professionellt sätt. Hon skulle lära sig att rationalisera sitt arbete, sköta hushållsmaskiner, göra upp en budget och tillgodogöra sig den nya konsumentupplýsningen. Men begreppet "yrkeskvinna" förblev kopplat till avlönat arbete inom tjänstesektorn.

Vår tid

Så är vi framme i modern tid. Hur ser vår bild av Mannen och Kvinnan ut, och vad grundar vi våra föreställningar på? Även om idén om kvinnans medfödda underlägsenhet inte uttrycks lika tydligt som under antiken eller medeltiden är den fortfarande en del av vår kultur. Bilden av kvinnan som en varelse i grunden annorlunda än mannen är en av de mest grundmurade föreställningarna i västerländskt tänkande. Hon är inte som han, hon är annorlunda. Mannen anger tonen och villkoren, och kvinnan måste på ett eller annat sätt förhålla sig till den manliga normen.

Vi lever idag i ett samhälle baserat på en långt driven jämställdhetspolitik. Vi har en jämställdhetslag och en jämställdhetsombudsman, och i arbetslivet bedrivs jämställdhetsarbete och tecknas jämställdhetsavtal. Det är idag olagligt att diskriminera en person på grund av kön, och lagen ger kvinnor och män formellt lika villkor i samhället. De traditionella bilden av kvinnligt och manligt är starkt ifrågasatt, och könsolikheterna ses snarare som ett resultat av kultur och samhälle än av en biologisk nödvändighet. Men bilden är långt ifrån entydig. På senare tid kan vi se en klar socio-biologisk tendens inom vetenskapen, och teorier om biologiskt betingade könsskillnader har fått en ny blomstring. Sigmund Freuds ord har fått förnyad aktualitet: "Biology is destiny."

Enligt modern psykodynamisk teori bär båda könen en manlig och en kvinnlig möjlighet i sig, och det gäller att bejaka båda dessa sidor. Problemet anser man vara att delarna ofta separeras och tillskrivs respektive biologiska kön. Vid första anblicken kan denna bild av den bisexuella människan öppna nya dörrar till jämställdhet, men föreställningarna kring vad som är manligt och kvinnligt är anmärkningsvärt traditionella. Maskuliniteten uppges vara det "inträngande, utåtriktade, försvarande", medan feminiteten beskrivs som det "mottagande, inåtriktade, vårdade". Dagens populärdebatt tenderar, hävdar vissa, att skuldbelägga män som bejakar sin maskulinitet och kvinnor som betonar sina feminina sidor upplevs svika kvinnans frigörelse. Budskapet till oss är: män skall vara män och kvinnor skall vara kvinnor, men utan att gå till överdrift. Här är sanningen om könet klädd i vetenskaplig dräkt och den uttalas lika tvärsäkert som Aristoteles gjorde på sin tid ...

Könsskillnaderna anses numera av många medicinska forskare vara genetiskt betingade; testosteron och östrogen formar Mannen och Kvinnan. Kulturen hyllar "la difference", och vi söker den sanna kvinnligheten i moderskapet, känslolivets och den kärleksfulla omsorgen. Vi är olika, heter det, men lika mycket värda –

egentligen. Att kvinnor har huvudansvaret för barnen framstår som en självklarhet, liksom det faktum att män lättare hävdar sig i det offentliga livet.

Därmed slutar vår resa genom drygt tvåtusen år, och märkligt nog ter sig inte avståndet mellan idéerna i antikens Grekland och vår egen tankevärld särskilt långt.

Litteratur

Synen på kvinnan genom historien behandlas bland annat i Nancy Tuana, *The Less Noble Sex: Scientific, Religious, and Philosophical Conceptions of Woman's nature* (1993).

En lättillgänglig kvinnohistorisk överblick kan man få genom *Kvinnohistoria: Om kvinnors villkor från antiken till våra dagar*, red. Sonja Flak-Thaning (1992). Till den som vill veta mer rekommenderas *Becoming Visible: Women in European History*, eds. Renate Bridenthal, Claudia Koonz & Susan Stuard. 2. red. uppl. (1987).

Är man intresserad av kvinnosynen under någon speciell tidsperiod, finns naturligtvis ett stort antal böcker att välja mellan. Några titlar kan här nämnas. Antiken behandlas i Sarah B. Pomeroy, *Goddesses, Whore, Wives, and Slaves: Women in Classical Antiquity* (1987), och medeltiden i John Cadden, *Meanings of Sex Difference in the Middle Ages: Medicine, Science, and Culture* (1993). I *Rewriting the Renaissance: The Discourses of Sexual Difference in Early Modern Europe*, red. Margaret F. Ferguson, Maureen Quilligan & Nancy J. Vickers (1986) behandlas i en rad essäer synen på kvinnan och kvinnans ställning under renässansen. En intressant diskussion kring den vetenskapliga revolutionen för Caroline Merchant i *Naturens död: Kvinnan, ekologin och den vetenskapliga revolutionen*, (sv. övers. 1994). Kvinnan i den franska upplysningen behandlas av Lieselotte Steinbrügge i *The Moral Sex: Woman's Nature in the French Enlightenment* (1995) och den franska revolutionens kvinnor fokuseras i Linda Kelly, *Women of the French Revolution* (1989).

En lång rad böcker behandlar kvinnan i 1800-talets borgerliga kultur. Till de mer läsvärda hör Lynda Nead, *Myths of Sexuality: Representations of Women in Victorian Britain* (1988), Judith R. Walkowitz, *Prostitution and Victorian society: Woman, class and the state* (1980) och Karin Johannisson, *Den mörka kontinenten: Kvinnan, medicinen och fin-de-siècle* (1994). Synen på kvinnan i vårt eget århundrade fokuseras till exempel i Bente Rosenbeck, *Kvindekön: Den moderne kvindeligheds historie 1880–1980*

(1987) och Yvonne Hirdman, *Att lägga livet tillrätta: Studier i svensk folkhemsolitik* (1990).

Det finns många läsvärda källtextsamlingar, både med och utan kommentarer. Kvinnan som samhällsmedborgare fokuseras särskilt i *Kön, makt, medborgarskap: Kvinnan i politiskt tänkande från Platon till Engels*, red. Maud Eduards (1983). Ett rikt källmaterial som belyser synen på kvinnan i samhälle, kultur och vetenskap finns i två nyare svenska textsamlingar. I Åsa Bergenheim och Lena Eskilsson, *Förnuft, fruktbarhet, förälskelse: Om kvinnors och kvinnors idéer* (1995) förmedlas olika idéer om manligt och kvinnligt från antiken till 1900-talets början. I *Kvinnopolitiska nyckeltexter*, red. Johanna Essevald & Lisbeth Larsson (1996) finns texter från tiden efter franska revolutionen fram till nutid.

Med eller utan fäder och bröder? – kvinnor i 1900-talets politiska liv

CHRISTINA CARLSSON WETTERBERG

År 1921 infördes kvinnlig rösträtt i Sverige. Vid denna tid genomfördes också flera andra viktiga reformer som innebar att kvinnorna i stort sett blev formellt jämställda med männen. De gifta kvinnorna tillerkändes myndighet år 1920 och tre år senare upphävdes den bestämmelse som förhindrade kvinnor att inneha de högsta statliga tjänsterna, de så kallade behörighetstjänsterna.

Men – som så ofta påtalats inom kvinnoforskningen – formell jämställdhet är inte detsamma som reell jämställdhet. Det tog lång tid för kvinnorna att få en faktisk position i de parlamentariska församlingarna. Vid det första riksdagsvalet efter reformen tog fyra kvinnor plats i riksdagens andra kammare. Mot 1930-talets slut hade andelen ökat till omkring tio, på 1940-talet pendlade antalet kring 20 stycken och på 1950-talet var de omkring 30. Ännu utgjorde inte kvinnorna ens 15 % av det totala antalet ledamöter i andra kammaren. Den andelen uppnådde man först mot slutet av 1960-talet. Under de senaste årtiondena har emellertid en stor förändring skett, till stor del tack vare kvinnornas egna påtryckningar, och i dag (1997) är 40 % av riksdagens ledamöter kvinnor.

Det innebär att den svenska riksdagen av i dag är en av de mest jämställda i världen. Den svenska jämställdhetspolitiken som introducerades under 1970-talet, där de mest framträdande dragen är den generella föräldraförsäkringen i kombination med en väl utbyggd barnomsorg, utmärker sig också i ett internationellt perspektiv.

Men så har det alltså inte alltid varit. Denna text tar upp tre frågor om kvinnors ställning i politiken. För det första: varför har det tagit så lång tid för kvinnor att komma in i det politiska livet? Här kan det vara idé att också titta utanför Sveriges gränser eftersom utvecklingen tycks ha varit ganska likartad i andra demokratiska länder i västvärlden.

Att kvinnorna långt i från nöjde sig med den låga representationen har den nyare kvinnoforskningen visat. Men på vilket sätt och

med vilka medel sökte kvinnorna påverka politikens utformning? Det är den andra frågan.

Den tredje frågan, som jag skall diskutera ganska kort, gäller hur vi skall förstå den ganska tydliga omsvängning som ägt rum sedan 1970-talet både när det gällde kvinnorepresentationen och inställningen till jämställdhetsfrågan.

Politik – vad är det?

Det slutande 1800-talet var en på många sätt motsägelsefull tid, inte minst ur kvinnors perspektiv. De moderna kvinnofrigörelse-idéer som föddes ur franska revolutionen, hade börjat omsättas i ett omfattande arbete i riktning mot att göra kvinnor formellt jämställda med män – kvinnor fick lika arvsrätt, de ogifta kvinnorna blev myndiga, kvinnor fick tillträde till utbildningar och arbetsområden som de tidigare varit utestängda ifrån etc. Men samtidigt fanns en annan och motsatt tendens, som kanske än mer tydligt än tidigare hänvisade kvinnor till moders- och husmorsrollen. Med bl.a. den franske filosofen Rousseau som ledstjärna utvecklades helt nya kvinno- och mansideal, som betonade polariteten mellan könen. Mannen var familjeförsörjaren, den aktiva, som stod för intellekt och framåtskridande. Kvinnan var den omvårdande och känslosamma, hennes rätta plats var i hemmet. Kvinnan var "familjens hjärta, hemmets goda ängel", som Rudolf Wall på *Dagens Nyheter* uttryckte det någon gång på 1890-talet.

Kvinnofrågan fortsatte att debatteras allt intensivare, inte minst mot 1800-talets slut. Men efter hand händer något märkligt – eller är det kanske inte så märkligt? Själva *kvinnofrågan* definieras bort eller underordnas det som räknas som verklig politik. Politiken linjerades upp efter klasslinjer och kom främst att röra det offentliga livet, produktionen, fördelningen osv. Könslinjen försvann. Att familjen var kvinnans huvudsakliga sfär blev till en outtalad premiss i politiken – emancipationsidéer och emancipationsreformer till trots.

I det äldre bondesamhället var förhållandena mellan människor på det intima planet strikt reglerade enligt lagen. Den formella makten låg hos männen. Hushållet leddes av ett manligt överhuvud och kontrollen av sexualiteten var hård. I detta samhälle, där hushållet utgjorde den ekonomiska grundenheten, var relationen mellan könen en i högsta grad politisk fråga. Hos politiska och religiösa tänkare alltifrån Aristoteles dagar intog diskussionen om kvinnans och mannens natur och plats i samhället en central roll. Idéer som kom till konkret uttryck i lagar och rättspraxis.

Detta kontrasterar starkt mot hur politik kom att förstås i det moderna samhället. När hushållet efterhand förlorade sin tidigare roll som bas för samhällets produktion tenderade också familjen som tema att försvinna i det filosofiska och politiska tänkandet. Det moderna tänkandet etablerade i stället en strikt åtskillnad mellan privat och offentligt. Familjen och relationen mellan könen hänfördes till den privata sfären medan politiken definierades som tillhörande den offentliga sfären. Politik handlade inte om kön. Undantag fanns förstås, men den dominerande trenden, som också kom att ligga till grund för det moderna politiska livet, var att kön inte var viktigt.

Även om liberaler och socialdemokrater vid sekelskiftet principiellt ställde sig bakom kraven på likställighet mellan män och kvinnor, var detta definivt inte en prioriterad fråga och i sin praktiska politik kom man i stället att luta sig mot ganska konventionella uppfattningar om kvinnors och mäns roller i samhället. Den formella kvinnliga underordningen eliminerades, men reellt levde den kvar som en seg tradition i människors tänkesätt och medvetande. En tradition som omskapades efter nya förutsättningar och byggdes in i det nya samhället. I realiteten handlade politiken sålunda ändå om kön.

I det äldre samhälle rådde, som den amerikanska statsvetaren Carole Pateman så träffande formulerat det, "faderskapets lag" i kontrast mot det nya mönster som framträdde i franska revolutionens kölvatten, nämligen "broderskapets lag". I den förra inkluderas könsdimensionen direkt, i den senare inte. Det är relationen mellan männen, bröderna som är det viktiga. Lika fullt handlar det i båda fallen om manligt dominerade politiska system, eftersom broderskapet genom exkluderingen av systrarna har kön som implicit utgångspunkt.

Det var män som skapade den moderna politiska kulturen och det var utifrån den manliga erfarenheten som frågor formulerades och lösningar presenterades. Vad som också är viktigt att beakta är själva sättet att organisera sig. Ett uppslukande politiskt arbete med ständiga kvällsengagemang passar per definition inte den som har ansvar för hem och barn, och att detta ansvar var kvinnans var en självklarhet vid seklets början. De hierarkiska och centralistiska organisationsformerna har också gjort det svårare för kvinnorna att göra sig gällande.

Kvinnor har ofta valt andra sätt att organisera sig och prioriterat annorlunda än männen. Otaliga är de exempel i historien där kvinnorna gått ut på gatorna och krävt bröd. När de mest omedelbara livsintressena hotats har de inte dragit sig för att sluta sig

samman och ställa krav. Historikern Kjell Östberg har nyligen i en studie över mellankrigstidens svenska kvinnorörelse visat att kvinnorna var mycket drivande i de omfattande så kallade brödupplöpp som ägde rum runt om i Sverige 1918.

Kvinnors aktioner har ofta varit av mer spontan natur, lösare organiserade, och har därför i forskningen inte alltid ens definierats som politiska. När denna typ av aktioner antagit mer fasta former har det ofta inneburit att männen tagit över ledningen. Franska revolutionen, som hade kvinnotåget till Versailles som startpunkt, är här ett klassiskt exempel. De ovan nämnda brödupplöppen visar på samma fenomen och mönstret kan också följas i mer fredliga organisationer. I uppbyggnadsskedet av flera av de stora folkrörelserna, som nykterhetsrörelsen och kooperationen, var kvinnorna bland de drivande, men när formerna blev fastare och organisationen började få en viss makt och tyngd var det männen som tog ledningen.

En motstrategi från kvinnornas sida har varit att försöka få inflytande genom att bilda egna organisationer. En risk med sådana organisationer har varit att allt som rört kvinnor hänskjutits dit, att det betraktats som mindre viktigt och att kvinnorna fått mindre möjlighet att göra sig gällande i moderorganisationen. I ett historiskt perspektiv blir det trots allt tydligt att det främst är genom påtryckningar från egna organisationer som kvinnor kunnat påverka politiken.

”Vi veta att männen i det stora hela
ej vill att vi skall ha rösträtt”

Kvinnorna engagerade sig tidigt för kvinnlig rösträtt. Redan i samband med de så kallade folkrikssdagarna som anordnades i Stockholm på 1890-talet arrangerades stora välbesökta kvinnomöten i protest mot att dessa manligt dominerade församlingar inte ville ta öppen ställning för kvinnlig rösträtt. I samband med rösträttsfrågans behandling i riksdagen 1905 anordnades en masspetition till förmån för kvinnlig rösträtt. Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt som konstituerats några år tidigare bedrev oförtrutet sin kamp fram till 1919 då den kvinnliga rösträtten slutligen beslutades.

I Sverige fanns det inte, som i vissa andra länder, några starka grupperingar av kvinnor som öppet motsatte sig rösträtt. Men motståndet från manliga politiker var starkt. Från högerhåll ofta principiellt motiverat, som t.ex. hos högermannen och historikern

Johan Fredrik Nyström, som hävdade att allmän rösträtt var det samma som allmän rösträtt för män.

Det är icke för att de äro medborgare som männen skola ha utsträckt rösträtt, utan det är för att de äro män ...

framhöll han i en riksdagsdebatt 1906. Liberaler och socialdemokrater sade sig visserligen tidigt vara principiellt för kvinnlig rösträtt, men förde ändå länge frågan åt sidan med taktiskt motiverade argument. Om kvinnornas rösträtt togs upp skulle männens rösträtt försvåras, framhöll statsminister Karl Staaff vid ovannämnda riksdag, och fick stöd för detta av socialdemokraten Hjalmar Branting. Men vänsterpartiernas principiella stöd var nog inte heller alltid så helhjärtat. "Vi veta att männen i det stora hela ej vill att vi ska ha rösträtt", undslapp sig en av de ledande inom den socialdemokratiska kvinnorörelsen vid ett möte i Stockholms allmänna kvinnoklubb vid seklets början. Den som yttrade orden var Anna Sterky, som dittills utåt lojalt stött partiets linje att av taktiska skäl vänta med att kräva kvinnlig rösträtt.

Men kvinnornas kamp handlade inte bara om att få vara med utan också om vilka frågor som var viktiga och i förlängningen om vad som var politik.

Visionärer och realister

När man talar om den tidiga kvinnorörelsen brukar man skilja mellan dess borgerliga och dess socialistiska gren, där den förra framförallt kom att organisera kvinnorna i de högre samhällsskikten och den senare arbetarkvinnorna. För medelklassens kvinnor sammanföll kvinnofrågan till stor del med de formella emancipationssträvandena – man sökte försörjningsmöjligheter för de ogifta kvinnorna och strävade efter att stärka kvinnors ställning i äktenskapet. För kvinnorna i de breda lagren gällde kvinnofrågan också försörjning, men för dessa kvinnors arbete fanns inga formella hinder. Här rörde det sig i stället om för mycket arbete, för låga löner samt om den konflikt mellan att kunna försörja sig och att ta hand om familj och barn som många mödrar inom arbetarklassen upplevde. Dessa skilda verkligheter kom också att prägla kvinnorörelsens utformning.

Den borgerliga kvinnorörelsen härleder sitt ursprung till 1870-talet och Föreningen för Gift Kvinneas Eganderätt som då bildades. Fredrika Bremerförbundet, som mera konsekvent verkade för den formella emancipationen, startades 1884 och mot detta årtiondes slut började också arbetarkvinnorna sluta sig samman i egna före-

ningar. Efterhand, och i takt med att det moderna partiväsendet växte fram, kom kvinnorna i allt större utsträckning att organisera sig inom partierna i särskilda kvinnoförbund. Vid 1920-talets början hade alla de större partierna sådana förbund. Men utöver detta fanns hela tiden ett vitt fält av organisationer rörande speciella frågor – rösträtten, sedligheten, nykterheten, freden, hemarbetet m.m. – samt fram till och med 1930-talet en ganska omfattande facklig särorganisering.

Strävade då den del av kvinnorörelsen som hade ett uttalat emancipatoriskt perspektiv efter likställighet mellan könen på *alla* områden? Visst kan vi finna uttalanden i denna riktning, men lika vanligt, om inte vanligare, var att även kvinnorna omfattade någon slags hemmafruideologi. Längst i denna riktning gick Ellen Key som i sitt föredrag *Missbrukad kvinnokraft* (1897) gick till storms mot kvinnorörelsens likställighetssträvanden. Man hade gått för långt, menade hon, och samhället riskerade att förlora det som hon såg som kvinnans viktigaste bidrag till utveckling – samhällsmoderligheten. Kvinnorna skulle bli som män.

Denna typ av uttalanden togs naturligtvis tacksamt emot av kvinnoemancipationens motståndare, som ofta anklagade de kvinnor som engagerade sig för kvinnosaken för att vara okvinnliga och ointresserade av äktenskap och barn. Kring detta ironiserade man gärna, men det upplevdes uppenbarligen också som hotfullt. I tidningen *Arbetet* år 1895 varnades för det så kallade "tredje könets" framfart:

... en kvinna som hvarken är maka eller moder, är en ofullkomlig varelse ... Hon kan – tack vare sin kyskhet – koncentrera alla sina fysiska och psykiska förmögenheter på sitt arbete, hon störes icke af familjeförhållanden, hon kan i kraft af sin oinskränkta egoism ofta segra i kampen för tillvaron på mannens bekostnad.

Aklagelsen för att inte vara en riktig kvinna var naturligtvis effektiv och illustrerar de problem kvinnorna ställdes inför om de sökte formulera en positiv och alternativ kvinnoidentitet. Och man lyckades heller inte med det. Vad som möter oss när vi går tillbaka och försöker få grepp om vad kvinnorörelsens olika delar stod för är en stor kluvenhet, där man i regel accepterade den dominerande kvinnosynen när det gällde de gifta kvinnorna och bortsåg från den motsättning som de facto fanns mellan kravet på manliga familjeförsörjarlöner å ena sidan och kravet på jämställdhet på arbetsmarknaden och lika lön för män och kvinnor å den andra. De kvinnoorganisationer som organiserade såväl hemmafruar som förvärvsarbetande kvinnor fick leva med denna motsägelsefullhet – både hemmafruideal och likhetsideal. Man försökte sitta

på två stolar samtidigt och hamnade därmed ofta i ett utsatt läge i en debatten.

Men det fanns också visionärer, som försökte ta mer av ett helhetsgrepp på de här frågorna och därmed utmanade såväl den dominerande kvinnosynen som definitionen av själva begreppet politik. En av dessa var författaren Frida Stéenhoff. I skriften *Feminismens moral* (1903) formulerar hon sin vision på följande sätt:

Idealet borde ... vara att hvarje människa vore både känslig och intelligent. En hel personlighet. Den härskande moralen har sökt vältra öfver all känslighet på kvinnan och allt förstånd på mannen och har faktiskt i dåligt syfte – för att upprätthålla ett underdå-nighetsförhållande dem emellan – vanställt deras andliga personligheter.

Kvinnor skulle ha rätt att utvecklas på alla samhällslivets områden, hävdade Frida Stéenhoff *samtidigt* som hon framhöll moderskapets värde och barnets rättigheter. Hon försökte därmed överbrygga det motsatsförhållande mellan offentlig och privat verksamhet som det moderna samhället formulerat för kvinnornas del. Genom att kvinnor fick möjlighet att försörja sig själva och genom statliga bidrag till mödrar och barn skulle de bli oberoende och underordningen upphävas.

Frida Stéenhoff var mycket före sin tid. Hon fick föga stöd för sina radikala idéer vare sig hos kvinnorna eller hos arbetarrörelsen, som hon också stod nära. Därmed inte sagt att övriga kvinnor och kvinnoorganisationer inte såg problemen eller saknade visioner, utan snarare att de tog avstamp i sin vardag och sin politiska kontext och mer gradvis försökte ändra sin situation. Även om Frida Stéenhoff hade den ”fria kärleken”, det voll säga den kärlek som var befriad från ekonomiska band, som ideal var hon helt medveten om att ett praktiserande av detta under då rådande förhållande kunde vara förödande för kvinnorna. ”Man kan ej råda människor att bli martyrer, och så kan förhållandena ännu gestalta sig att martyrskap blir följd.”

Problemet var att om man i grunden skulle utmana den dominerande kvinnobilden och ifrågasätta familjen och familjeförsörjarideologin så måste man ha något att sätta i stället. Hur skulle barnen tas om hand om de gifta kvinnorna också skulle ut i arbetslivet? På detta fanns inga enkla och givna svar utifrån rådande samhällsförhållanden. För de välbärgade fanns naturligtvis den ekonomiska möjligheten, men för den stora skaran av fattiga var situationen annorlunda. Att hemmafruidealet även kom att omfattas av dessa kvinnor är därför inget märkligt. Samtidigt som hemmafruidealet, och i dess förlängning kravet på manliga familjeförsörjar-

löner, skapade oerhörda problem för fattiga ogifta mödrar inom arbetarklassen som inte hade en man att ekonomiskt lita till.

Klass och erfarenhet

Härmed kommer vi in på något som ofta upplevts som ett dilemma inom kvinnoforskningen, nämligen att kvinnor levt under så varierande livsvillkor och att de sällan agerat samlat och därmed konkret gett uttryck för ett gemensamt intresse. En stor vattendelare som brukar framhållas i forskningen är just den mellan kvinnor ur olika samhällsklasser, en annan den mellan de yrkesarbetande kvinnorna och de hemarbetande. Men av ett antagande om att ett samhälle, ett politiskt system är uppbyggt utifrån manliga premisser och förutsättningar följer inte med automatik ett antagande om ett övergripande gemensamt kvinnointresse. Vad vi kan tala om är *olika* kvinnospecifika erfarenheter och dessas *varierande* uttryck. I den offentliga debatten var visserligen bilden av kvinnan stereotyp – makan/modern/husmodern – men den stämde föga med verkligheten. Kvinnor levde under mycket varierande livsvillkor, vilket just gav upphov till en rik flora av organisationer med olika bas och olika inriktning.

När de svenska kvinnorna år 1921 fick formellt tillträde till den politiska arenan hade det moderna partiväsendet fått någorlunda fast form. Här fanns ett parti för arbetarna, ett för bönderna, ett för de mer välbärgade ... och så vidare. Positionen på arbetsmarknaden, i ekonomin, i offentligheten var det avgörande. I detta system skulle nu också kvinnorna inpassas – i och med rösträtten blev det ju plötsligt viktigt att få kvinnornas stöd. Och kvinnorna kom också i stor utsträckning att infoga sig, av nödvändighet – partisystemet fanns ju redan där – men naturligtvis också till följd av en identifikation med den samhällsgrupp man tillhörde. När några kvinnor en bit in på 1920-talet tog initiativ till bildandet av Svenska Kvinnors Medborgarförbund, som skulle ersätta Landsföreningen för Kvinnans Politiska Rösträtt, avböjde till exempel högerkvinnan Berta Wellin med följande ord:

Vi kvinnor har i det politiska livet vår hemortsrätt bland de män, som tänker lika med oss, däremot icke inom någon sorts neutral zon bland politiskt oliktankande kvinnor.

Men kvinnor hade bildat egna organisationer tidigare och fortsatte med det också efter rösträttsreformen. De hade knutit stora förhoppningar till rösträtten, men blev besvikna. Det manliga motståndet mot att verkligen ge kvinnorna utrymme i det politis-

ka livet var stort. Om kvinnorna dessutom ifrågasatte politikens utformning och gjorda prioriteringar hårdnade motståndet ytterligare.

Kvinnorna stötte i sina vardagsliv på problem som de manliga organisationerna inte ville/kunde formulera och än mindre finna lösningar på. Det kunde gälla makten över pengarna i familjen, frånvaron av en manlig försörjare, manligt motstånd mot kvinnor i arbetslivet, prostitution, behovet av barnbegränsning, hemanbets organisering, barnens tillsyn och så vidare – frågor som på olika sätt aktualiserade kvinnors villkor och relationen mellan könen, på ett personligt och/eller samhälleligt plan. Det var ur behovet att finna lösningar på dessa kvinnospecifika problem, men i bland också utifrån ett engagemang i mer allmänna frågor, som separata kvinnoaktioner och kvinnoorganisationer växte fram.

Mångfald

De senaste årens forskning kring den svenska kvinnorörelsen börjar föra fram i ljuset ett myller av organisationer och kvinnlig politisk aktivitet som står i skarp kontrast till den bild som tidigare forskning ofta förmedlat – av fogliga kvinnoförbund som följer sina partier, svag facklig organisering och en obetydlig verksamhet i övrigt. En motbild börjar växa fram som visar att kvinnorna har varit aktiva på de mest skilda områden, i de mest varierande frågor och former.

Ett område inom forskningen som ägnats allt större uppmärksamhet under senare år är bland annat den filantropi och välgörenhetsverksamhet som föregick och kan ses som en historisk förutsättning för den moderna välfärdsstaten. 1800-talets och det tidiga 1900-talets välgörenhet bars till stor del upp av kvinnor inom medel- och överklass. Denna verksamhet har i regel inte definierats som politisk, kanske för att den dominerats av kvinnor. Dessutom har den oftast endast analyserats ur ett klassperspektiv där kvinnorna setts som redskap för samhällsbevarande intressen. Detta är självfallet en aspekt av det hela. Dessa kvinnor hade ofta som mål att mildra klasskonflikter och det budskap man riktade till de kvinnor man ville hjälpa gick dessutom ofta ut på att få dessa kvinnor att bli bättre mödrar och husmödrar, det vill säga att få dem att leva upp till det rådande kvinnoidealet, men det finns viktiga nyanser att beakta. Samma aktivitet får dessutom en annan innebörd om de handlande kvinnorna sätts i fokus. Genom att gå ut i offentligheten – tala, skriva, bilda organisationer – överskred de egentligen gränsen för vad den "sanna kvinnan" skulle ägna sig åt.

De mötte också ett visst motstånd, inte minst när de engagerade sig i sedlighetsfrågan och såg sådant som inte ansågs passa en ärbär kvinna.

Könsaspekten kan således inte renodlas. Kvinnors politiska handlande handlar om såväl kön som klass. Men samtidigt finns här ett ganska entydigt mönster, nämligen att kvinnor generellt sett haft svårt att göra sig gällande i manligt dominerade sammanhang och organisationer.

”Det personliga är politiskt”

Denna den nya kvinnorörelsens slogan skulle också kunna användas för att karaktärisera stora delar av det arbete som bedrevs av den äldre kvinnorörelsen. De frågor man tog upp handlade ofta i förlängningen om att föra fram frågor rörande familjen, äktenskapet och sexualiteten som politiska frågor. Det vill säga synliggöra de områden av livet som inte ansågs att ha med politik att göra.

Några socialdemokratiska kvinnor gjorde redan vid seklets början ett storstiltat försök att föra upp kvinnofrågan i nivå med klassfrågan när de på en partikongress i en motion ville att partiet skulle fördöma den man som övergav en gravid kvinna lika hårt som en strejkbrytare. Motionen orsakade en viss förvirring och genans men gav inte upphov till något uttalande. I en annan motion önskade man att partiet skulle ta itu med den ”råhet” som man menade var allmänt förhärskande på arbetsplatserna. Detta ansågs emellertid vara en orättvis anklagelse som partiet inte ville befatta sig med.

Moderskapspenning och ekonomiskt stöd till ogifta mödrar var andra viktiga frågor för den tidiga kvinnorörelsen, som det allmänt sett var svårt att få gehör för i det politiska livet. Först på 1930-talet, till följd av befolkningskrisen, blir familjepolitik ett vedertaget begrepp. Vid denna tid gjorde, som Yvonne Hirdman visat, de socialdemokratiska kvinnorna ännu ett försök att politisera det privata, då de gick ut och krävde makt i sin egenskap av husmödrar. Att kvinnors hemarbete var av central betydelse i ekonomin var utgångspunkten, och med sin slogan ”Fabrikernas bästa för hemmens behov”, krävde de del i makten. Initiativet väckte en del starka protester från manligt håll och blev aldrig taget på riktigt allvar och diskuterat. Även inom kvinnoförbundet rådde det delade meningar om det kloka i denna satsning och initiativet rann ganska snart ut i sanden.

1930-talets socialdemokratiska kvinnorörelse var en annan än sekelskiftets. Den tidiga socialdemokratiska kvinnorörelsen bars

till stor del upp av förvärvsarbetande och fackligt aktiva kvinnor och för dessa hade frågor om kvinnors ställning på arbetsmarknaden självfallet en central roll. Detta förändrades från 1920-talet och framåt då rörelsen i allt större utsträckning kom att bäras upp av hemmafruar, vilket gav upphov till andra politiska prioriteringar. Men vad som är så intressant med den ovan nämnda socialdemokratiska kvinnoaktionen på 1930-talet är att den visar att kvinnor mött motstånd *även* när de hållit sig inom den för kvinnor föreskrivna hemsfären. Det som var utmanande för det politiska etablissemanget var att de agerade självrådigt och krävde del i makten, att de gjorde det i sin egenskap av husmödrar förmildrade inte saken. Kvinnor skulle inte ta sig ton och blanda sig i de stora frågorna – så var budskapet.

”Kvinnor hänvisades till familjen ...”, ”kvinnor hänvisades till en speciell kvinnosfär inom politiken ...” etc. Detta är en typ av formuleringar som ofta möter i framställningar av kvinnors moderna historia. Kvinnorna framställs som offer för männens prioriteringar och uteslutningar. Samtidigt som en sådan formulering naturligtvis säger något om de gränser och hinder som satts upp för kvinnor, skymmer samma formulering det faktum att en viktig ambition inom kvinnorörelsen just varit att synliggöra och politisera kvinnolivet i hela dess bredd, inklusive hemarbetet som ju vid denna tid var det som kvinnomajoriteten ägnade en stor del av sitt liv åt. Att kvinnorna sedan tvingats att ducka, retirera och parera det manliga motståndet är en annan sak.

Fackligt och politiskt

Inom den tidiga arbetarrörelsen var det fackliga och det politiska nära sammanbundet, organisatoriskt och sakligt. Detta förändras senare drastiskt. En viktig grundpelare i det svenska samhället blev i stället att förhållandena på arbetsmarknaden var något som arbetsmarknadens parter skulle göra upp om och politikerna så lite som möjligt blanda sig i. Denna strikta åtskillnad var emellertid inte något som kvinnorna automatiskt accepterade.

Åtskillnaden mellan fackligt och politiskt arbete har varit föremål för mycket diskussion inom arbetarrörelseforskningen. Vad man då framförallt har debatterat har varit vad denna uppdelning betytt för graden av radikalism/reformism inom partiet. Men denna utveckling hade också en avgörande betydelse för hur kvinnofrågan kom att hanteras inom rörelsen. Så länge de två fälten var sammanbundna fanns nämligen en möjlighet, åtminstone teoretiskt, att se kvinnofrågan i hela dess bredd och synliggöra såväl

kvinnors roll i hemmet som på arbetsmarknaden. När det fackliga försvann från det politiska försvann också det kvinnliga lönearbetet som politiskt problem. Därmed vidarefördes den uppsplittring mellan arbete och familj som redan fanns på ett samhälleligt plan till den politiska strukturen, vilket också innebar att hemmafruidealet fick en starkare politisk förankring.

Den socialdemokratiska kvinnorörelsen höll länge fast vid att de fackliga och politiska frågorna måste ses i ett sammanhang. Vid de kvinnokongresser som med jämna mellanrum anordnades fram till 1920, då kvinnoförbundet bildades, deltog representanter från såväl fackliga som politiska kvinnoorganisationer. Men från partikongresserna försvann de fackliga representanterna och i den fackliga rörelsen hade kvinnorna om möjligt ännu svårare att göra sig gällande.

Det var vid seklets början ganska vanligt att de kvinnliga arbetarna organiserade sig i egna klubbar. Vid denna tid fanns det dessutom två landsomfattande kvinnliga fackförbund. Det ena var Kvinnornas fackförbund, som bildats 1902 och bl.a. organiserade sömmerskor, städerskor och tvätterskor, och det andra var Handsksömmerskeförbundet, bildat 1898. Båda tvingades dock ganska snart till upplösning. Dessa kvinnliga förbund hade en mycket skör existens, bl.a. på grund av att de lågavlönade medlemmarna gav en skral kassa, men huvudskälet till deras upplösning tycks ha varit att de manliga organisationerna gick in och konkurrerade om medlemmarna. Kvinnoförbunden hade föga att sätta emot när de större manligt dominerade fackliga organisationerna satte in sina rekryteringskampanjer. Förlusten av Kvinnornas fackförbund blev påtaglig för den socialdemokratiska kvinnorörelsen. Nu förlorade nämligen kvinnorna sin enda representant i Landsorganisationens ledning, en representant som man hade i kraft av att ha ett förbund. Det skulle dröja till 1946 innan en kvinna ånyå bereddes plats i LO:s representantskap.

På tjänstemannaområdet var förhållandena under tidigt 1900-tal något annorlunda. Den fackliga organiseringen var här betydligt lösligare och därmed var också utrymmet för separata kvinnliga organisationer större. Nyare forskning har nu börjat kartlägga den rika flora av kvinnliga tjänstemannaorganisationer som såg dagens ljus under 1910- och 1920-talen. Emellertid gick även dessa organisationer på 1930-talet ett öde till mötes som påminner om de kvinnliga arbetareförbundens. Till följd av centraliseringen av den fackliga verksamheten inom området marginaliserades kvinnorna. Viktig i sammanhanget var inte minst genomförandet av industriförbundsprincipen, att alla på samma arbetsplats skulle tillhöra

samma fackförening, vilket kom i konflikt med den organisationsform efter yrke som kvinnorna valt och som passade deras yrkeskarriärer bättre. Dessa organisationer har hittills i stort sett ignorerats av forskningen, bl.a. med hänvisningen att de inte var regelrätta fackliga organisationer. Men kanhända är just poängen med de förvärvsarbetande kvinnornas organisationer att arbetet inte ses isolerat, vilket Kjell Östberg framhåller i sin tidigare omnämnda studie. Dessa organisationer hade oftare en bredare målsättning. De hade nära kontakter med den övriga kvinnorörelsen och utgjorde, som vi skall se, en viktig bas i 1930-talets gemensamma kvinnoaktioner.

Kommittéer och nätverk på 1930-talet

1930-talet är en mycket intressant period i kvinnorörelsens historia. Till följd av den ekonomiska krisen och det som kallats "krisen i befolkningsfrågan", det vill säga att det föddes för få barn, hamnade nu frågan om kvinnans ställning i familjen och i arbetslivet i centrum av debatten.

Ofta har man i forskningen framhållit det motstånd som kvinnor på olika sätt mötte under detta årtionde, då starka röster höjdes för att förbjuda gifta kvinnor att förvärvsarbeta och för en allmän återgång till ordningen – kvinnan i hemmet och mannen i offentligheten. Historikern Yvonne Hirdman har sammanfattande karaktäriserat årtiondet som inledningen till "husmoderskontraktets period", med en förpassning av kvinnan till hemmet och till motsvarande hemsfär i politiken. Denna tolkning börjar nu ifrågasättas av andra historiker, som i sina analyser tar fasta på andra drag i utvecklingen och i stället framhåller kvinnornas möjligheter att påverka politikens utformning, bland annat genom att de bereddes plats i de många kommittéer som tillsattes för att utreda frågor kring kvinnoarbetet och kring befolknings- och familjepolitiken. Som bland andra Renée Frangeur och Barbara Hobson visat spelade kvinnorna en viktig roll för tillkomsten av lagen som förbjöd avskedande av kvinnor på grund av giftermål och havandeskap. Ann-Sofie Ohlander har vidare framhållit att det sannolikt var kvinnornas påtryckningar som låg bakom beslutet att utbetala moderskapspenningen direkt till modern och inte till fadern, vilket var det gängse i övriga Europa. För att ta några exempel.

Vad som alltmer börjar framträda i forskningen är också ett allt vidare samarbete mellan kvinnor ur olika organisationer. Vitt förgrenade nätverk som utgjorde ett viktigt stöd för de kvinnor som försökte påverka via kommittéerna, de politiska partierna och de

parlamentariska församlingarna, men som också utgjorde en bas för utomparlamentariska aktioner. De yrkesarbetande kvinnornas organisationer tycks ha haft en nyckelroll i dessa sammanhang. En annan betydelsefull grupp var de kvinnor som hade anknytning till den så kallade Fogelstadgruppen och tidskriften *Tidevarvet*. Flera stora gemensamma kvinnoaktioner genomfördes under 1930-talet, bland annat kring kvinnorepresentationen och kring freden.

Kvinnor ur olika politiska läger hade också samarbetat tidigare, till exempel i rösträttsrörelsen. Ett samarbete som dock ingalunda varit friktionsfritt utan där de politiska motsättningarna tidsvis satte samarbetet på hårda prov. Det är också värt att notera att den svenska kvinnorörelsen vid seklets början utmärkte sig genom att gå till samlat motstånd mot förslaget om nattarbetsförbud för kvinnliga industriarbetare och därmed avvek från den dominerande uppfattningen inom kvinnorörelsen vid denna tid. Man lyckades inte förhindra en lagstiftning, men motståndet och samarbetet är i sig intressant.

Var då mellankrigstidens svenska kvinnorörelse annorlunda än i övriga Europa? Var det samarbete man uppvisade, då man över-skred klassgränser och andra barriärer, unikt? På andra håll tycks splittringen ha varit starkare. En annan central fråga är om rörelsens framtoning varit annorlunda i Sverige än i andra länder. I ett par komparativa studier av amerikansk och svensk kvinnorörelse har framhållits att den ideologi om "separata sfärer" för män och kvinnor som varit så stark i USA inte alls haft samma genomslagskraft i Sverige. Barbara Hobson har karaktäriserat 1930-talets svenska kvinnorörelse som "... a multilayered social feminism", utan den skarpa skiljelinje mellan "equal-rights feminists" och "social feminists or maternalists" som karaktäriserade USA vid samma tid. Historikern Lena Sommestad har framfört liknande tankegångar och kopplat detta till det faktum att Sverige långt in på 1900-talet var ett mycket fattigt land med en stor andel förvärvsarbetande kvinnor och att medelklassen var av relativt ringa omfattning. Detta ligger också i linje med vad jag själv hävdar för en tidigare tidsperiod när det gäller den socialdemokratiska kvinnorörelsen. Jag skall här inte gå närmare in på denna fråga, utan nöjer mig med att konstatera att den svenska kvinnorörelsen tidvis haft förmåga att skapa en relativ bred enighet bland annat kring försvaret av kvinnors rätt till förvärvsarbete, något som kanske inte varit fallet på andra håll. Därmed inte sagt att den svenska kvinnorörelsen varit avantgardistisk i den meningen att man tidigt och på bred front ifrågasatt hemmafruidealet.

Vad hände sedan?

Fredsfrågan engagerade många kvinnor vid seklets början och på 1930-talet genomfördes som tidigare nämnts en stor kvinnoaktion för freden. Denna tråd togs på 1950-talet upp av det socialdemokratiska kvinnoförbundet då man starkt gick in för ett svenskt förbud mot atomvapen. Kvinnorna anpassade sig därmed inte till den försiktigare partilinjen och fick utstå mycket kritik för att man självständigt tog ställning. Även om kvinnornas linje till sist segrade tärde konflikten på förbundets anseende och rykte.

Kvinnorörelsens utveckling under 1940- och 1950-talen är ännu ett ganska outforskat område. Mycket tyder på att den offensiva och på samverkan inriktade kvinnopolitiken stoppades upp av kalla kriget. Denna tid brukar betecknas som hemmafrusystemets blomstringstid. Den äldre statistiken över kvinnors arbete är emellertid mycket bristfällig och mycket talar för att gifta kvinnor fortsatt ofta bidrog till familjens försörjning genom tillfälliga arbeten utanför hemmet.

Den stora förändringen kommer emellertid på 1960-talet då kvinnorna till följd av den ökade efterfrågan på arbetskraft i allt större uträkning kommer ut på arbetsmarknaden, vilket leder till att hemmafruidealet ifrågasätts i grunden. Den relativt sett snabba ideologiska omställning som ägde rum vid 1970-talets början då jämställdheten blev officiellt politiskt mål, föräldraförsäkringen infördes och den offentliga barnomsorgen byggdes ut, har ännu inte fått någon riktigt tillfredsställande förklaring i forskningen. Men omsvängningen är intressant. Historikern Gunnel Karlsson har nyligen i sin avhandling *Från broderskap till systemskap* utrett denna fråga närmare och visat att det var det socialdemokratiska partiet som gick i täten, under inflytande av en radikal kvinnoopinion. När det gällde övergivandet av hemmafruidealet var det emellertid inte från det socialdemokratiska kvinnoförbundet som påtryckningarna kom. Detta förbund som varit en radikal pådrivare så många gånger tidigare – i 1930-talets befolkningsdiskussioner, i kampen mot atomvapen på 1950-talet, i arbetet för kvinnans jämlikhet under 1960-talet – hamnade nu i bryderi eftersom en stor del av förbundets medlemmar var just hemmafruar. Under en tid försökte förbundet därför driva en kompromisslinje, det man kallade en "valfrihetens strategi", som gick ut på att politiken skulle utformas på så sätt att kvinnorna kunde välja om de ville förvärvsarbeta eller vara hemma med sina små barn. Ganska snart ändrade man dock uppfattning. "Vill vi ha jämlikhet, måste vi finna oss i att betala med det som så vackert kallas kvinnans val-

frihet", som en socialdemokratisk kvinna uttryckte det i samband med att kvinnoförbundet övergav "valfrihetens strategi".

Politikens område har under 1900-talet efterhand utvidgats till att också inbegripa det privata och politikens uttalade syfte är i dag är att underlätta för föräldrar att kombinera arbete och familj. I dagens Sverige förvärvsarbetar de flesta kvinnor. Föräldraförsäkringen och barnomsorgen har möjliggjort detta. Men myntet har också en baksida, eftersom Sverige i dag har den kanske mest uttalat könssegregerade arbetsmarknaden i Europa, med kvinnor koncentrerade till vissa yrkesområden och i stor utsträckning inom offentlig sektor. Familjefrågorna har politiserats, men det är fortfarande familjen som anpassats till arbetslivet. Om den ökade kvinnorepresentationen i riksdag och regering kan förändra detta återstår att se.

Litteratur

Kvinnors roll inom 1900-talets politiska liv är ett växande forskningsområde inom svensk historisk forskning. Flera större forskningsprojekt är i gång, däribland projektet "Det vidgade rummet: Idéer, strategier och nätverk i tre generationer av kvinnor på väg ut i offentligheten ca 1880–1940" vid Historiska institutionen i Lund, som jag direkt kunnat dra nytta av i skrivandet av denna artikel.

När det gäller den partipolitiska delen av kvinnorörelsen se till exempel Louise Drangel "Folkpartiet och jämställdhetsfrågan" i *Liberal ideologi och politik 1934-1984* (1984); Anita Dahlgren, Ole Engström, Hans-Albin Larsson *Kvinnor påverkar. Centerns kvinnoförbund ur tre vetenskapliga perspektiv* (1985); Christina Carlsson (Wetterberg) *Kvinnosyn och kvinnopolitik. En studie av svensk socialdemokrati ca 1880–1910* (1986); Stina Nicklasson *Högerens kvinnor. Problem och resurs för Allmänna valmansförbundet perioden 1900–1936/37* (1992); Gunnel Karlsson *Från broderskap till systerskap. Det socialdemokratiska kvinnoförbundets kamp för inflytande och makt i SAP* (1996).

Angående rösträttsrörelsen, se Bertil Björkenlid *Kvinnokrav i manssamhälle. Rösträttskvinnorna och deras metoder som opinionsbildare och påtryckargrupp i Sverige 1902–21* (1982).

I antologin *Det evigt kvinnliga. En historia om förändring* (red. Ulla Wikander, 1994) behandlas idédebatten vid sekelskiftet.

Det mera utförliga avsnittet om 1930-talet bygger bl.a. på Ann-Sofie Ohlander, "Det osynliga barnet? Kampen om den socialdemokratiska familjepolitiken" i *Socialdemokratins samhälle. SAP*

och Sverige under 100 år (red. Klaus Misgeld, Karl Molin, Klas Ömark, 1989); Yvonne Hirdman "Genussystemet" i *Demokrati och makt i Sverige*. (Maktutredningens huvudrapport, SOU 1990: 44); Margareta Lindholm *Elin Wägner och Alva Myrdal. En dialog om kvinnorna i samhället* (1992); Barbara Hobson "Feminist Strategies and Gendered Discourses in Welfare States: Married Women's Right to Work in the United States and Sweden", i *Mothers of a New World Maternalist Politics and the Origins of Welfare States* (red. Seth Koven & Sonya Michel, 1993).

I övrigt hänvisas till Kjell Östbergs utmärkta studie över mellankrigstidens kvinnorörelse *Efter rösträtten. Kvinnors utrymme efter det demokratiska genombrottet* (1997).

När det gäller den mer teoretiska diskussion som förts bland historiker kring begreppet genussystem och hur kvinnors politiska handlande skall förstås, se Hirdman ovan samt Christina Carlsson Wetterberg "Från patriarkat till genussystem – och vad kommer sedan?", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1992:4; Gro Hageman "Postmodernismen användbar men opålitlig bundsförvant", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1994:3; Lena Sommestad "Privat eller offentlig välfärd? Ett genusperspektiv på välfärdsstatens historiska formering", *Historisk tidskrift* 1994:4; Renée Frangeur "Utanför systemet? Om genussystemteorins förklaringsvärde för (stats)feminismen på 1930-talet", *Historisk tidskrift* 1995:2.

Konsten att överleva – kvinnors liv och hälsa under 1900-talet

GUNILLA CARLSTEDT

Den första kvinnliga läkaren i Sverige hette Karolina Widerström. Hon fick sin legitimation år 1888. Tidigt insåg hon, och andra kvinnliga kollegor, att kvinnor för sin hälsas skull själva måste bestämma över sina liv. Tidens anda var dock en annan. Vid ett möte i Svenska Läkarsällskapet år 1902 väckte hon uppmärksamhet genom att stödja en opinion i samhället som ville avskaffa den så kallade reglementeringen – den lag som tvingade prostituerade kvinnor, men inte män, att regelbundet låta kontrollera sig. Motivet var att männen, och därmed deras hustrur och barn, skulle skyddas från venerisk smitta.

Karolina Widerström krävde att hänsyn även skulle tas till de prostituerade *kvinnorna*. Hon hävdade också att det var kvinnornas dåliga löner och usla livsvillkor som gjorde att de drogs in i prostitution. När en manlig kollega därtill formulerade tanken om mäns delaktighet och ansvar i prostitutionshandlingen var grunderna till ett klass- och könsbaserat sätt att se på kvinnors hälsa lagda.

Exemplet prostitution är valt för att markera ytterligheten av kvinnors utsatthet. Dess följder för hälsan har alltid varit katastrofala. Knappast några har haft så dålig hälsa och så låg medellivslängd som de som sålt sina kroppar för pengar. Under tidigt 1900-tal gällde det framförallt kvinnor som flyttat till städerna och sugits upp i lågavlönat fabriksarbete, ett arbete som det knappast gick att leva på.

Borgerlighetens kvinnor

Även kvinnor från bättre lottade samhällsklasser befann sig vid denna tid i en ekonomiskt utsatt situation – men av annat slag än arbetarkvinnorna. Sällan led de nöd för dagen, åtminstone inte de som var gifta. Men de saknade tillgång till egna pengar. I den borgerliga familjen förutsattes mannen vara ensamförsörjare och den som befann sig i den offentliga sfären. Kvinnornas rumsliga bas ut-

gjordes av hemmet, med uppgift att föda och fostra barn och ansvara för hushåll och trivsel.

Livsmönstret satte även spår i dåtidens vetenskap: fortplantningsorganen utnämndes till (borgerliga) kvinnors viktigaste kroppsorgan. För att spara energi till barnafödande ansågs fysisk och intellektuell verksamhet olämplig. Uppfattningen att kvinnors plats var i hemmen fick på detta sätt också en medicinsk legitimering.

Hur påverkades då kvinnornas hälsa av rumslig instängdhet och ekonomisk ofrihet? Om detta kan vi inte säga något med säkerhet. Tuberkulos var en utbredd sjukdom vid denna tid. Kanske bidrog det osunda leverne som framförallt unga kvinnor kunde föreskrivas – i halvsvält och utan tillåtelse att fritt röra sig utomhus – till att sjukdomen var vanlig även i högre samhällsklasser. Den då vanliga hysterin kan kanske också sättas i samband med kvinnornas bundna och osjälvständiga liv. Att det sexuella tvånget var stort för de gifta kvinnorna vet vi med säkerhet. Forskning idag visar att förhållandet till mannen, det mer eller mindre dolda äktenskapskontraktet, har haft betydelse för hur kvinnan upplevt sitt beroende. Egna pengar och ekonomiskt medbestämmande är positivt för hälsan. Ekonomisk (och social) isolering, liksom sexuellt tvång – välkända inslag i misshandelsförhållanden – verkar i stället nedbrytande på hälsan.

Alla kvinnor i seklets början var förstås inte gifta. I själva verket var de ogifta kvinnorna fler än de gifta, i synnerhet i städerna. Deras antal hade stadigt ökat från 1800-talets mitt, i alla samhällsklasser. Det blev tvunget att hitta försörjning för dessa även utanför familjen. För borgarkvinnor blev det vårdande och fostrande yrken som bedömdes passande (sjuksköterska, lärarinna) och lägre tjänster inom förvaltning och administration (post, telegraf, kontor). Vad som ansågs vara lämpligt arbete för kvinnor byggde på naturvetenskapens ideér om kvinnors "natur". Högre tjänster kom inte på fråga på grund av kvinnors påstått klena intellekt, ologiska karaktär och känslsamhet. Med denna beskrivning av kvinnors personlighet motiverades även att lönerna hölls låga. Ett ytterligare argument var att kvinnor inte hade familj att försörja. Kvinnor räknades inte som familjeförsörjare även om de hade barn eller andra anhöriga att ta hand om.

Arbetarklassens kvinnor

Arbetarklassens kvinnor, gifta och ogifta, var vid sekelskiftet långt fler än borgarklassens. Varken för städernas fabriksarbetande kvin-

nor eller landsbygdens kvinnor var det tal om att fysiskt arbete ansågs skadligt för den barnafödande förmågan. Arbetarkvinnornas krafter behövdes bland annat för att täcka behovet inom industrin. En uppfattning om kvinnors tålmodighet och noggrannhet gjorde att dessa ansågs särskilt lämpade för enkla, repetitiva arbetsuppgifter. Genom detta kunde de också utestängas från mer kvalificerade och värlönlade arbeten. Arbetsdagen kunde vara tolv timmar lång men lönen så låg att den ändå inte räckte till försörjning. Årshyran för en liten bostad var ofta lika stor som lönen för ett års arbete.

Andra arbeten som av tradition utförts av kvinnor var hushållsarbete i egna och andras hem. Unga kvinnor tog plats som hembiträden. Även här var lönerna mycket låga, arbetstiderna dessutom oreglerade med ett minimum av egen fri tid. För de äldre kvinnorna skulle det egna hemarbetet utföras vid sidan av fabriks- eller annat arbete. Hade de barn fick dessa ofta klara sig själva när modern var i tjänst.

Arbetarklassens kvinnor drabbades av fattigdomens sjukdomar. Undernäring och utslitning var regel, olycksfall i hemmen och på arbetsplatserna vanliga. Infektionssjukdomar härjade i familjerna. Tuberkulos, difteri och mässling hörde till de värsta. Smittrisen och dödligheten ökade genom att bostäderna var mörka och ohälsosamma och av att trångboddheten var enorm.

Barnafödandet innebar ytterligare risker för hälsan. Blödningar och andra komplikationer var vanliga, dödsfallen många. Barnsängsfebern var särskilt fruktad. På grund av okunskap om smittspridning kunde infektionsrisken vid förlossning på sjukhus vara större än vid hemförlossningar. Genom detta drabbades på vissa håll de högre samhällsklassernas kvinnor i samma utsträckning som arbetarkvinnorna. Men synen på gravida och födande kvinnor från arbetarklassen var en annan än vad gällde kvinnorna i borgarklassen; medan de senare fick mycken omvårdnad och beordrades vila under långa perioder förväntades arbetarkvinnor vara igång oavbrutet, både före och efter förlossning.

Ekonomiskt stöd till ensammodrar fanns inte. Ändå var mer än hälften av alla barn i Stockholm åren 1900 – 1910 födda utom äktenskapet. Många klarade inte av att behålla sina barn utan lämnade dem till barnhem eller adoption.

Kamp för bättre hälsa inleds

När arbetarklassens usla levnadsförhållanden och dåliga hälsa så småningom började uppmärksammas var det genom socialt reformarbete man sökte påverka folkhälsan. Skolväsendets fortsatta ut-

byggnad bidrog till kunskap i hälsofrågor och till att hälso- och kostupplysning spreds till hemmen. Ett ambitiöst program för bostadsbyggande gjordes också upp, målet var att bygga bort trångboddheten och ge människor tillgång till vatten och avlopp, ljus och luft.

Även arbetsmiljöerna sanerades hjälpligt. Till detta bidrog tillkomsten av yrkesinspektörer. Förebyggande medicinsk behandling hade inletts redan på 1800-talet med smittkoppsvaccinering. Andra liknande åtgärder följde. Det man framförallt sökte bekämpa var smittspridningen. För denna gjordes den lägsta samhällsklassen, framförallt dess kvinnor, ansvarig. Kampen mot smutsen blev ett dagligt och livslångt slit. Dels för den faktiska risken för sjukdom, men också för att motverka föreställningen om arbetarklassens smuts och smittsamhet.

En kombination av bättre bostäder och socialt och ekonomiskt stöd bidrog till att hälsan även i arbetarklassen långsamt förbättrades. Så kunde till exempel tuberkolosen minskas, även innan verklig medicinsk behandling fanns. Könssjukdomar gick dock inte att komma åt med vanliga hygieniska åtgärder, inte heller i mer privilegierade familjer. Men det var de lägre samhällsklassernas *kvinnor*, även de icke prostituerade, som fick skulden även för denna spridning.

En friare syn på sexualitet började märkas i Sverige i slutet av 1800-talet. Tankar framfördes om rätt till sexualitet utanför äktenskapet och att möjligheter skulle finnas för alla att skydda sig mot graviditet. Debatten blev livlig – men ledde till att försäljning och information om preventivmedel *förbjöds* 1909. Sedlighetsivran å ena sidan, rädsla för befolkningskris å den andra låg bakom beslutet. Även Fredrika Bremerförbundet stödde detta, påverkat av Ellen Keys tankar om moderskapet som det högsta värdet. För kvinnor innebar beslutet ett fortsatt stort antal ofrivilliga graviditeter samt fortsatt spridning av venerisk smitta. Båda dessa följder kunde ha minskats genom användning av kondom. När det gällde sexualiteten var det således andra samhällsintressen än kvinnors hälsa som prioriterades.

Hemmafruar och ogifta kvinnor vid seklets mitt

Ett av de stora problemen för arbetarklassens kvinnor var att de tvingades att arbeta för mycket. Det sammanlagda arbetet, i lönearbete och i hemmen, var mer än många orkade. Även för detta presenterades ett socialt program. I takt med att arbetarrörelsen växte sig starkare och krävde drägligare livsvillkor spreds tanken

att också arbetarklassens kvinnor skulle ha sin främsta plats i hemmet. Motivet var delvis detsamma som för borgarkvinnorna: kvinnor var inte lämpade för arbete utanför hemmet. Från (manligt) fackligt håll hade också sedan länge förts en kamp *mot* kvinnors deltagande inom framförallt industrin, åtminstone i sådana arbeten där konkurrens med män kunde befaras. Denna kamp fick ny fart under 1920- och 1930-talen, i takt med att arbetslösheten steg. Sedan socialdemokraterna kommit i regeringsställning 1932 fanns också en politisk strävan att "en lön skulle räcka" – även till arbetarnas familjer. Rollfördelningen var klar: mannen skulle tjäna pengarna, kvinnan sköta hushållet och ta hand om barnen. En uppföljning av sekelskiftets tankar om kvinnors "natur" kom väl till pass. Ledamöter i riksdagen hänvisade till kvinnors svaghet och större sjukfrånvaro som motiv för att gifta kvinnor föreslogs mista rätten till förvärvsarbete och att kvinnor inte skulle ha rätten till samma löner som män.

1930-, 1940- och 1950-talen blev de årtionden i Sverige då flest hemmafruar registrerats i statistiken. Detta trots att något förbud för kvinnor att förvärvsarbete sedan de gift sig eller fått barn aldrig utfärdades. Tvärtom blev det, genom påverkan från en särskilt tillsatt kvinnokommitté, 1939 förbjudet att avskeda kvinnor av sådana anledningar. Den officiella siffran för antalet hemmafruar (1–2 miljoner) är dock troligen för hög om man ser till det lönearbete som faktiskt utfördes av kvinnor under denna tid. I många familjer räckte det inte med en lön. Kvinnorna fortsatte, trots sin officiella status som hemmafruar, att förvärvsarbete. De åtog sig allehanda extraarbeten och timanställningar. Arbetet utfördes ofta på "obekväm" arbetstid; ett dolt arbete utan sociala förmåner.

Offentlig statistik och vardagsverklighet är således inte alltid samma sak.

Det fanns nu också tillgång till bättre och mer hygieniska bostäder, även om det ännu bara kom en liten del av befolkningen tillgodo. I nybyggda hus blev badrum standard. Lägenheterna var ljusa. Utrymmesstandarden var dock fortsatt låg. Kravet för att få disponera en tvårummare i ett så kallat barnrikehus var att familjen hade minst fyra barn. Långt in på 1950-talet bestod den vanligaste familjebostaden i Stockholm av ett rum och kök.

Medicinska framsteg bidrog ytterligare till att hälsan förbättrades. Penicillin, och andra kemiska medel, introducerades i Sverige på 1940-talet. Därmed minskades dödligheten i infektionssjukdomar. Det gällde till exempel lunginflammation och barnsängsfeber, båda fram till dess vanliga dödsorsaker. Tuberkulos, som redan

minskats genom sociala åtgärder, kunde nu också behandlas medicinskt och räknades snart inte längre som en stor folksjukdom.

Även på barnafödandets område blev det förbättringar. I takt med att moderskapet uppvärderades och att ökat barnafödande var önskvärt infördes allmän mödra- och barnavård, behovsprövad moderskapspenning och mödrahjälp. Från slutet av 1940-talet infördes allmänt barnbidrag och från 1955 moderskapspenning till alla. Bidragen betalades ut direkt till kvinnorna. För gifta kvinnor var det ofta deras enda egna kontanta medel.

Självklart var det också en hälsovinst för många kvinnor, framförallt i arbetarklassen, att slippa alltför mycket arbete utanför hemmen. Arbetet hemma var ofta tungt nog, särskilt för de många som ännu saknade moderna bekvämligheter. Kunskapen om hemmafruarnas hälsa är dock synnerligen ofullständig. Det lilla som är känt visar att hemmafrutillvaron inte generellt varit någon garanti för bättre hälsa. Pågående forskning visar att det bland annat varit kvinnornas inställning till livsformen som påverkat hur de mått. Fördelning av betalt och obetalt arbete har avgjorts i skärningspunkten mellan omgivningens förväntningar och egna önskemål: vi ser variationer från dem som såg det som sin livsuppgift att arbeta åt familjen, till dem som valde att helt avstå från giftermål och barn för att ägna sig åt eget arbete.

Den ekonomiska situationen för hemmafruarna var osäker, i praktiken ett hushållerskekontrakt. Betalningen skedde "in natura" med varierande tillgång till fickpengar. Om kontraktet upplöstes, till exempel genom skilsmässa, förändrades den ekonomiska situationen ofta till det sämre, eftersom kvinnorna inte hade utbildat sig eller meriterat sig på den avlönade arbetsmarknaden. Ofta fanns endast lågbetalda arbeten att få. Ett visst skydd var de garanterade genom lagstiftning om underhåll och änkepension.

Den politik som fördes under denna period förstärkte och understödde tron på "familjen" och den heterosexuella parbildningen som bas i samhället. I verkligheten var giftermålsfrekvensen under 1930-talet låg och många kvinnor förblev ensamstående. Deras lämplighet för arbete utanför hemmet ifrågasattes aldrig, bara de höll sig inom givna ramar. Arbeten som bara kvinnor ansågs lämpliga för fanns också fortlöpande. Ofta var det inom tunga och slit-samma yrken. En utredning gjord av kvinnor på 1930-talet visade att vad som betraktades som tungt respektive lätt arbete mer berodde på vad som ansågs vara lämpligt arbete, för respektive kön och i det sammanhang det ingick, än på själva tyngden i arbetet. Motsvarande anpassning till rådande samhälleliga förhållanden förekom under beredskapsåren på 1940-talet. Kvinnor användes då

för uppgifter som de varken före eller efter ansetts lämpliga att utföra.

Kvinnolönerna i låglöneyrken var ännu extremt låga. Precis som tidigare räckte de inte alltid till egen bostad. Omkring hälften av alla mödrar uppbar behovsprövad ekonomisk hjälp. Ett stort antal av dessa torde varit ensamstående. Bekymmersamt var det också att organiserad barnomsorg ännu knappt fanns att tillgå.

Vi ser hur en stor grupp av landets kvinnor, de ogifta med och utan barn, levde sina liv vid sidan av det av statsmakterna uppmuntrade livsmönstret. De fanns där och gjorde nytta, fick ett visst socialt stöd, men räknades ändå inte riktigt. Villkoren för de ogifta kvinnorna var i allmänhet sämre än för de gifta.

Lesbisk kärlek var ännu dold och omgiven av många tabun. Fram till 1944 betraktades sexuella förhållanden mellan personer av samma kön som kriminella handlingar, därefter som sjukdom. Först 1979 försvann homosexualitet ur registret för sjukdomsdiagnoser.

Abortfrågan

Att vara ogift mor var också ännu skamfyllt. Detta, i kombination med den sociala utsattheten, ledde till ett stort antal illegala aborter. I takt med den fortsatta inflyttningen till städerna på 1920- och 1930-tal hade dessa stadigt ökat i antal. Stora risker var förknippat med ingreppen och dödligheten var hög. De som överlevde blev ofta sterila. På vissa stockholmssjukhus fanns ännu vid mitten av 1940-talet särskilda avdelningar för kvinnor som behövde vård efter illegala aborter. Efter 1945, då penicillinet kommit i bruk, minskade antalet fall med dödlig utgång. Men sviterna efter ingreppen var alltjämt allvarliga. Även kvinnor från högre samhällsklasser gjorde ibland abort. Ofta hade de bättre möjligheter än arbetarklassens kvinnor att ordna saken. Abortfrågan har alltid varit en klassfråga.

Den sexualupplysning som fanns nådde sällan de lägre samhällsklasserna, varken i städerna eller på landsbygden. Ett intensivt arbete startades för att främja rättigheter och förmedla kunskap i sexuella frågor. Arbetet drevs av RFSU med Elise Ottesen Jensen i spetsen. Den politiska kampen gällde rätt till försäljning och information om preventivmedel och rätt till abort. Sociala skäl stod i förgrunden: man ville förhindra graviditeter hos unga kvinnor och kvinnor som redan hade många barn – det senare gällde framförallt landsbygdens kvinnor – och minska antalet illegala aborter. I bud-

skapet fanns också ett bejakande av sexualiteten som kärlekshandling.

Två motsatta intressen kunde urskiljas i debatten: å ena sidan de som värnade om kvinnorna och deras hälsa (den politiska vänstern, vissa radikala kvinnogrupper och RFSU), vilka talade för fri abort och rätt till preventivmedel. Å andra sidan de som hänvisade till moraliska, religiösa och befolkningspolitiska motiv och förspråkade fortsatt starka begränsningar. Abort skulle bara få göras på arvshygieniska grunder.

Boken *Kris i befolkningsfrågan* (1934), blev ett inlägg också i abortfrågan. De sociala reformer som där föreslogs sågs som en ny möjlighet att hålla födelsetalen uppe. Opinionen påverkades och 1939 kom en ny lag som tillät abort – men bara på mycket snäva indikationer. Sociala skäl tilläts inte. Samma år upphävdes även förbudet mot försäljning av preventivmedel.

Antalet illegala aborter påverkades inte av den nya lagen. Under de följande decennierna gjordes därför flera tillägg, där även sociala skäl kom att godtagas. Många abortansökningar avslogs dock, varför de illegala aborternas antal fortsatte att vara stort perioden ut.

Kvinnors förnyade intåg på arbetsmarknaden

Vid slutet av 1950-talet hade hemmafrun som ideal spelat ut sin roll. Arbetsmarknaden krävde mer arbetskraft och kvinnor, i alla samhällsklasser och i alla åldrar, behövdes i arbete utanför hemmen. Arbetstillfällena gavs såväl i industri som i det snabbt utbyggda vårdssamhället. De tidigare hemmafruarna kunde med sin långa erfarenhet av hushålls- och vårdarbete ofta gå direkt in i sådant arbete.

Kvinnolönerna var ännu låga. Först vid mitten av 1960-talet tecknades avtal som gav kvinnor och män lika lön för lika arbete. Lika värdering av kvinno- respektive mansdominerade yrken var det ännu inte tal om. Fortfarande var det svårt för kvinnor i lågvärderade yrken att klara sig på sin lön.

En gigantisk nybyggnation av bostäder hade nu också inletts. Med hjälp av det så kallade miljonprogrammet kunde de flesta människor under 1960- och 1970- talen erbjudas rymliga bostäder. Att bo i tre eller fyra rum blev vanligt i alla samhällsklasser. Bostadsbidrag fanns att söka. Ensamstående kvinnor utan barn förväntades dock nöja sig med ett rum och kök.

Servicen i de snabbt uppbyggda områdena var dålig. Planeringen av dessa anpassades också efter det ökande antalet privatägda bilar. Problemet för kvinnor var att de ofta varken hade körkort eller tillgång till bil, i vardagen. Arbetsresorna till de nya förorterna var

långa liksom avståndet mellan affär och bostad. Trots förbättrad standard med tillgång till tvättmaskiner, god köksutrustning m.m. minskade således inte varken tyngd eller tidsåtgång i det dagliga arbetet. Problemet med dubbelarbete gällde nu också alla kvinnor – med en skillnad: ekonomiskt välbärgade kvinnor kunde köpa sig tjänster. De med mindre pengar fick klara allt själva och ägna mer tid åt hushållsarbete, inköp med mera.

Även inom sjukvården gjordes stora nya satsningar under denna period. Framförallt var det specialistvården som byggdes ut. Detta kom inte alltid kvinnor bara till godo. Många av deras besvär rymdes inte i den högspecialiserade vården, särskilt inte sådana som betraktades som triviala, som berodde på vardaglig förslitning eller hade sociala orsaker. En svängning skedde under 1980-talet, då intresset åter riktades mot primärvård och allmänläkare. En kraftig upprustning av denna vårdform har skett sedan dess. Okunskapen om kvinnors sammanlagda arbete och den samhällshistoriska bakgrunden till deras liv är dock fortfarande stor. Det gäller framförallt de äldre kvinnorna, vilka utgör den största gruppen patienter.

Graviditet – normalitet, sjukdom eller arbete?

När fler kvinnor förväntades arbeta utanför hemmen förändrades synen på graviditet och barnafödande. Olika besvär och symptom under graviditet betraktades på 1960-talet som "normala" tillstånd, till exempel ryggvärk. Eftersom sjukförsäkringen bara täckte arbetsoförmåga på grund av "sjukdom" kunde kvinnor vägras ersättning under graviditet, även om de förhindrades att arbeta på grund av sina besvär.

Kvinnors egna förhållningssätt bidrog sannolikt också till den uppkomna situationen. För att hävda sig på arbetsmarknaden blev det viktigt att framstå som i alla delar lika männen. Detta blev angeläget inte minst för de kvinnor som, i allt större antal, skaffade sig högre utbildning. Kvinnor, som fick barn på 1960- och 1970-talen, förnekade och dolde ofta de påfrestningar som graviditeten och den första perioden efter förlossningen innebar. Detta gällde även småbarnsmödrar. Debatten om mäns och fäders deltagande i hemarbete och barnomsorg var bara nyss påbörjad. När arbetstillfällena senare minskade och kvinnors medverkan i förvärvslivet inte var lika efterfrågad ändrades praxis kring sjukskrivning vid graviditet ännu en gång; på 1970-talet blev det lättare att få besvär under graviditet godkända som "sjukdom". Normal graviditet är kroppsligt ansträngande *arbete*, inte sjukdom. Kvinnor själva uppvärderade nu också barnafödande och moderskap. Till detta bidrog

vissa delar av kvinnorörelsen. Alltfler krävde också rätt till smärtfri förlossning. Samtidigt såg många den medikaliserade förlossningsvården som onaturlig.

Tolkningen av vad som är normalt och onormalt under graviditet är ett exempel på hur anpassning till samhällets och arbetsmarknadens behov ges större vikt än kvinnors egen upplevelse av arbetsförmåga. Lite generaliserat kan vi säga att i tider av stort arbetskraftsbehov har *likhet* mellan kvinnor och män betonats. När barnantalet sjunkit och/eller arbetslösheten ökat har i stället kvinnors *olikhet* (jämfört med män) lyfts fram – ofta med barnafödande och moderskap i fokus.

Sexual- och abortfrågans fortsättning

På sexualitetens område skedde nu också stora förändringar. Preventivmedel användes i allt större utsträckning. Från mitten av 1960-talet fanns även p-piller och spiral. De illegala aborterna fortsatte trots detta att vara höga. Ändrade sexualvanor och ändrad inställning till sexualitet tros vara orsaken till det. De så kallade Polenresorna blev (nöd)lösningen för många kvinnor. I Sovjet och flertalet öststater hade abort då varit tillåten sedan länge. Någon bra lösning var det inte, eftersom sjukvården i östländerna ofta var undermålig.

Från mitten av 1960-talet beviljades emellertid alltfler legala aborter – utan att någon ändring av lagen skedde. Kvinnor kunde fortfarande inte bestämma själva. Varje abort skulle prövas av dåvarande medicinalstyrelsen eller genom ett så kallat tvåläkarintyg.

Medicinalstyrelsen röstade också vid denna tid *mot* att våldtäkt av kvinnor inom äktenskapet skulle kriminaliseras. Man befarade att kvinnor skulle använda sig av den nya lagen i skilsmässoprocesser; ytterligare ett exempel på att medicinsk sakkunskap satt andra (egna) intressen före omsorgen om kvinnors hälsa. En lag som förbjöd våldtäkter i äktenskapet blev det trots allt (1965). Först i mitten av 1980-talet kompletterades den så att större hänsyn till kvinnors önskan togs. Det har alltid varit ett problem för kvinnor att sexuella övergrepp inte räknats som hälsofrågor.

När lagen om fri abort trädde i kraft 1975, även nu *mot* många läkares inrådan, var det efter mycket påtryckningar från en stark kvinnorörelse. Först då togs också straffet för kvinnor bort vid fosterfördrivning. Lagen gav kvinnor rätt att själva bestämma om sin graviditet till 18:e graviditetsveckan.

Det totala antalet aborter har förblivit tämligen konstant jämfört med tiden före den fria aborten. Den ökning som många befa-

rade har således uteblivit. Att tidpunkten förskjutits till tidigt i graviditeten och att ingreppen sker under säkra förhållanden har emellertid drastiskt minskat riskerna. Rätten att slippa kränkande bedömningar och själv få bestämma är också en väsentlig hälso-vinst.

Kvinnors liv i livsloppsperspektiv

Låt oss välja ett annat perspektiv och se på kvinnors *sammanlagda* livshistoria. Kvinnor som idag är gamla föddes på 1910- och 1920-talen. Som barn har de upplevt tiden när kvinnor just fått rösträtt. Många växte upp med kort skolgång. Redan från 14, 15 års ålder återfanns de i arbetslivet: i lantbruk, i affär, som hembiträden, på fabrik. Som unga vuxna upplevde de arbetslöshet och sedlighetsdebatt på 1930-talet. De hade att anpassa sig till hemmafruideal och beredskapsår. Efter eventuellt giftermål kom kanske perioder med enbart barnafödande och hemarbete, varvat med perioder där de kombinerat betalt och obetalt arbete. I medelåldern möttes de av nya förväntningar; nu var de åter åtråvärda i förvärvslivet. Pensionsåldern uppnådde de under 1970- och 1980-tal.

Gemensamt för praktiskt taget alla kvinnor i denna generation är att de ensam ansvarat för det obetalda arbetet i sina familjer. Nästan alla har också haft någon form av förvärvsarbete. Inte alla har dock orkat fram till pension, åtminstone inte i heltidsarbete. Det gäller särskilt de som arbetat inom vård eller industri. Efter pension har kvinnorna fortsatt att sköta hemmet, åt den eventuella maken och åt sig själva. Många har även skött om sina män, både som friska och sjuka. Särskilt det senare har blivit ett nytt tungt vårdarbete att utföras upp i hög ålder. Utmärkande för de flesta av kvinnorna är att de ägnat en stor del av sina liv åt att arbeta för andra: män, barn, anhöriga. Det gäller också många av de ogifta kvinnorna som tagit hand om föräldrar eller andra anhöriga.

Kvinnors rätt till lön för mödan

Den allmänna sjukförsäkringen infördes i Sverige år 1955. Problemet för kvinnor, även med den nuvarande försäkringen, är att den endast ger ersättning för förlorad arbetsinkomst i *förvärvslivet*. Det finns ingen försäkring som täcker effekten av *sammanlagt arbete*, betalt och obetalt, i synnerhet inte i ett livsloppsperspektiv.

När det gäller rätten till sjukersättning och förtidspension har kvinnor ibland själva bidragit till ett ekonomiskt underläge. När de inte längre orkat full dag har det sett detta som en personlig svag-

het. De har då minskat sin arbetstid – i lönearbetet. I själva verket har arbetet varit för slitsamt eller för tungt. Samtidigt har det obetalda arbetet i allmänhet varit oförminskat. ”Utsliten” och ”trött” är vanliga beskrivningar av dessa kvinnor. Försök med sextimarsdag (med full lön) nu på 1990-talet har minskat sjukfrånvaron i vissa vårdyrken avsevärt.

En anledning till att kvinnor inte sökt hjälp när de behövt är att sjukdomar och besvär som drabbat kvinnor ofta varit dåligt erkända och utforskade. Hit hör bland annat belastningsskador i muskler och leder. Det är inte säkert att kvinnorna blivit sjukskrivna även om de önskat det.

När kvinnorna gått ned i arbetstid har lönen minskat – och därmed även sjukpenning och framtida pension. För dem som inte längre klarat att förvärvsarbeta har då, förutom den kroppsliga skadan, även den ekonomiska skadan varit oreparabel. ”Inkomsten” har efter avslutat lönearbete aldrig kunnat höjas. Många kvinnor tvingas leva på mycket små pensioner. Det gäller också kvinnor som ägnat större delen av sitt liv åt obetalt arbete. Deras arbete har inte berättigat till några pensionspoäng.

1976 trädde den nuvarande lagen om arbetsskadeförsäkring (LAF) i kraft. Fler kvinnor än tidigare anmälde nu också sådana skador och besvär som minskade arbetsförmågan. Snart visade det sig att ett färre antal skador godkändes inom kvinnodominerade yrken än inom mansdominerade. De monotona eller på annat sätt slitsamma arbeten som många kvinnor hade, bedömdes inte ge bestående skador. Städarbeten ansågs t.ex. endast i undantagsfall kunna ge sådana. ”Naturlig förslitning” och ”normala åldersförändringar” har i stället varit vanliga förklaringar när det gäller besvär som kvinnor presenterat. Handledsbesvär på grund av upprepade rörelser i arbetet har tolkats som hormonella förändringar i samband med klimakteriet. Även psykiska förklaringar har legat nära tillhands. Det senare har drabbat kvinnor med fibromyalgi och skador efter långvarigt arbete vid datorskärm.

Under 1980-talet ökade trots allt antalet godkända arbetsskador, även för kvinnor. Detta skedde i takt med att forskning verifierat att monotont arbete kan ge irreversibla skador i rörelseapparat. Med detta följde en praxisförskjutning vid bedömningen. Arbetsskador på grund av städarbeten kom mot slutet av decenniet att godkännas till 90 procent.

I början av 1990-talet hade antalet arbetsskador fått en sådan omfattning att kostnaderna ansågs för stora. Samtidigt inträffade lågkonjunktur och arbetslöshet och ett statligt åtstramningsprogram inleddes. Resultatet blev att tolkningsföreskrifterna för lagen

ändrades. Skador som uppkommit efter exponering för monotona uppgifter skall nu återigen *inte* räknas som arbetsskada.

Med nuvarande praxis är vi således tillbaka i de förhållanden som rådde före den nuvarande arbetsskadelagens tillkomst. Det synliggörande av dåliga arbetsmiljöer på kvinnodominerade arbetsplatser som 1980-talets tillämpning av lagen givit riskerar att åter döljas.

Hur stor del av kvinnors arbetsskador som uppkommit genom *obetalt* arbete är inte känt. Även här är det med stor sannolikhet belastningsskador som dominerar. Känt är att många av det totala antalet olyckor i samhället inträffar i hemmen, även bortsett från fallskador på grund av ålderdom. Brännskador och skador vid fall hör till de vanligaste.

Hälsa, kön och klass

Att kvinnor och män haft (och har) olika levnadsvillkor är en till synes enkel förklaring till könsskillnader i hälsa. Feministisk forskning har visat hur formella och informella maktstrukturer mellan könen framstått som centrala för hur livsvillkoren formats. I förvärvslivet kan det, idag, avläsas sålunda: bäst hälsa, och bäst betalt, har manliga högre tjänstemän. Störst långvarig sjukfrånvaro har de sämst avlönade kvinnorna och de som har minst att säga till om. Vi minns de fabriksarbetande kvinnorna vid början av seklet. Mönstret består: ekonomisk utsatthet och ekonomiskt beroende ökar riskerna för ohälsa.

Att kvinnor i alla samhällsgrupper har fler symtom och oftare är sjukskrivna, än jämförbara män, har orsaker som också hör samman med privatlivet. Av stor betydelse är förhållandet till närstående män. Jag har uppehållit mig vid kvinnors ekonomiska beroende och sexuella utsatthet, och vid den ojämlika fördelningen av arbetet i hemmen. Misshandel och annat sexualiserat våld mot kvinnor har också blivit omnämnt. Först under senare år har omfattningen av detta blivit känt. Från 1980-talet har lagar tillkommit som betraktar mäns våld mot kvinnor i hemmen som brott. Lagen har också skärpts när det gäller sexuella övergrepp.

Lagstiftning som rört kvinnors rättigheter när det gällt sexualitet och kroppslig integritet har under hela seklet kommit senare i tiden än lagstiftning som förbättrat villkoren för kvinnor inom till exempel arbetslivet. Det gångna seklets våld mot kvinnor har varit en dold historia som skurit genom årtionden och samhällsklasser. Självklart har ohälsan i våldets spår varit stor.

Ensamstående kvinnor är en annan grupp som varit utsatta under hela seklet. Än idag diskrimineras de som mödrar. Många kan inte utnyttja rätten till sextimmarsdag när de har små barn: minskar de sin arbetstid räcker inte lönen. För socialbidrag krävs i de flesta kommuner heltidsarbete. Ensamstående mödrar som inte är högvärlönde saknar således i praktiken möjlighet att minska sin arbetstid – trots lagen. Kronisk trötthet är, som en följd av detta, ett vanligt symptom i denna grupp.

Hälsan då? Ambitioner att tala om "hälsa" förvandlas ofta till rapporter om "ohälsa". Så också i denna artikel. Hälsan är svårare att påvisa. Men en viktig hälsovinst som kvinnor fått från sitt arbete som husmödrar och omsorgstagerskor är kunskap i basal överlevnad. Tillgängliga resurser av mat, kläder och hygien har fördelats och förvaltats så att det räckt till alla. Även kroppslig och känslomässig omsorg har ingått. Arbetet har givit ett kunskapskapital som varit både omgivningen och kvinnorna själva till nytta. Kanske ser vi här en av förklaringarna till att kvinnor lever längre än män. Kvinnor, framförallt i den äldre generationen, behärskar helt enkelt konsten att överleva bättre än jämnåriga män. Den tillfredsställelse och glädje det givit att ha nära kontakter med andra och att vara behövd har också varit positivt för hälsan. Detta har även gällt i betalt vård- och omsorgsarbete. Samtidigt har effekter av stress och tunga arbetsuppgifter varit negativa. Betydelsen av ekonomisk självständighet och sociala kontakter utanför hemmet kan dock knappast överskattas och har ibland kunnat överbrygga andra nackdelar i arbetslivet.

Hälsofrågan i debatt och forskning

Den kamp för kvinnors rättigheter som förts under seklet har mött olika former av motstånd i den offentliga debatten. Företrädare för politik, moral, religion och vetenskap har med skiftande motiv sökt att styra kvinnor till för deras intressen passande plats i samhället. Pendeln har svängt mellan offentliga och privata rum – med variation för olika samhällsklasser. Kampen om kontrollen över kvinnors barnafödande och sexualitet har varit särskilt tydlig. Den har utspelats mellan dem som verkat för kvinnors rättigheter, i syfte att värna om deras hälsa – och dem som önskat fortsatt kontroll över kvinnor – i det "allmännas" intresse och på bekostnad av hälsan.

Liknande motsättningar och trender finner vi inom medicinsk hälsoforskning. Socialt inriktad forskning har först på senare år uppmärksammat könsskillnader och införlivat kvinnor i forsk-

ningen, i samma utsträckning som män. Feministisk teoribildning, i vilken maktförhållandet mellan könen fokuseras, har ännu begränsad tillämpning, undantaget i vissa kvinnoforskningsmiljöer. Generellt har kvinnors biologiska och påstått psykiska förutsättningar betonats mer än deras livsvillkor. Hur kvinnor "är" har varit mer intressant än hur kvinnor "har" det eller vad kvinnor "gör".

Att se vad kvinnor gjort i sina liv, och under vilka villkor, är emellertid centralt för att förstå hur hälsa och ohälsa skapas. Historien visar att förändring blir möjlig när maktbalansen, mellan könen och mellan kvinnor inbördes, kan rubbas.

Litteratur

En del av innehållet i artikeln är hämtat från min bok *Kvinnors hälsa – en fråga om makt* (1992).

Prostitutionsfrågan i Sverige har beskrivits av Hanna Olsson i en skrift publicerad av Kvinnliga läkares förening (1989). Kvinnosynen vid sekelskiftet finns beskriven i Karin Johannissens *Den mörka kontinenten* (1994). I *Svagårens barn – ur folkhälsans historia* (1983) skildrar Ulf Högberg fattiga och utsatta kvinnors liv från 1800-talet och framåt.

Victoria Benediktsson och Elin Wägner skrev i sina debutromaner om kvinnors kamp för ekonomisk självständighet i medelklassen. I antologin *Vardagsslit och drömmars språk* (1981) ges en översikt över arbetarförfattarinnors skildringar av kvinnors villkor.

Om kvinnors sociala position, ur samhällsperspektiv, kan vi läsa i Yvonne Hirdmans bok *Att lägga livet tillrätta – studier i svensk folkhemspolitik* (1989). Om gifta kvinnors betalda och obetalda arbete, 1930–1980, skriver Anita Nyberg i *Tekniken – kvinnornas befriare?* (1989).

Hur könsarbetsdelning genereras och vidmakthålls, även i nutid, skildrar Annika Baude i *Kvinnans plats på jobbet* (1993).

Hälsoaspekter giltiga för kvinnor idag finns i *Könsperspektiv och kvinnors hälsa* (1996). ROKS i Stockholm har givit ut och samlat litteratur om våld mot kvinnor. Särskilt Eva Lundgren har med sin forskning bidragit till kunskapen om sexualiserat våld.

Vad bör kvinnor kunna?

– Utbildning som kulturellt kapital och symboliskt våld

ULLA JOHANSSON

Kvinnor kan! Under sådana motton har under de senaste åren en rad kvinnomässor ordnats i syfte att synliggöra och marknadsföra kvinnlig kompetens inom olika områden. Men kvinnor har förstås alltid kunnat. Nunnan i medeltidens kloster, husmodern och pigan i 1700-talets bondesamhälle, 1800-talets borgerliga kvinna lika väl som kvinnan från arbetarklassen, 1900-talets kvinnor som i allt större utsträckning sökt sig ut på arbetsmarknaden och alla de som under historiens gång vårdat, tröstat och stått för den dagliga omsorgen – utan deras kompetens och kunnande hade samhällsmaskineriet nog inte bara gnisslat utan totalhavererat.

Kvinnor har således alltid varit bärare av ett kulturellt kapital i form av kunskaper, färdigheter, förmågor och egenskaper. Och även om innehållet i detta varierat över tid och med social ställning, finns där ändå en gemensam nämnare: kvinnor har överlag varit mindre framgångsrika än män när det gäller att skapa en *marknad* för sitt kulturella kapital där detta skulle ha kunnat bytas mot en god lön, hög status eller andra förmåner. Satsen "kunskap är makt" är i det perspektivet en sanning med många modifieringar. Kvinnlig kunskap som förvärvats i vardagslivets omsorgsarbete väger lätt gentemot den som producerats av män i vetenskapliga laboratorier. Den väger också lätt i förhållande till den examinerade skolkunskapen. Därför finns det anledning att närmare granska hur könsmaktsystemets logik präglat vårt utbildningssystem, eftersom det är där som kunskaper väljs ut och varudeklarerats som mer eller mindre värdefullt vetande. Makten över skolkunskapen handlar dessutom om rätten att bestämma om vilka som ska få tillgång till de kunskaper som ger makt.

Utbildning är emellertid inte bara en fråga om en renodlad kunskapsöverföring. Skolan ska också fostra, och en viktig uppgift för den obligatoriska skolan är att ge de unga en gemensam värderingsgrund, en moralisk skolning. Och på samma sätt som man bör ställa frågan om vem som har makten över skolkunskapen, bör man också fråga sig vems moral och vems värderingar som i sko-

lans namn upphöjs till allas gemensamma norm. Den franske utbildningssociologen Pierre Bourdieu menar att den ideologiöverföring och den inprägling av normer och värderingar, som pågår runt om i våra skolor, handlar om ett *symboliskt våld* i den bemärkelsen att de dominerande klassernas ideologier påtvingas elever från alla sociala skikt. Att dessutom dessa ideologier i sin tur inte heller är neutrala i förhållande till kön, finns det många exempel på inom kvinnoforskningen.

Vårt hierarkiska och differentierade utbildningssystem speglar därför ytterst samhälleliga principer för makt och kontroll, och många sociala hierarkier har under det senaste seklet upprättats med utbildning som grund. De högutbildade framställs ibland rent av som en ny härskande klass, som just i kraft av sina kunskaper och sin kompetens är bäst skickad att styra samhället. Enligt en sådan meritokratisk ideologi är det bara personliga meriter som räknas, meriter som under 1800-talet började likställas med skolbetyg och examina. Därför är det heller inte någon slump att adelsväldet bröts ungefär samtidigt som ritningarna till ett, i vår bemärkelse modernt utbildningssystem drogs upp. Inte heller är det en slump att arkitekterna bakom konstruktionen var just borgerliga män. I det följande ska vi se hur könsmakten satte sin prägel på några olika delar av 1800-talets skolsystem.

Skolorganisation och kön

Av alla olika skolformer i 1800-talets Sverige var läroverket den äldsta och mest ärevörddiga med sina rötter i den medeltida katolska kyrkans skolor för blivande präster. Genom Gustav Vasa och den lutherska reformationen införlivades dessa skolor i den statliga maktsfären, och deras uppgift blev att förutom präster även utbilda civila ämbetsmän för den statliga byråkratin. Men lika självklart som det var att en präst eller ämbetsman var av manligt kön, lika otänkbart var det att flickor skulle ha något i läroverken att göra. Därtill kom att läroverket var en mycket exklusiv skolform; vid slutet av 1800-talet gick endast cirka tre procent av den manliga svenska ungdomen i läroverk, och av dem var det i sin tur endast cirka en fjärdedel som fullföljde studierna fram till den avslutande studentexamen.

Läroverket var också i socialt avseende exklusivt, en skola för medelklassens söner, som förhoppningsvis där skulle ta sina första steg mot samhällets toppar. Den avslutande examen, studentexamen, var ett inträdeskrav för fortsatta studier vid universitet.

Under 1800-talets senare hälft började utbildning ses som en nödvändighet också för att förbereda medelklassflickan för hennes framtida uppgift som bildad hustru, kompetent husmor och vårdande mor. Den utbildningen skulle alla de privata flickskolor, som inrättades runt om i landets städer, tillhandahålla. Det kulturella kapital som flickskolan gav var alltså avsett att omsättas på äktenskapsmarknaden och inte på arbetsmarknaden. Flickskolan och läroverket speglade därvidlag den borgerliga ideologin om de båda könens komplementära roller i den manliga offentligheten respektive den kvinnliga privata sfären. Nu rättade sig emellertid inte verkligheten efter denna ideologi, eftersom förändrade giftermåls-mönster inom medelklassen hade lett till ett stort överskott av ogifta kvinnor. De problem som uppstod med dessa kvinnors försörjning försökte man lösa genom att öppna vissa yrken för kvinnor. Kvinnor fick nu rätt att bedriva handel och hantverk, och nya yrken på mellannivå inom t.ex. posten, telegrafn och folkskolan öppnades för dem. Dessa yrken krävde vissa kvalifikationer, och i praktiken kom flickskolan därför också att fylla en yrkesutbildande funktion.

Den som med hjälp av utbildning ville klättra upp till de allra högsta pinnarna på samhällsstegen, måste ytterligare förädla sitt kulturella kapital genom universitetsstudier. Enligt den borgerliga meritokratiska ideologin *Ät var och en efter förtjänst* borde ingen heller utestängas från möjligheten att studera vid läroverk och universitet, och mot den bakgrunden är det anmärkningsvärt att hälften av befolkningen, kvinnorna, a priori uteslöts. Den anomalin försökte man visserligen på olika sätt rättfärdiga med argument om kvinnans ofrånkomliga intellektuella underlägsenhet gentemot mannen. Arbeten som krävde styrka, mod, objektivitet, fasthet i karaktären, överblick och framsynthet var heller inget för kvinnor, eftersom sådana egenskaper av naturen var förbehållna mannen.

Dylika biologiska "sanningar" ifrågasattes dock på sina håll, inte bara av de kvinnor som gick i spetsen för den första borgerliga kvinnorörelsen utan också av en del män. Så krävde t.ex. riksdagsmannen C. J. Svensén i en motion år 1865 att kvinnor skulle få rätt att studera och avlägga examina vid universitet eftersom

mången kvinna har i sin obemärkta ställning uppsnappat större kunskaper än en och annan liber studiosus, som med fulla betyg lämnar akademien.

Därför borde inte den *examinerade* kunskapen längre vara ett manligt monopol, och de kvinnor som kunde visa prov på erfor-

derlig kompetens borde också ha rätt till högre befattningar inom posten, telegrafen och den civila förvaltningen, menade Svensén. Och även om långt ifrån alla män i beslutsfattande ställning delade hans uppfattning, slutade det hela med att kvinnor i ett första steg år 1870 fick rätt att som privatister avlägga studentexamen vid läroverken. Några år senare erhöll de rätten att studera och avlägga examina vid de medicinska, filosofiska och juridiska fakulteterna medan den teologiska fakulteten fortfarande var förbehållen männen. Dessa beslut innebar en radikal förändring av de principer som reglerade könsrelationerna på utbildningens område, men eftersom läroverken, kungsvägen till universiteten, fortfarande var stängda för kvinnor, behövde man knappast befara någon anstormning av kvinnor på den lärda banan. Ett eller annat kvinnligt geni var inget hot mot manliga utbildningsprivilegier.

Till yttermera visso bevarades männens monopol på högre statliga ämbeten intakt. Många av dessa var nämligen så kallade fullmaktstjänster vilket innebar att vederbörande tillsattes på kunglig fullmakt, och enligt en paragraf i grundlagen kunde de endast innehållas av svenska män. Den paragrafen hade ursprungligen tillkommit i syfte att utestänga utländska medborgare, men nu användes den också för att utesluta kvinnor. Sådana utestängningsmekanismer rimmade förvisso illa med den meritokratiska ordningen: kompetens borde i rimlighetens namn sättas före kön. Och mot den svaga punkten riktade sekelskiftets kvinnliga akademiker en attack. De var nu så många att de tillsammans hade möjlighet att göra sig hörda. De krävde att få använda sin utbildning i karriärsyfte, och de gjorde anspråk på att bli insläppta på männens yrkesrevir. De krävde även rätten att bilda familj, att samtidigt vara kvinna, gift och att inneha fullmaktstjänster. Dessutom hävdade de en likalönsprincip. Allt detta var djärva krav, som i grunden ifrågasatte och utmanade den rådande könsmaktsordningen. Striden kom bland annat att gälla kvinnors rätt att på samma villkor som män söka och inneha tjänster som adjunkter, lektorer och rektorer inom läroverken.

Manligt yrkesmonopol och kvinnlig kompetens

Den makt som utbildning ger kanaliseras ofta genom så kallade professioner. En profession är ett högstatusyrke som kräver en lång högskoleutbildning och därmed också en hög formell kompetens. I kraft av denna lyckas yrkesutövarna också upprätta ett yrkesmonopol – den som inte har den rätta utbildningen stängs ute.

Men omvänt gäller också i princip att alla med den rätta examen har tillträde till professionen.

Läroverksläraryrket uppfyllde detta och de flesta andra kriterier på en profession. Därför hade de kvinnliga akademiker som vid selskiftet tog den professionella ideologin på orden, all anledning att känna sig optimistiska. Hela läroverksorganisationen var nu i stöpsleven. Äntligen skulle väl de, med sina akademiska examina och efterföljande provårstjänstgöring vid läroverk, precis som en man med motsvarande kompetens, förklaras behöriga att undervisa i det reformerade läroverket. Men deras förväntningar vändes i en stor besvikelse. Enligt ett statligt betänkande år 1902 skulle läroverket klyvas i två delar: en realskola och ett gymnasium. Realskolan ledde till realexamen, vid ungefär 16 års ålder och gymnasiet avslutades med studentexamen vid 19 år. I vissa mindre städer skulle det bara finnas realskolor, men i några av dem bedömdes elevunderlaget vara i minsta laget, varför realskolorna på de orterna öppnades för flickor. De kvinnliga akademikerna hänvisades enligt förslaget till tjänster på dessa fåtaliga samskolor som naturligtvis inte alls hade samma status som de högre allmänna läroverken där både gymnasium och realskola ingick. Dessutom skulle kvinnor endast kunna komma ifråga för lägre tjänster inom realskolan.

Upprördheten var stor, och ett hundratal kvinnliga akademiker skickade en protestskrivelse till regeringen där de på det bestämdaste protesterade mot utredningens förslag. Deras skrivelse fick emellertid inget gensvar, utan i 1905 års läroverksstadga sattes de kvinnliga lärarna uttryckligen på undantag. Nu skulle läroverkslärarna tillsättas på kunglig fullmakt och inte som tidigare av domkapitlen, vilket innebar att kvinnor per definition uteslöts med hjälp av den tidigare omtalade grundlagsparagrafen. Det som hittills varit ett outtalat förbud och som kunnat kringgå i ett par dispensfall, blev nu ett explicit och oöverstigligt hinder.

Kvinnornas första åtgärd var att gå samman i ett förbund, De Akademiskt Bildade Kvinnornas Förbund (ABKF). Nästa drag blev att via ombud blanda sig i det politiska maktspelet. De vände sig till allierade män i riksdagen och en av dem, professorn i juridik Ernst Trygger, lade 1905 fram en motion som författats av fil. dr Anna Ahlström, sekreterare i ABKF. Motionen syftade till en ändring av den grundlagsparagraf som utestängde kvinnor från fullmaktstjänster. Två år senare accepterade riksdagen också principen om kvinnors rätt till högre statliga tjänster, men beslutet var minst sagt halvhjärtat. Man kunde nämligen inte enas om på vilka grunder kvinnor skulle få inneha sådana tjänster, och ingenting hände

förrän frågan under ytterligare ett tiotal år dragits, malts och behandlats i statsapparaten.

Kvinnorna fortsatte därför sin kamp. De lyckades få igenom att två kvinnliga akademiker tillsattes som sakkunniga i den så kallade Löneregleringskommittén. Men deras åsikter i behörighetsfrågan åsidosattes helt och hållet i betänkandet. Förslaget innebar att kvinnor helt skulle komma att utestängas från lektorat och rektorat. De lägre tjänster som de kunde inneha måste de frånträda vid giftermål, och inte heller förordades likalönsprincipen. Målet – jämställdhet med de manliga akademikerna – var långt borta. Med nästa utredning, Lärarlönenämnden, tog kvinnofrågan emellertid ett stort steg framåt. Där fanns också en kvinnlig akademiker som sakkunnig, och majoriteten av hennes manliga kolleger ställde sig bakom många av hennes krav. Hela läroverken skulle öppnas för kvinnliga lärare, och ingen könsprincip skulle utestänga ogifta kvinnor från lektorat. Kvinnor skulle också kunna inneha rektorstjänster vid samskolorna. Inte heller skulle den kvinna som ingick äktenskap av den anledningen vara tvungen att frånträda sin tjänst. Lärarlönenämndens förslag möttes emellertid av ett massivt och mycket hätskt motstånd från läroverkslärarnas led, och det hela utvecklades till en maktkamp mellan könen inom bildningsborgerskapet där striden gällde kontrollen över den manliga professionen, läroverksläraryrket.

Som tidigare nämnts är höga och speciella kompetenskrav de professionellas främsta vapen i strävandena att slå vakt om sitt yrkesmonopol. Kompetens likställs därvidlag oftast med det examensbevis som motsvarande formella utbildning ger. Detta gick emellertid inte att använda i kampen mot de kvinnliga akademikerna, eftersom kvinnorna kunde uppvisa samma formella meriter som männen. Istället försökte männen på olika sätt att omdefiniera begreppet kompetens: kompetens var verkligen inget som bara kunde mätas med pappersmeriter framhölls till exempel vid ett läroverkslärarmöte 1915, utan den måste framförallt bevisas i praktiken:

Det är naturligtvis kvalifikationen det kommer an på. Och denna består inte bara av akademiska examina och måste väl konstateras genom undersökning.

Och att kvinnor i praktiken var underlägsna män, det visade både erfarenhet och vetenskaplig forskning entydigt på. Kvinnornas bräckliga fysik, höga sjukfrånvaro och klimakteriebesvär med "åtföljande ojämnheter i omdömet" var egenskaper som diskvalificerade dem för läroverksläraryrket. Också i intellektuellt hänseende

kom kvinnan till korta. Hon förlorade sig lätt i detaljer, hon saknade förmåga till överblick och perspektiv, och hon hade ett okritiskt förhållningsätt till läroböckerna. Därför måste åtminstone gymnasiestadiet förbehållas de perspektivseende männen. En kvinna som rektor var också helt otänkbart: hennes mindre utvecklade anlag för det formella gjorde henne synnerligen olämplig för chefsbefattningar.

Kvinnliga läroverkslärare var kort sagt oförenliga med den princip för könslig arbetsdelning som vetenskapligt skolade män upphöjt till en naturlag. Det vore att göra kvinnan en otjänst att inbjuda henne till en tävlingskamp med mannen på ett område, där hon på grund av sitt ömtåliga psyke var dömd att duka under. För att verkligen understryka att man inte talade i egen sak, hänvisade man till samhällsnyttan: "För varje ädel moder och maka gör staten större vinst, än om den fått en tjänsteman, om än aldrig så god". Sist men inte minst borde man av omtanke om läroverksgossarna inte inlåta sig på något vidlyftigt äventyrligt experiment med kvinnliga lärare:

... låt blott de allmänna läroverken bli styrda av kvinnor, så kommer förvandlingen att gå av sig själv, och om en generation är vi färdiga: För vad? Jo, för det hårda men rättvisa öde, som alltid drabbat och alltid kommer att drabba de folk, vilkas kvinnor inte längre är kvinnor och vilkas män icke längre är män ... Ett folk, som ställer sin manliga ungdom under kvinnors ledning ända till aderton - tjugofemårsåldern slår in på en fruktansvärt ödesdiger väg.

Ur de manliga läroverkslärarnas perspektiv fanns en viss logik i sådana resonemang. Om ett av läroverkets mål var att uppfostra pojkarna till män i traditionell bemärkelse, gällde det att utforma en manlig könsidentitet där den lärda skolan, den lärda kulturen och den kunskap som ger makt var förbehållen männen. Den kvinnliga läroverkslektorn, där framme i sin kateder, var naturligtvis genom sin blotta närvaro ett hot mot en sådan könsidentitet och mot den könsliga isärhållningens logik.

Det hela slutade dock med att många av kvinnornas krav tillgodosågs. Efter år 1918 kunde en ogift kvinna utnämnas till lektor och adjunkt vid ett läroverk och till rektor vid vissa läroanstalter. Efter år 1923 fick hon rätt att inneha professurer och andra höga statliga tjänster. Vissa möjligheter fanns också att behålla sin tjänst vid giftermål.

Argument på kunskapens grund

Kvinnornas framgångar är ett bra exempel på att kunskap ibland faktiskt är makt. För det första grundade kvinnorna sina krav på den formella kompetens som de förvärvat i utbildningssystemet. För det andra använde de på ett konkret sätt de kunskaper utbildningen gett dem för att slå hål på de manliga argumenten. De behärskade det akademiska språket och stod därför verkligen inte svarslösa i debatten. Männens "vetenskapliga" påståenden om kvinnans svagare fysik, större sjuklighet, oförmåga att upprätthålla disciplinen i klassrummet och feminiserande inflytande på läroverkens skolpojkar bemöttes med minst lika "vetenskapliga" argument om den kvinnliga mycket goda kapaciteten. Den konservativa lektor som i en utredning reserverat sig mot förslaget att gifta kvinnor skulle få arbeta i läroverken eftersom deras eventuella graviditeter skulle göra vikariesituationen påfrestande, fick minsann veta att han kastade sten i glashus. Han hade själv nämligen varit tjänstledig tio vårterminer på grund av riksdaguppdrag, och rektorn vid hans skola hade av samma anledning varit tjänstledig i hela 25 år!

När männen försökte motivera lägre löner för kvinnor på grund av sina större fysiologiska näringsbehov trädde medicinskt skolade kvinnor in. I en seriöst upplagd statistisk undersökning visade ABKF att männen behövde 460 kilokalorier mer per dygn. Om detta ökade behov täcktes med lika delar nötkött och havregryn, skulle merkostnaden bli 62 kronor och femtio öre och inte de tusentals kronor som männens lönekrav gjorde gällande ...

Denna könsliga maktkamp var en del av dåtidens stora ekonomiska och sociala omvandling, där relationerna mellan könen, liksom mycket annat, förändrades. I denna process lyckades en grupp kvinnor erövra en manlig nisch relativt högt upp i hierarkierna. Deras framgång berodde framförallt på att de fått tillgång till ett kulturellt kapital som dessförinnan varit förbehållet männen. I denna tid av social instabilitet försökte andra kvinnogrupper i stället att skapa sig egna nischer genom att upprätta en marknad för ett specifikt kvinnligt kulturellt kapital. I nästa avsnitt ska vi följa en sådan grupp, nämligen kvinnliga pionjärer inom den husliga utbildningens område. Därmed förflyttar vi oss också till det slutande 1800-talets folkskolevärld.

Hushållskunskap och makt

I den debatt som föregick 1842 års folkskolestadga, korsades många intressen. För det första fanns där liberala politiker som ansåg att tesen "Kunskap är makt" även borde omfatta folkets barn (åtminstone dess söner) och som menade att utbildning skulle ge de fattiga möjlighet att höja sig ur sitt elände. För det andra fanns där mäktiga bönder som ville skapa en skola för sina söner, en skola som skulle göra dem rustade att utöva makt i politiska församlingar på olika nivåer. Men det tredje och mest framträdande draget i debatten handlade ändå om utbildning som *symboliskt våld*.

Under de föregående århundradena hade kyrkan via ombud sorjt för människornas moraliska skolning. Husbonden hade ansvaret för hushållsmedlemmarnas uppfostran till rättänkande kristna, och prästen kontrollerade att den uppgiften inte försumrades. Denna kyrkans hemundervisningstradition finns dokumenterad i våra husförhörlängder. Vid 1800-talets början hade emellertid jordbrukets omvandling i kapitalistisk riktning påbörjats och detta tillsammans med en kraftig befolkningsökning ledde till att bondeklassen skiktades i en grupp rika bönder och ett växande jordbruksproletariat. Dessa kringdrivande människor omfattades inte av den kyrkliga hemundervisningen eftersom de inte var fast knutna till något hushåll. Det här upplevdes som ett hot mot den sociala ordningen, och enligt många låg lösningen i en förbättrad folkundervisning eller som kronprins Oskar formulerade saken: det bästa sättet för de välbeställda klasserna att trygga sina rikedomar mot massornas råa begär var att uppfostra folket. En ny institution för folkundervisningen måste till, och tillkomsten av 1842 års folkskolestadga skall i första hand ses mot denna bakgrund. Folkskolans viktigaste uppgift blev till att börja med också att inpräglade den lutherska världsbilden och moralen hos de unga.

Men snart uppstod nya kriser på folkuppfostringen område. Den snabba övergången från en agrar till en industrikapitalistisk ekonomi under 1800-talets senare hälft innebar att ett industriproletariat uppkom och klassmotsättningarna mellan arbetare och kapitalister hårdnade. Som en följd av detta kom folkskolans uppgift att delvis omdefinieras; kring sekelskiftet var det framförallt problemen med att integrera den framväxande arbetarklassen i det borgerliga samhället som präglade diskussionen om den obligatoriska skolan.

Det är i det perspektivet som vi bör förstå införandet av huslig ekonomi på folkskolans schema. Produktionens omvandling hade

inneburit att den rumsliga enhet för reproduktion och produktion, som hushållet utgjort, splittrades. Därmed förändrades vardagslivets villkor radikalt för stora grupper av människor, inte minst för husmödrarna, eftersom en lönearbetarfamiljs hushållsekonomi vilar på helt andra principer än självhushållningens. Det gällde därför att finna nya former för vardagslivets organisering – en ny reproduktionens ordning måste upprättas.

Detta var naturligtvis inte gjort i en handvändning, vilket den arbetarhustru som hade svårt att få lönen att räcka ens till de allra nödvändigaste utgifterna, dagligen kunde konstatera. I sekelskiftets riksdagsdebatt formulerades problemen emellertid inte bara i ekonomiska utan också i pedagogiska termer. Tidigare hade de kunskaper som krävts för att sköta ett hushåll förts i arv från mor till dotter, men detta ansågs inte längre fungera:

Nu är det så, att alltför många af vårt lands husmödrar icke förstå att sköta om sina hem; och derom är icke så mycket att säga, då de ju äro barn af sin tid; men de äro ej heller så skickade att i detta afseende vägleda sina döttrar, och därför är behöfligt, att våra skolor träda emellan och att der anordnas undervisning i huslig ekonomi.

På så sätt kom flickans utbildning till duglig husmor att upphöjas till en statlig – och nota bene – vanlig angelägenhet. På 1890-talet började statsbidrag att utbetalas till tre seminarier, bland annat Fackskolan för huslig ekonomi i Uppsala, som utbildade skolkökslärarinnor. I 1897 års förnyade folkskolestadga kan vi läsa följande: "Härjemte må, der omständigheterna så medgifva, tillfälle till undervisning i huslig ekonomi beredas de flickor, som begära och erhålla tillstånd att deri deltaga." År 1906 beslutade riksdagen att statsbidrag skulle utgå till de församlingar som anordnade sådan undervisning.

Den husliga utbildningen är ett tydligt exempel på att undervisningens och uppfostrans historia till stor del handlar om makten att sätta normer och föreskriva ideal. I debatten om huslig ekonomi fanns en ständigt återkommande tankefigur – familjen och hemmet som samhällets grundval. Det hem- och familjeideal som därigenom upphöjdes till allas norm var emellertid klassspecifikt: förebilden hämtades från den borgerliga familjen. Problemet var dock att den proletära familjen och kvinnan inte på långa vägar ansågs leva upp till de borgerliga idealen. Arbetarfamiljen stod inför sitt sönderfall, därom var man från vitt skilda läger överens. Fattigdom, trånga och osunda bostäder och en torftig mathållning är exempel på faktorer som man menade undergrävd arbetarens fa-

miljeliv. Ett botemedel som förespråkades var olika sociala reformer. Ett annat var undervisning:

Hvad är det, som gör, att de mindre bemedlade klassernas hem så ofta förete för menniskovännen en så mörk och nedslående och rent af hemsk tafla? Är det icke beroende på att hon, som skulle upprätthålla hemmet och vara den, hvars ordnande hand tryckte på detsamma en stämpel af trefnad och ordning, saknar förmåga, öfning och insigt att detta göra?

Riksdagsmannen i citatet ovan menade således att eländet också hade sin grund i arbetarhustruns okunnighet i allt som rörde hemmets skötsel. I debatten gavs många exempel på arbetarfamiljens dåliga men dyra matvanor. Städernas befolkning verkar ha livnärt sig på smörgås, öl eller kaffe till middag, morgon och kväll. Sur fisk och sur mjölk undergrävde folkets hälsa i landets norra delar, och även bland landsbygdens husmödrar lämnade kokkonsten mycket i övrigt att önska. Hustruns oförmåga att sköta hemmet äventyrade emellertid inte enbart familjemedlemmarnas hälsa, utan stora ekonomiska värden stod också på spel. Eva Rodhe, en av förespråkarna för skolkökssaken, menade att de arbetande klasserna skulle kunna leva mycket bättre, "om de förstod att använda sina penningar på ett riktigare sätt. Kunde man förbättra vanorna i detta fall så skulle detta vara af högre värde för arbetaren än en ökad lön". Lotten Lagerstedt, en annan av skolkökspionjäreorna, konstaterade att en kvinna kastade ut mer med tesked än mannen förmodade skyffla in med spade. Om den dagliga förlusten som orsakades av kvinnligt oförstånd i köket uppskattades till tio öre, uppgick summan för hela landet under ett år till hela arton miljoner.

En förståndig husmor kunde således få även ett magert kredit att stämma med debet. Huslig ekonomi i stället för löneökning var naturligtvis en slutsats som gillades av den tidens arbetsgivare, och på köpet utlovade Eva Rodhe och hennes kolleger en höjd produktivitet: "En människa står ut med otroligt mycket kroppsarbete, om hon blott genom födan återfår de ämnen, kroppen förbrukar." De moraliska vinsterna skulle också bli avsevärda. Genom undervisning i huslig ekonomi skulle ordning, renlighet och trevnad spridas till arbetarhemmet. Mannen skulle komma att föredra hemmets lugna vrå framför ett vidlyftigt krogliv, och barnen skulle uppfostras till ansvarskännande samhällsmedborgare i stället för ligister.

Låtom oss i tid genom att i skolan meddela barnen lämplig undervisning, öka dugligheten i hushållsgöromål och därigenom förbättra födans beskaffenhet samt sprida belåtenhet och välstånd i hemmen, och männen skola ej af missnöje med det bestående

drifvas i socialismens armar, dryckenskapen skall aftaga, och fatigskatten, som nu år från år höjes, skall i stället nedgå, ju flera hem och enskilda genom praktiskt förstånd, förtänksamhet, arbetssamhet och sparsamhet kunna reda sig själfva och ej behöfva falla fattigvården till last.

Undervisningen i huslig ekonomi och alla andra mer eller mindre välmående kampanjer som syftade till att uppfostra arbetarklassens kvinnor innebar emellertid att dessa på olika sätt utsattes för ett symboliskt våld. För det första transformerades ekonomiska och strukturella problem till individnivå, när de förklarades med brister i arbetarhustruns kompetens. För det andra måste man sätta ett frågetecken för huruvida allt tal om husmödrarnas oförmåga att sköta hushållet var generellt giltigt. Säkert fanns det då som nu mer eller mindre dugliga husmödrar, men i till exempel arbetarminnen från sekelskiftets sågverksdistrikt i Sundsvallstrakten framträder snarare bilden av en mycket kompetent husmor, som syltade, saftade, bakade och i princip klarade av att koka soppa på en spik. De sågverksarbetardöttrar som jag intervjuat menar att konsten att sköta ett hem lärde de sig i första hand hemma och av modern, även om undervisningen i huslig ekonomi också kunde ge nyttiga kunskaper. Kvinnorna som grupp fick på så sätt oskyldigt klä skott för sakernas tillstånd. Utan deras kompetens hade tvärtom förmodligen eländet på många håll tagit sig ännu större proportioner.

I det perspektivet framträder en tredje aspekt av det symboliska våldet. Arbetarhusmoderns kompetens var grundad på erfarenhet, medan den husliga ekonomin utgick från att hushållsarbetet borde vila på vetenskaplig grund. Den grunden fann man framförallt i näringsfysiologin, som under 1800-talet kommit många av människokroppens hemligheter på spåren. Skolkökets matsedlar hade därför en vetenskaplig legitimitet mot vilken husmoderns erfarenhetsbaserade kunskaper om kostens betydelse för hälsan vägde lätt. Och även om det nog går att hävda att till exempel vissa matvanor objektivt sett är bättre än andra, så finns det inga absoluta sanningar på det området. Sekelskiftets näringsfysiologi till exempel föreskrev med våra mått mätt en alltför proteinmättad kost: 212 gram rent kött om dagen var normen. I våra dagar omprövas också vetenskapliga "sanningar" om kostens betydelse för hälsan och det i en takt som fick min kloka mor att konstatera: "Det är bäst att skynda sig att äta det här medan det fortfarande är nyttigt."

Arbetet i skolköken inleddes vanligtvis med teorielektioner om olika födoämnen och deras egenskaper, och på så sätt skulle de vetenskapliga rönen spridas till arbetarhemmet. På schemat stod

också lektioner om kökets skötsel och vård. Att diska, sopa och skura kan ju liksom alla andra hushållssysslor utföras på många sätt, men skolköket skulle lära ut det *rätta* sättet, och det avvek många gånger från de rutiner som tillämpades av mödrarna i hemmen. Skolköksundervisningens anspråk på att diktera rätt och fel var också det ett utslag av symboliskt våld.

Den husliga ekonomin syftade även till att upprätta en borgerlig hegemoni inom arbetarhemmets väggar med ordning, renlighet och sparsamhet som moraliska ledstjärnor. Men jag vill påpeka att detta i och för sig inte behöver vara oförenligt med arbetarklassens egna strävanden att skapa ett gott, eller åtminstone ett bättre, liv. Renlighet till exempel var inte bara en dygd utan också en nödvändighet. I kampen mot löss fanns inga andra vapen. För den arbetarfamilj som skulle samsas i ett eller två rum med alla sina tillhörigheter var också ordning en tvingande nödvändighet. En av de intervjuade kvinnorna illustrerar detta så här:

Inte fick vi kasta ett plagg hit och ett plagg dit inte, utan vi var inrutade att vi skulle lägga kläderna så, att om det skulle hända någonting – bli eldsvåda eller någonting – så skulle var och en ha sitt knyte och skorna nedanför.

Ambitionerna att med undervisningens hjälp inpränta sparsamhetens ideal var också dubbelbottnade. Många undersökningar av arbetarfamiljernas ekonomiska villkor visar entydigt på att det även med den allra största sparsamhet kunde vara omöjligt att få pengarna att räcka till. Flera intervjupersoner beskriver också hur erfarenheter från barndomens och det tidiga vuxenlivets knappa förhållanden för alltid präglat deras ekonomiska beteenden:

Fast man skulle kunna göra annorlunda så gör man inte det ändå. Det sitter där. Man har inte lidit av det, tvärtom. Man sätter värde på allting på ett annat sätt.

I det perspektivet framstår skolans sparpropaganda som dimridåer som dolde de verkliga problemen.

Det husliga arbetets värde

I riksdagsdebatten om huslig ekonomi var det förstås bara män som yttrade sig, men de framträdde ofta som språkrör för en grupp kvinnor som gjort skolkökssaken till sin. Ida Norrby, Ingeborg Wallin, Lotten Lagerstedt och Kerstin Hesselgren är några namn värda att nämna i detta sammanhang. Genom studieresor till bland annat Tyskland och England, föregångsländer på den husliga utbildningens område, hämtade de impulser och kunskaper som de se-

dan försökte omsätta i Sverige. Ida Norrby till exempel var den drivande kraften bakom Fackskolan för huslig ekonomi i Uppsala, där skolkökslärarinnor utbildades. Men var det då möjligt för dem att utifrån sina kunskaper hävda en slags professionell status?

Tidigare nämndes att ett kriterium på en profession är att man lyckats upprätta ett yrkesmonopol med hjälp av höga kompetenskrav, och att kompetens därvidlag vanligtvis definieras i termer av ett akademiskt examensbevis. Det kriteriet saknade skolkökslärrinneutbildningen, eftersom den inte hade högskolestatus. Men med statens hjälp hade man ändå lyckats utestänga andra grupper från yrket, eftersom statsbidragsvillkoren krävde att församlingarna anställde vederbörligen utbildade lärarinnor.

Ett annat kriterium, nämligen att yrkesutövningen ska ha någon form av vetenskaplig anknytning, var däremot utan tvekan uppfyllt. Den bärande tanken med ämnet huslig ekonomi var ju att näringsfysiologiska forskningsrön verkligen skulle tillämpas i skolköket. En annan vetenskaplig grund hade ämnet i den snabbt expanderande forskningen inom hygienens område. Avancerade kurser i kemi ingick också i skolkökslärrinnornas utbildning.

Ett tredje kriterium på professionell status är att yrkeskåren i fråga lyckats övertyga allmänhet och makthavare om att deras kunskaper är värdefulla och samhällsnyttiga. På den punkten bedrev de kvinnliga pionjärerna själva en intensiv propagandakampanj. De framhöll ofta och värtaligt de stora samhälleliga och individuella värdena av kunskaper i huslig ekonomi. Och att huslig ekonomi verkligen uppskattades av "klienterna", det vill säga folkets döttrar och deras mödrar, hade Ida Norrby egna erfarenheter av:

mödrarna, som i början förhöllo sig skeptiska i fråga om gagnet af denna undervisning, ha blifvit våra varma vänner, sedan de lärt känna frukterna ...

En sådan positiv bild av skolköksundervisningen framträdde också i de beslutande församlingar där män diskuterade skolkökssaken. Huslig ekonomi var ett mycket viktigt ämne, ja, minst lika betydelsefullt som historia, geografi och andra mer traditionella skolämnen. Riksdagsmännen ägnade också mycken tankemöda åt problemet med att göra den husliga ekonomin tillgänglig för alla flickor. Kvinnlig värnplikt i form av obligatorisk huslig utbildning diskuterades, och en variant av den obligatoriska fortsättningsskola, som infördes 1918, inriktades mot husligt arbete för flickor. Av allt tal om familjens stora betydelse som samhällets grundval att

döma, verkade det nästan som om herrarna menade att samhället stod och föll med undervisning i huslig ekonomi.

I enlighet med professionaliseringsteoriernas logik var således förutsättningarna goda för att den husliga utbildningens företrädare skulle kunna komma i åtnjutande av professionell status. För ett fåtal kvinnor öppnades också vissa möjligheter till karriär och materiella belöningar. Ingeborg Wallin utsågs till skolköksinspektris på Skolöverstyrelsen, Ida Norrby utnämndes till hedersdoktor vid Uppsala universitet, och Kerstin Hesselgren blev Sveriges första riksdagskvinna, för att nämna några av de mest framstående exemplen. Deras elever däremot, de blivande vanliga skolkökslärarinnorna, hamnade så småningom på de nedersta trappstegen i de hierarkier som upprättades mellan olika lärargrupper. Deras löner var också mycket låga i förhållande till den relativt sett mycket kvalificerade utbildning de genomgått. Vidare tilldelades ämnet hushållsgöromål endast en marginell plats i den nya läroplan för folkskolan som utfärdades 1919. Mot den bakgrunden framstår riksdagsmännens tal om den husliga ekonomins stora betydelse bara som en läpparnas bekännelse. Att ett mål för ämnet enligt den läroplanen var att höja det husliga arbetets värde, betydde endast att flickorna för egen del skulle läras att uppskatta det så att de villigt utförde det utan någon annan lön än den egna tillfredsställelsen över väl utförda arbetsuppgifter.

Alla senare försök att med utbildning generellt försöka höja det husliga arbetets status har även de misslyckats. En förklaring har säkert att göra med de relationer mellan kunskap och makt som jag inledningsvis diskuterade – makten att definiera vilka kunskaper som är mer värda än andra har förvisso inte legat i kvinnornas händer. Men en annan orsak kan också sökas i de lagar om tillgång och efterfrågan som styr marknadsvärdet av det kulturella kapital som utbildning ger. Ett någorlunda högt bytesvärde förutsätter att kompetensen i fråga är relativt exklusiv. Men den husliga ekonomins syfte var ju det motsatta, nämligen att sprida de näringsfysiologiska rönen till *alla* kvinnor, istället för att mystifiera dem i syfte att reservera dem för en liten exklusiv grupp.

Utbildning för reproduktion eller nya könsrelationer?

Låt oss avslutningsvis återvända till sekelskiftets kvinnliga akademiker och deras relativt framgångsrika kamp för rätten att inneha tjänster inom läroverk och universitet. Att de lyckades beror till stor del på att deras krav var *förenliga* med den meritokratiska ordningen. Enligt denna ordning, där den personliga kompetensen

är helt avgörande, går det inte att definitionsmässigt förbehålla högre positioner för män. Många män tog också konsekvenserna av denna ideologi och stödde kvinnorna i deras kamp. Den skolkommission som tillsattes 1918 skulle bland annat ta ställning till flickornas utbildningsmöjligheter, och så här såg den på sin uppgift:

Kvinnan har kämpat sig fram till en med mannen lika berättigad ställning i det moderna samhället och av statsmakterna godkänts som tävlande part vid tillsättningen av en mångfald tjänster. Under sådana förhållanden synes det ofrånkomligt att staten i sina offentliga läroanstalter bereder de blivande kvinnorna möjlighet att begagna sig av det vunna lika berättigandet.

Resultatet blev att läroverken 1927 öppnades för flickor även om många män, och vissa kvinnor med för den delen, menade att detta var ett beslut som skulle få ödesdiga konsekvenser för nationen. Flickskolan avvecklades dock inte utan fick tvärtom en starkare ställning inom den nya organisationen just för att förhindra att flickorna i allt för stora skaror strömmade till läroverken. Men det första steget var trots allt taget i en utveckling som innebar att allt fler flickor tog studenten och gick vidare till universitet och högskolor. I våra dagar återfinns fler kvinnor än män på olika postgymnasiala utbildningar. Jämställdhet mellan könen har nu blivit ett uttalat politiskt mål, och just utbildningspolitiken har ofta använts för att nå det målet. En orsak till detta är förmodligen att politikerna har större möjligheter att diktera reglerna för utbildningssystemet än för livet i hemmet eller det privata näringslivet.

Vad kan vi då med facit i hand lära oss av historierna om ABKF och den husliga ekonomin? En lärdom är att de åtgärder som syftar till att med hjälp av utbildning åstadkomma jämställdhet faktiskt kan bidra till att i meritokratins namn bereda vissa kvinnor plats högt upp i manliga hierarkier. Problemet är emellertid att de kriterier som använts som mått på kompetens vanligtvis är manligt definierade. När kvinnor inbjuds att tävla med män på lika villkor, är det därför männen som dikterar de villkoren. Alla andra strukturer inom skola och samhälle som skapats av män försvårar också för kvinnor att göra sig gällande. Om sådana komplikationer var emellertid sekelskiftets kvinnliga akademiker lyckligen omedvetna.

De makt- och statushierarkier som bygger på formell utbildning förutsätter att det finns en arbetsmarknad där utbildningskvalifikationerna i fråga kan bytas mot hög status och lön. De kvalifikationer som huslig ekonomi gav var dock i första hand inte avsedda för en sådan marknad utan för det oavlönade arbetet i hemmet. Något direkt *ekonomiskt* utbyte hade kvinnan därför inte av den, bortsett

från att hennes värde på äktenskapsmarknaden eventuellt ökade. I vilken utsträckning den husliga ekonomin förbättrade hennes möjligheter till ett "gott parti" förtäljer emellertid inte den här historien.

Status behöver dock nödvändigtvis inte vara knutet till ekonomiska belöningar, och därför är det inte uteslutet att huslig utbildning i alla fall skulle kunna höja husmoderns status. I våra dagar sätter många kvinnor en ära i att ha ett välskött hem, och detta väcker också beundran hos omgivningen. Kanske var, och är, sådana förmågor och färdigheter ett resultat av utbildning, men jag tror att de effekterna i så fall var mycket små. Den husliga ekonomin bidrog snarare till att upprätta en normalitetens diskurs för livet i hemmet, och därför är det mer relevant att använda begreppet symboliskt våld. Genom skolköket upphöjdes vissa föreställningar om det rätta sättet att sköta ett hem till allas norm.

Huslig ekonomi var ett könsspecifikt ämne som byggde på den traditionella arbetsdelningen mellan könen. Genom sin blotta existens bidrog det därför också till att reproducera och förstärka de rådande könsrelationerna. I den husliga ekonomins namn upphöjdes helt enkelt männens intressen till samhällets. Vid denna tid började emellertid kvinnor att i större utsträckning söka sig ut på arbetsmarknaden, och därför ställdes de manliga politikerna också inför det skolpolitiska problemet med att tillgodose flickornas behov av kvalifikationer både för yrkesliv och för livet i hemmet. Men att göra detta till ett manligt problem också i praktiken, det vill säga ändra på den könsliga arbetsdelningen inom hemmets väggar, föresvävade inte den manliga maktens representanter. Tvärtom konstaterades i en riksdagsdebatt under 1910-talet, då debatten om kvinnans ställning som ett fullvärdigt politiskt subjekt var som mest intensiv:

Måne det icke är skäl att ordna så, att varje kvinna blir tvungen att utbilda sig i det kall, vari männen och samhället i sin helhet ha allra bäst gagn av henne, i husmoderskallet, och påskynda saken så, att hon inhämtar kunskap i ämnet, innan hon intager sin plats i denna sal.

I våra dagars grundskola har emellertid undervisning i hushållskunskap tagits i jämställdhetspolitikens tjänst. Genom att göra undervisningen obligatorisk för både flickor och pojkar vill man bryta med den traditionella könsliga arbetsdelningen inom hemmets väggar. Pojkar ska, lika väl som flickor, lära sig att sköta sin "personliga service". Den första generationen av grundskoleelever har nu nått vuxen ålder, och kanske håller gamla könstrukturer verkligen på att förändras. Om detta i så fall är en utbildningseffekt må vara

osagt, men i mina ögon är det ändå oroande att ämnen som slöjd och hushållsgöromål tilldelats ett mindre utrymme i den senaste läroplanen för den obligatoriska skolan från 1994.

Litteratur

Denna text är inspirerad av Pierre Bourdieus utbildningssociologiska teorier, och mer om dessa kan man till exempel läsa i antologin *Skola, ideologi och samhälle* (1977) med Boel Berner m.fl. som redaktörer.

En annan teoretisk utgångspunkt har tagits i professionsforskningen, och den behandlas i *Kampen om yrkesutövning, status och kunskap. Professionaliseringens sociala grund* (1989) med Staffan Selander som redaktör.

Utbildning och kön i ett historiskt perspektiv behandlas av Christina Florin och Ulla Johansson i *Där de härliga lagrarna gro ... Kultur, klass och kön i de svenska läroverken 1850–1914* (1993). Mitt avsnitt om de kvinnliga akademikernas kamp bygger på kapitel 7 i den boken. Samma ämne har också behandlats av Greta Wieselgren i *Den höga tröskeln. Kampen för kvinnas rätt till ämbete* (1969). Andra svenska historiska studier om kvinnliga läraryrken är Christina Florins avhandling *Kampen om katedern. Feminiserings- och professionaliseringsprocessen inom den svenska folkskolans lärarkår 1860–1906* (1987) samt Kerstin Holmlunds avhandling *Låt barnen komma till oss. Förskollärarna och kampen om småbarnsinstitutionerna 1854–1968* (1996).

Mer om den husliga ekonomins historia kan man läsa i Ulla Johanssons avhandling *Att skolas för hemmet. Trädgårdsskötsel, slöjd, huslig ekonomi och nykterhetsundervisning i den svenska folkskolan 1842–1919 med exempel från Sköns församling* (1987). Flickornas utbildning i ett historiskt perspektiv har studerats av bland andra Gunhild Kyle i *Svensk flickskola under 1800-talet* (1972) samt Marie Nordström i *Pojkskola, Flickskola, Samskola. Samundervisningens utveckling i Sverige 1866–1962* (1987).

I gruva och på kontor – genusstämpling av arbete

LYNN KARLSSON

I en artikel med rubriken "Karriär i männens värld" sägs i *Dagens Nyheter* den 20 mars 1997, att åtta kvinnor har antagits till aspirantutbildning som heltidsanställda brandmän – de första kvinnor någonsin som fått söka träning till detta yrke. Brandmannens arbete är tungt och farligt och utbildningen ställer stora krav på fysisk och psykisk styrka. Artikelns berättar att det inträffade är en öppning för kvinnor i ett tidigare helt mansdominerat yrke och projektledaren är optimistisk om att "en av de sista manliga befästningarna" håller på att falla. Artikelns ton präglas dock av en viss förvåning över att kvinnorna klarat av de krävande testmomenten. De åtta aspiranterna betraktas i texten inte som individer utan som representanter för ett kön, kvinnor, som egentligen inte förväntas besitta de egenskaper som krävs för att klara detta mansarbete.

Att granska arbete utifrån det kön som utför det och värdera dess krav och innehåll utifrån våra föreställningar om kvinnligt och manligt är ett seglivat betraktelsesätt som färgar – och har färgat – hur vi ser på arbetslivet och fördelningen av arbeten mellan kvinnor och män. Det är dessutom en av de mekanismer som gör att det finns manliga – och kvinnliga – befästningar kvar i det moderna industrisamhället, trots att kvinnor och män formellt har blivit jämställda.

Vad är då "kvinnligt" eller "manligt" arbete i ett historiskt perspektiv? Den flod av genushistorisk forskning som kommit under senare år visar entydigt att det inte finns några givna biologiska eller ekonomiska förklaringar till stämplingen av arbeten som kvinnliga eller manliga. Fördelningen av produktiva och reproduktiva uppgifter mellan män och kvinnor är istället ett resultat av komplexa historiska processer. Det konkreta utfallet varierar i tid och rum. Det finns dock vissa gemensamma drag i könsarbetsdelningen: kvinnors och mäns arbetsmarknad är oftast segregerad och hierarkiskt ordnad, med män i överordnade positioner och kvinnor i underordnade. Dessutom uppstår bestämda uppfattningar (som va-

rierar historiskt) om vad som är "lämpligt" arbete för kvinnor eller män. När väl ett arbete har fått en genusstämpel, är den mycket svår att förändra. Som sociologen Harriet Bradley skriver:

Even when the conditions of the labour market change, when production processes require different abilities, when family relations are in flux, gender ideologies persist.

Hur arbeten fördelas i ett samhälle uttrycker ett maktförhållande. Konsekvenserna av könsarbetsdelningen blir olika för könen – eftersom män som kön besitter makt och auktoritet, kan kvinnors försök att bryta in på ett manligt arbete uppfattas som ett hot mot männens ställning och självuppfattning.

I det följande vill jag visa hur vissa arbeten har kommit att bli betraktade som kvinnliga, respektive manliga i konkreta historiska situationer, och vilka konsekvenser detta har haft för kvinnor och män. Jag tar exempel från två områden, först från en för kvinnor minst sagt ovanlig sysselsättning, gruvarbetarens, under den förindustriella perioden och i modern tid, därefter från sysselsättningen som tjänsteman inom statsförvaltningen kring 1800-talets mitt och fram till mellankrigstiden.

Med exemplen vill jag illustrera den samverkan mellan olika faktorer som kan styra kvinnors (och mäns) arbetsmarknad: efterfrågan på arbetskraft, införandet av nya produktions- och organisationsformer och av ny teknik, statens roll som lagstiftare, fackföreningars ställningstaganden samt även, med Bradleys uttryck, sega genusideologier.

Gruvpigan som försvann

Gruvarbetet har givetvis alltid varit en manlig syssla, men det har dock funnits kvinnor som arbetat ovan och under jord i svenska järnmalmsgruvor. De arbetade, som historikern Håkan Henriksson visat, med borrhning, lastning och uppfodring av malm under 1700- och 1800-talen. Henriksson har t.o.m funnit att kvinnor under första hälften av 1800-talet kan ha utgjort nära hälften av arbetskraften vid Nora bergslag i Örebro län. Oftast arbetade kvinnan i arbetslag med mannen, sönerna eller husbonden. Gruvarbetet pågick endast en kort tid under året, men arbetet var intensivt och krävde en stor arbetsstyrka, och då togs hela hushållets arbetskraft i anspråk.

Kvinnliga arbetare fanns i nästan alla produktionsled. Oftast var de som arbetade under jord sysselsatta med lastning av lösbruten malm och lossbrutet berg samt med uppfodring av malm och berg

ur gruvan. Kvinnorna kunde även arbeta med borrhvändning vid tre- och tvåmansborrning, det vill säga vända på borren medan en man släggade. Det finns t.o.m. exempel på att kvinnor deltog i byggnadsarbeten i gruvorna (som normalt var en helt manlig syssla), att de släggade när männen behövde vila och även att de kunde arbeta som enmansborrare när denna nya teknik infördes i slutet på 1850-talet.

Ovan jord arbetade både män och kvinnor i arbetslag som så kallade lavhjon, som tog emot malm och berg, samt med skrädning (sortering) och vägning. Kvinnorna fick samma ersättning för dagsverken som männen i arbetslaget. Lönerna betalades dock till hushållet, det vill säga till husbonden, inte till individen.

Arbetet var tungt, smutsigt och många gånger farligt. Samtidigt var kvinnornas arbetsinsats uppenbarligen outhärdligt för hushållet, som exemplet med gruvpigan Maria Persdotter visar. År 1803 förlorade hon ett ben vid ett gruvras i Kringlan. Snart fick hon dock ett ben av trä och redan 1805 kunde hon återgå till sitt arbete vid gruvan.

Kvinnornas arbete under jord väckte protester redan vid början av 1800-talet. Dessa kunde ibland ta sig extrema uttryck. En gruvbesökare beskrev de kvinnliga arbetarna som "de rysligaste häkskepnader, som väl någon kvinnlig varelse kan uppenbara sig uti." (Henriksson 1997). Något mera nyktert uttryckte sig andra observatörer. Man menade framförallt att arbetet förhindrade kvinnorna att uppfylla "en matmoders åligganden". Markscheidern Gustaf Bergström, som utredde Darlkarlsbergs gruvlags sammanslagning till ett gruvbolag, skrev 1815:

Qvinnans vistande hemifrån hela veckan, är icke förenligt med deras hushållssysslor. Hustruns pligt synes vara, att efterse Barnen och den inre hushållningen, samt med spånad och väfnad, förskaffa sig, man och barn kläder, detta kan icke ske, då hustrun jemte fullväxta Döttrar förrätta arbete i grufvan, följderna deraf blifver Barnens vanskötsel och flickorna vid mognare år, sakna all kännedom och handlag till de för deras kön nyttiga hushållsgöromål. (Henriksson, 1994).

Bergström ville förbjuda kvinnors arbete under jord. I stället kunde de arbeta som lavhjon ovan jord, ett arbete som han menade lättare kunde förenas med hemmets skötsel. Det var alltså inte att kvinnan utförde tungt eller farligt arbete i sig som väckte anstöt hos dessa tidiga observatörer, utan att arbetet ansågs göra henne oduglig som maka och mor.

När kvinnor försvann från underjordsarbete i gruvorna kring mitten av 1800-talet var det dock främst av ekonomiska och inte

av ideologiska skäl. En växande efterfrågan på järnmalm och nya ägande- och organisationsformer vid gruvorna, till exempel bildandet av större gruvbolag, gjorde att gruvbrytning vid denna tid började övergå från säsongarbete till mer fabriksmässig produktion. Arbetet skulle pågå heltid året om, och då föredrog man att anställa manliga arbetare som kunde utgöra, som Henriksson påpekar, en fast och professionell arbetarstam, med specialiserade arbetsuppgifter. Hushållets mera fritt fungerande arbetslag passade inte in i det nya kapitalistiska produktionssättet. Kring slutet av 1850-talet infördes även tekniska förändringar i form av enmansborrning, ett arbete som utfördes nästan uteslutande av män. Henriksson menar att den nya tekniken inte var orsaken till kvinnors försvinnande från underjordsarbetet, men att den gav nådastöten. Vid mitten av seklet blev gruvarbetet det utpräglade maskulina arbete vi känner till idag.

Kvinnorna hänvisades, som Bergström ville, till lägre betalt säsongarbete ovan jord. För hushållen måste detta ha inneburit en ekonomisk försämring, men denna kompenserades så småningom av att den nu manliga gruvarbetarens inkomster steg, främst beroende på längre arbetstider. Konsekvenserna av dessa förändringar blev ett sammanbrott för hushållet som arbetsenhet och en striktare könsarbetsdelning, med männen som lönearbetande och kvinnorna (åtminstone de gifta) som ansvariga för reproduktionsarbetet i hemmet. Vi ser här alltså en början till det manliga familjeförsörjarsystemet.

Staten griper in

Kvinnornas försvinnande från gruvarbetet stadfästes officiellt femtio år senare genom arbetarskyddslagen år 1900. Den förbjöd kvinnor och minderåriga pojkar att arbeta under jord i gruvor och i stenbrott och var den första regleringen av vuxna kvinnors arbete inom svensk industri. Lagen var ett resultat av den internationella debatt som fördes kring sekelskiftet om behovet av att reglera kvinnornas industriarbete på samma sätt som barnens. För Sveriges del infördes inte lagen därför att myndigheterna upplevde några konkreta problem med kvinnors gruvarbete, utan den var snarast ett tecken på en välvillig inställning till den internationella arbetarskyddsströrelsen.

Denna lag, och andra former av så kallade skyddslagstiftning för kvinnor, var ideologiska uttryck för den syn på kvinnors arbete som började växa fram vid 1800-talets slut, när industrialiseringen tagit fart. Lagen var en formell bekräftelse på att vuxna kvinnor

var en annan typ av arbetskraft än vuxna män. Oavsett individuella egenskaper och civilstånd (det vill säga faktiskt ansvar för hem och hushåll), definierades kvinnor som svaga och i behov av skydd och som hemmahörande i den privata sfären. Den offentliga sfären, inbegripet lönearbetet, var männens.

Förbudet mot kvinnor i underjordsarbete gällde formellt i över 70 år, men bestämmelserna började luckras upp i början av 1960-talet. Då började myndigheterna fundera på att återigen öppna gruvorna som arbetsplats för kvinnor – men främst för den manliga gruvarbetarens skull. Man ville erbjuda manskapet faciliteter för bättre mathållning och sjukvård genom att tillåta kvinnor att arbeta i underjordiska matsalar och utföra sjukvårdsarbete under jord. Som man så träffande skrev i Dala-Demokraten, 30 december 1960, var det inte fråga om att kvinnligt gruvarbete skulle införas, utan det gällde ”att bereda gruvarbetarna möjlighet att få en del av den komfort och den service, som nu i stor utsträckning kommer andra till del.”

En attitydförändring ägde dock rum i slutet av 1960-talet. Av arbetsmarknadsskäl ville regeringen utvidga kvinnors möjligheter att arbeta i gruvorna – de skulle tillåtas arbeta i den egentliga gruvsiften under jord. Man menade att gruvarbetets mekanisering och förbättringar i gruvornas arbetsmiljö hade gjort arbetet mindre fysiskt krävande och farligt. Eftersom gruvor oftast dominerade den lokala arbetsmarknaden, hade kvinnor få alternativa möjligheter till avlönat arbete vid gruvorter. Som en ung kvinna i Kiruna, Sveriges största gruvstad, uttryckte det i LKAB:s personaltidning Skip 1975:

För en kille finns ju alltid möjligheten att gå till gruvan. Men för oss flickor finns tre alternativ. Vi kan gifta oss, flytta härifrån eller bli barnflickor.

Kvinnors arbete i gruvsift blev således åter tillåtet, dock under statens överinseende. Endast med dispens från arbetarskyddsstyrelsen fick kvinnor användas till underjordsarbete och då skulle sysslan vara ”anpassad till den kvinnliga arbetaren”; inte vara tungt eller farligt.

Denna förändrade inställning kan ses som ett resultat av 60-talets debatt kring den fulla sysselsättningen, och av de försök som gjordes för att mobilisera den (gifta) kvinnliga arbetskraftsreserven för att möta en befarad arbetskraftsbrist. Fortfarande definierades dock kvinnor som ”annorlunda” arbetskraft i behov av statligt skydd. Medan regeringen i sin proposition bedyrade ”att principen om mäns och kvinnors lika ställning vunnit full anslutning på den

svenska arbetsmarknaden", försäkrade man att den nya lagstiftningen inte skulle innebära att gruvföretagen "utan vidare [fick] använda kvinnor till vilket gruvarbete som helst." Även (de manliga) arbetarna i det lokala fackförbundet fick en roll som beskyddare. De skulle yttra sig över dispensansökningar och på så sätt se till att kvinnor inte anställdes i arbeten "som var för ansträngande för dem."

"Blonda, späda, söta – och truckförare"

I slutet av 1960-talet inledde LKAB, Sveriges största gruvbolag, en satsning för att få in fler kvinnliga anställda i detta övervägande manliga företag, dels i arbete ovan jord men även i gruvan. Man hade tidigare anställt kvinnor som städare under jord. Nu ville man utnyttja även de nya möjligheterna att söka dispens för kvinnor att utföra "manliga" arbetsuppgifter som tidigare varit förbjudna för dem. Motiveringen var att man beförde kommande arbetskraftsbrist. Som vd Arne S. Lundberg uttryckte det "om vi ska räkna med att få behålla bra manlig arbetskraft, så måste vi bereda hustrurna arbete." (Skip 1974).

LKAB började sin satsning på kvinnors underjordsarbete med stor försiktighet och i mycket liten skala. Vid utgången av 1974 fanns tre kvinnliga provtagare (av totalt cirka 80) anställda på dispens. Dessa tre "pionjärer" tillsammans med åtta kvinnliga städare utgjorde hela den kvinnliga arbetsstyrkan under jord. Företaget kunde tänka sig att ta in ytterligare 15–20 kvinnor men inte fler, eftersom provtagningen var "ett så lämpligt rekrutteringsarbete för manliga gruvarbetare." (Skip 1974). Provtagningen var alltså ett fysiskt relativt lätt arbete. En kvinnlig provtagare som tidigare varit städerska tyckte att städarbetet hade varit trist och tungt jämfört med det nya jobbet.

Efter en inventering 1975 hade ledningen inom LKAB kommit fram till att det fanns 140 av totalt cirka 400 arbeten som kunde vara lämpliga för kvinnliga arbetare. Men återigen utgjorde behovet av manliga rekrutteringsplatser en begränsning: "200 jobb måste hållas reserverade för manliga partiellt arbetsföra. Dessa får inte besättas med kvinnor." (Skip 1975). Företaget fick dock inte dispens att använda kvinnor i alla arbeten. Facket opponerade sig när det ansågs att arbetet skulle bli för farligt för kvinnor eller innebar att kvinnorna skulle vistas i själva brytningsområdet. Exempelvis fick inte kvinnor köra lastbilar lastade med lösskjutet berg. Däremot anställdes under 1975 fyra kvinnliga lastbilschaufförer för att köra upp fordon till service.

Vilken attityd möte dessa nya kvinnliga anställda? Att de manliga arbetarna inte var odelat positiva till satsningen på kvinnor framgår vid en genomgång av personaltidningen Skip. I den annars rätt sobra tidningen förekom under tidig 70-tal ett antal närmast glättiga artiklar om den nya "Kvinnan vid LKAB". Man framhöll hur duktiga kvinnorna var och de fick själva komma till tals. Kvinnorna menade att de klarade sina arbeten lika bra som männen. Även manliga anställda sade sig vara av samma mening, förutsatt att kvinnor hade utbildning och erfarenhet. Det tidiga 70-talets jämställdhetsanda märks tydligt i artiklarna. Men för många av männen som intervjuades fanns det ändå en gräns – kvinnor skulle inte jobba under jord.

Deras fruar skulle inte få bli borrhare, de skulle ha möjligheter att vara "kvinnliga". En hustru skall inte vara smutsig, trött och bullerskadad.

Kvinnlighet gick alltså inte att förena med tungt kroppsarbete. Kvinnliga arbetare däremot såg sina arbeten utifrån andra erfarenheter och perspektiv. Typiska kvinnoarbeten som städning ansågs de vara betydligt tyngre än de arbeten de utförde inom gruvdriften. Som en kvinna som arbetade ovan jord i sovringsverket sade:

Det är tyngre att vaka på lasarettet, än att ha nattsift här. Det är lika tungt att städa som att skotta sten. Fast man får inte vara rädd att hugga i, att bryta naglarna eller att bli smutsig.

Misstänksamheten mot kvinnor som potentiella konkurrenter fanns också. De äldre manliga arbetarna borde ha känt sig mest hotade, men som svar på frågan "Hur blir Du bemött av manliga arbetskamrater?" svarade en av de kvinnliga provtagarna:

Det tas inga extra hänsyn och det är bara bra. Ja, vi kvinnor i provtagningen har förstås fått våra slängar av män som tycker att vi inte borde "ta" det här ganska eftertraktade jobbet från manliga anställda. Det är konstigt nog dom yngre männen som resonerar så. Dom äldre har accepterat oss från början. Vi tar det lugnt med dom som eventuellt tittar snett på oss. Man får ju förstå att dom kanske är rädda att bli förflyttade eller vad som nu kan ligga bakom. Annars är kamratskapet mycket bra.

Numerärt sett utgjorde kvinnor inget direkt hot mot den manliga arbetskraften i gruvan. Antalet kvinnor vid LKAB hade visserligen ökat med 12 procent under 1975, men av de 300 kvinnliga anställda, arbetade endast 23 kvinnor under jord, och 12 av dessa var städare. Totalt vid Kirunaförvaltningen var sju procent av arbetskraften kvinnor och en tredjedel av dem var tjänstemän.

Fackföreningen både centralt och lokalt (förutom Gruvtolvan i Kiruna, som 1974 uttalade att förbudet mot kvinnors gruvarbete borde slopas) ställde sig ytterst tveksam till kvinnors underjordsarbete. Man hänvisade till avsaknaden av sanitära anordningar för kvinnor, till dieseldriften som kunde medföra farliga avgaser och till att exponering för radon under jord utgjorde en större fara för kvinnor än för män. Just problemet med radon i gruvan, om det kunde orsaka genetiska eller andra skador på människan (bland annat orsakade den lungcancer) hade diskuterats under 1970-talet. Men man menade också att arbetet helt enkelt inte var passande för kvinnor: "Jobbet under jord är för tungt för dem," ansåg ordföranden i SALF-klubben. Och om nu kvinnor prompt ville "börja om från början" och utföra tunga arbeten, så behövde de inte göra det vid en gruva, menade en annan facklig företrädare; det fanns "ju ingen lag som förbjuder dem att bära tegel på byggen." (Skip 1975).

Det intressanta med dessa kommentarer är hur skarpa de är – speciellt med tanke på hur få kvinnor som var anställda och att de arbeten som kvinnor utförde under jord, med undantag av städning, ansågs vara lätta.

År 1976 föreslog arbetsmiljöutredningen, som skulle formulera en ny arbetarskyddslag, att regleringen av kvinnors gruvarbete helt skulle avskaffas. Det var inte förenligt med "nutida syn på rätten till arbete" att "uppställa onödiga hinder för vare sig kvinnors eller mäns tillträde till olika arbeten." Utredningen hade kommit fram till att de arbetsmiljöproblem som kunde förekomma i gruvor – buller, damm, avgaser och rasrisker – inte i sig var mer farliga för kvinnor än för män; de utgjorde inga "könsspecifika risker". Vad beträffar radonet menade man att strålningsdoserna "sannolikt" var så små att det inte förelåg någon risk för fosterskador.

Gruvindustriarbetareförbundet opponerade sig skarpt mot förslaget. Mot utredningens jämställdhetstänkande ställde man sitt eget "skyddstänkande". I sitt utlåtande skrev man bl.a:

De skyddseffekter som § 34 [som reglerade kvinnors gruvarbete, förf. anm.] innebär har fått ge vika för den intensiva debatt som förts för jämlikhet mellan könen ... Det helt avgörande för att förbundet vill behålla det nuvarande dispensförfarandet för kvinnans användande under jord är motiverat av ett rent skyddstänkande. Förbundet kan f.n. inte utesluta misstanken att kvinnor i högre grad än männen löper större hälsorisker i underjordsarbete. Förekomsten av radon i gruvorna anses utgöra ett större faromoment för kvinnor än för män med hänsyn till kvinnans roll som barnaföderska.

Nu var det inte arbetet som sådant utan själva miljön som kvinnor måste skyddas ifrån. Men fortfarande resonerade man utifrån biologiska argument och en syn på kvinnor som ett kön och inte som en grupp individer. Man bortsåg ifrån att inte alla kvinnor var barnaföderskor och från att de skulle kunna bedöma riskerna i arbetet själva.

Under 1975 aviserade LKAB planer på att fortsätta sin satsning på kvinnliga arbetare. Eftersom man befarade en potentiell (manligt) arbetskraftsbrist, ville man under en tioårsperiod försöka öka andelen kvinnliga anställda från sju procent till 25 procent. Hur satsningen skulle ha utfallit kommer vi dock aldrig att veta. Följande år drabbades företaget av en svår kris och började avskeda arbetskraft. Eftersom kvinnorna var "sist in", blev de "först ut". Under de närmaste åren var det avskedade manliga arbetare som återfick sin anställning. Kvinnornas ställning som sekundär arbetskraft gjorde dem sårbara vid en ekonomisk kris.

Regleringen av kvinnors arbete i gruvor upphävdes helt 1978. Hur det numera är med den kvinnliga arbetskraften i underjordsarbete är svårt att se i statistiken, men enligt FoB 1990 är endast en försvinnande del av de arbetare som jobbar med gruvbrytningsarbete kvinnor (mindre än två procent).

"Gruvjobb är karljobb"?

Kvinnors gruvarbete under ett sekel visar att det är inte arbetets karaktär i sig som avgör om en arbetsuppgift definieras som kvinnlig eller manlig. Under tidigt 1800-tal utförde (vissa) kvinnor ett fysiskt tungt och hårt arbete som gruvarbetare under jord. Gruvarbetet var inte ett "kvinnoarbete", men väl ett arbete som i en bestämd historisk situation kunde utföras av kvinnor och som ingick i deras arbetsuppgifter som medlemmar i bergsmanshushållet. De organisatoriska förändringarna i gruvarbete under mitten av 1800-talet innebar att kvinnor försvann från underjordsarbete till förmån för män. Samtidigt pågick en ideologisering av kvinnor som svaga och i behov av skydd. Detta medförde att gruvarbetet fick en stämpel som "manligt". Stämplingen blev oerhört trög att ändra. När kvinnor återigen tilläts arbeta i gruvor hade det byggts upp sega strukturer som försvårade för dem att återuppta arbetet. Gruvarbete hade nu definierats som farligt för kvinnor och uppfattningen om vad som var lämpliga "kvinnlige" arbetsuppgifter var strikt. Den fanns långt in på 1970-talet kodifierad i lagstiftning.

Så länge kvinnor utförde "passande" arbeten, såsom städning och sjukvård, var deras närvaro i gruvan accepterad. De hälsades till och med varmt välkomna. Men när de började konkurrera om "manliga" arbeten – förvisso i en mycket liten skala, men ändå – uppfattades de som ett hot mot manliga gruvarbetare. Gruvarbetets stämpel som "manligt" grumlades när kvinnor återinträdde i arbetet. De "manliga" arbeten som kvinnor utförde i den moderna gruvan var fysiskt lätta; i många kvinnors tycke lättare än de städjobb de hade utfört tidigare. När även kvinnor kunde ha samma arbetsuppgifter som män kunde arbetet inte längre karaktäriseras som manligt och därmed för farligt eller för tungt för kvinnor. För att bevara gruvarbetets maskulina stämpel var det i stället nödvändigt att definiera kvinnor som ovillkorligen annorlunda än män. Som barnaföderskor måste de nu skyddas från miljön. Paradoxalt nog var det dock inte miljön utan specifika arbetsuppgifter som de fjärmades ifrån.

Kontoristerna

Inget kan tyckas vara mera fjärran från gruvarbete än kontorets kvinnliga värld. Kontorsarbete, jämte sjukvårdsarbete, är det vanligaste kvinnliga förvärvsarbetet idag. Kvinnor utgör över 90 procent av arbetskraften inom hithörande yrken. I skapandet av detta "kvinnoarbete", på kontoren och inom tjänstesektorn i stort, finner man dock samma historiska mönster och processer som i det manliga gruvarbetet. Manliga normer och värderingar om kvinnor och män som arbetskraft har styrt utformandet av arbetet och angivit ramarna inom vilka kvinnor kunnat agera. Lagstiftning har även i tjänstesektorn varit av betydelse, framförallt för gifta kvinnors möjligheter att arbeta. I perioder av ekonomisk kris har den kvinnliga arbetskraften varit utsatt och kvinnors sekundära plats på arbetsmarknaden blivit synlig. Ändå har just tjänstesektorn erbjudit öppningar för kvinnor i arbetslivet.

Kvinnor i statens tjänst ...

Under 1800-talet växte det fram en uppfattning om att kvinnan primärt skulle vara maka och mor, hemmahörande i den privata sfären. Synsättet fick ett uttryck i skyddslagstiftningen för kvinnor. Paradoxalt nog spred sig denna nya ideologiska föreställning samtidigt som demografiska förändringar gjorde att gruppen ogifta kvinnor i behov av försörjning blev allt större. Borgerliga kvinnor sökte en "passande" utkomst inom tjänstesektorn – skolor, kontor

och sjukvård – som expanderade starkt under trycket av urbanisering och industrialisering.

Det var staten som, för att klara sina ökande åtaganden under 1800-talet, först beredde kvinnor dessa nya arbetsmöjligheter. Riksdagen hade öppnat små- och folkskolan för kvinnliga lärare under 1850-talet, och under 1800-talets senare del började de nyinrättade kommunikationsverken, till exempel posten, telegrafan och järnvägen, successivt att anställa kvinnor.

Förekomsten av billig men relativt välutbildad kvinnlig arbetskraft framstår som en förutsättning för tjänstesektorns fortsatta expansion under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Kvinnliga anställda var långt billigare än män och höll nere kostnaderna för arbetsgivarna. Å andra sidan var dessa kvinnor ett problem eftersom kvinnors lönearbete innebar ett brott mot den rådande genusideologin. För staten, det vill säga riksdagen som utövade det statliga arbetsgivarskapet, skapades ett dilemma: "Lika djupt som tanken på att medelklasskvinnans plats var i hemmet, lika djupt satt hos de flesta riksdagsmän tanken att statens främsta uppgift var att spara. Resultatet blev en krock mellan dessa normsystem." (Waldemarson, 1996). Staten hanterade "krocken" dels genom att skapa en medveten skiktning av arbetsuppgifter och karriärvägar efter kön, dels genom att tillämpa en praxis mot gifter kvinnors lönearbete.

... ogift och lågavlönad

Statens målsättning var att spara pengar och det gjorde man bland annat genom att komplettera en relativt liten grupp fast anställda statstjänstemän med en stab av extra personal, vars storlek kunde anpassas efter behov. Det var framförallt kvinnor som besatte dessa extra tjänster. Arbetet var oftast rutinartat, till exempel renskrivning, bokföring och siffergranskning, lönen låg och anställningsförhållandena osäkra. Kvinnor kunde dock anställas på mer kvalificerade arbeten som till exempel telegrafister där höga krav på utbildning och färdigheter gällde, men då till lägre lön än män. Det var ytterst svårt för kvinnor att få ordinarie tjänster och det fanns en könshierarki även när det gällde ordinarieskapet. Inom telegrafverket, exempelvis, kunde kvinnliga telegrafister befordras till föreståndare endast vid mindre telegrafstationer, medan män förestod de större, en regel som gällde fram till 1920. Kvinnor fick inte heller tillträde till de högre statliga ämbeten (så kallade fullmaktstjänster) som krävde akademisk examen förrän efter sekelskiftet.

Den främsta skiljelinjen mellan kvinnliga och manliga anställda gällde dock civilstånd. Den kvinnliga tjänstemannen eller kontoristen skulle vara ogift – att anställa en gift kvinna kom aldrig på tal när statens tjänster öppnades för kvinnor – och vid giftermål förväntades hon lämna sin tjänst. På så sätt kunde till exempel staten uppfylla sin roll som arbetsgivare, utan att bryta mot den rådande ideologi som föreskrev att giftermål gjorde mannen till familjeför-sörjare och kvinnan till maka och mor. Fram till 1920 blev kvinnor dessutom omyndiga vid giftermål. Att staten skulle företrädas av en omyndig person var, i alla fall på högre tjänster, otänkbart. När kvinnor i allt större utsträckning anställdes kring sekelskiftet och dessutom i vissa fall gifte sig uppstod en krock mellan verklighet och ideologi. En praxis för hur man skulle hantera den gifta kvinnliga tjänstemannen måste utvecklas. Resultatet blev ibland egendomliga kompromisser, då olika verk valde olika lösningar. En telegrafist som gifte sig "utanför telegrafverket" tvingades avstå från sin tjänst. Inom postverket fick den gifta kvinnan stanna kvar, men endast som extraanställd; hon förlorade en eventuell anställning som ordinarie tjänsteman och därmed rätt till pension och andra förmåner. Efter omfattande utredningar och debatt utfärdade riksdagen 1912 allmänna regler för statliga verk, vilka fastställdes slutgiltigt 1917. En gift kvinna kunde få tillträde till en statlig tjänst sedan Kungl. Maj:t prövat fallet och givit sitt tillstånd, och en ordinarie kvinnlig tjänsteman som gifte sig var skyldig att avgå från sin tjänst endast om verksledningen krävde det. Först med behörighetslagen 1923 blev gifta kvinnors rättigheter till statstjänst likställda med de ogiftas.

Under trycket av den höga arbetslösheten under 20- och 30-talets ekonomiska kriser växte det fram ett allt mer högljutt motstånd mot gifta kvinnors arbete. De statligt anställda kvinnornas nyvunna rätt att kvarstå i tjänst trots giftermål ifrågasattes och inom både statliga verk och i riksdagen fördes fram förslag på ett nytt äktenskapsförbud. Endast efter en hård kamp tillförsäkrades 1939 både privat och statligt anställda kvinnor rätten att behålla sina arbeten vid giftermål, något som skall ses i perspektivet av det sena 30-talets allt intensivare debatt i befolkningsfrågan.

Statens successivt ändrade attityd gentemot gifta kvinnors arbete växte fram under trycket av en ekonomisk verklighet – kvinnor, även gifta, utförde sitt arbete till lägre lön än män – men även som resultat av den kamp för kvinnors lika rättigheter politiskt och i arbetslivet som hade tagit fart kring sekelskiftet. Dock belyser hela diskussionen om gifta kvinnors rätt att behålla sina tjänster alla kvinnors, både ogifta och gifta, villkorliga plats i arbetsli-

vet. I alla avseenden – anställningstrygghet, befordringsmöjligheter, arbetsvillkor och lön – hade kvinnor en status som andra klassens arbetare, en ställning som utgick från föreställningar om kvinnors och mäns rätta plats i samhället och om deras natur. Mannen var familjeförsörjare, kvinnan bara tillfälligt ute i arbetslivet i väntan på giftermål. En gift kvinna, som ville fortsätta sitt förvärvsarbete, utmanade denna föreställningsvärld. Men även den ogifta kvinnans arbete kunde i förlängningen bli ett hot. Om hon krävde lika lön som mannen eller samma arbetsvillkor och rätt till tjänster – det vill säga rätten att bli betraktad som likvärdig en man – hotades könshierarkin och med den männens auktoritet och maktutövning. Motståndet mot en allt för långtgående "likställighet" mellan könen kom till klart uttryck i diskussionerna kring kvinnors rätt att inneha så kallade fullmaktstjänster, de allra högsta ämbetena i den statliga byråkratin.

Kvinnor som ämbetsmän?

Debatten om kvinnors rätt till högre tjänster hade förts sedan 1870-talet, då kvinnor fick rätt att avlägga akademisk examen. Från sekelskiftet öppnades efter hand vissa typer av lärar- och läkartjänster för (ogifta) kvinnor och efter första världskriget blev frågan föremål för ett omfattande utredningsarbete i riksdagen. Detta utmynnade 1923 i behörighetslagen, som gav kvinnor samma principiella rätt som män till statliga ämbeten, dock med vissa undantag. Kvinnor fick inte inneha tjänster som kunde kräva våldsutövning (till exempel militärtjänster eller vissa fängvårdstjänster) eller innebar upprätthållandet av den allmänna ordningen, det vill säga polisbefattningar och höga läns- eller kommunala ämbeten såsom tjänst som landshövding, rådman med flera, där tjänsteinnehavaren hade det yttersta ansvaret för ordningsmakten. Även präst- och domartjänster och tjänst som gymnastiklärare för manlig ungdom var förbjudna för kvinnor. Som Ylva Waldemarson har påpekat, präglades debatten om behörighetslagen av ett dubbelt budskap. Å en sidan tog man av rättsviseskäl principiellt ställning för "likställighet" mellan könen. Man hävdade också – med tongångar man känner igen från dagens jämställdhetsdebatt – att detta skulle gagna nationen. Kvinnor var en hittills outnyttjad potential:

Att omsorgsfullare och på ett ändamålsenligare sätt tillgodogöra oss all tillgänglig produktivkraft kan i stort sett endast resultera i

en högre nivå av välbefinnande och lycka för hela samhället, män som kvinnor. (Knut Wicksell, cit. i Waldermarson, 1996).

Å andra sidan fick inte likställigheten drivas så långt att statens intressen – dess auktoritet – kunde äventyras. Kvinnor, oavsett formell kompetens, skulle inte få tillträde till tjänster som de av "naturen", alltså sin "särart", var oförmögna att upprätthålla. Detta gällde inte bara tjänster som kunde innebära utövande av fysiskt våld (eller utmana sedligheten). Även tjänster som innebar ledningsfunktioner och auktoritetsutövning över landets medborgare, som statens och kyrkans representanter, måste förbehållas män. Manlighet var sålunda en förutsättning för vissa tjänster; en "kompetens", som Waldermarson har uttryckt det, som kvinnor aldrig kunde besitta.

Att tillträda en tjänst som landshövding ligger långt ifrån vad sekelskiftets kvinnliga skrivbiträde eller telefonist kunde föreställa sig. Men behörighetslagen uttrycker kulmen på en sekellång utveckling inom vilken kvinnor erövrat allt fler formella rättigheter till arbete. Behovet av att hålla nere kostnaderna i statlig verksamhet hade öppnat nya områden för kvinnor, och förändringar i samhället – politisk kamp för kvinnors rättigheter och den borgerliga kvinnans uttåg på arbetsmarknaden – innebar att kvinnor sökte tänja på sina möjligheter. Villkoren för de kvinnligt anställda måste anpassas till den nya verkligheten, men utgångspunkten var manliga normer och värderingar. Behörighetslagen var en anpassning till nya betingelser, men med könshierarkin ideologiskt intakt.

Behörighetslagens förbud mot viss kvinnlig anställning gällde fram till 1945. Med undantag för militär- och prästtjänster likställdes då kvinnor och mäns ställning inom civilförvaltningen. Prästerskapet öppnades för kvinnor först 1958. I dag finns det inget arbete inom statsförvaltningen som är förbjudet för kvinnor. Den sista restriktionen, rätten att bli befäl i det militära, togs bort 1977.

Kvinnors och mäns formellt lika rättigheter har dock inte inneburit att deras relativa ställning inom den statliga tjänstesektorn har ändrats på något avgörande sätt. Kvinnor dominerar fortfarande inom yrkeskategorin "lägre tjänstemän", medan män är i majoriteten bland högre tjänstemän och chefer.

En pågående process

När det gäller fördelningen av arbete mellan kvinnor och män har det svenska samhället genomgått en betydande omvandling sedan sekelskiftet. Kvinnor har historiskt inte enbart varit passiva mot-

tagare av förändring utan även aktörer som själva försökt definiera sina villkor i arbetslivet. Förvärvsfrekvensen är idag (1997) nästan lika hög för kvinnor som för män. Lönegappet har på lång sikt minskat. Det finns inte längre några formella hinder för kvinnligt yrkesarbete. Arbetarskyddslagstiftningen är könsneutral. Målsättningen är att reglera arbetet och inte de arbetande. Ändå är manligheten i sig fortfarande en styrande princip vid arbetsmarknadens utformning.

Den 1 april 1997, några dagar efter publiceringen av artikeln om kvinnliga brandmän, fanns rubriken "Män flyr läraryrkets låga löner" att läsa i *Svenska Dagbladet*. Under de senaste tio åren har andelen manliga lärare i tjänst stadigt minskat. Kvinnodominansen är ännu mera markant bland dem som nu är under utbildning till lärare. Kvinnor utgjorde 66 procent av lärarkåren 1994–95, men var 80 procent av de utexaminerade lärarna samma år. Anledningen till männens försvinnandet anges vara den låga lönen, men även försämrade arbetsförhållanden och dåliga karriärmöjligheter, med andra ord att yrket börjar visa de karaktäristika som ett typiskt kvinnoarbete har: låg lön och låg status. Den intressanta nyheten i artikeln är dock ett statligt förslag till en lösning på problemet. Vid en nyinrättad lärarutbildning har man fått i uppdrag att satsa på underrepresenterat kön – män – i en naturvetenskapligt inriktad utbildning. Samtliga lärare inom denna utbildning kommer att vara disputerade, vilket inte är fallet vid andra lärarhögskolor, och den grundskollärarexamen som tilldelas kommer att vara den enda förekommande som ger behörighet till forskarutbildning. Lite tillspetsat kan man säga, att staten bygger upp en ny manlig karriärväg inom skolan för att på så sätt öka läraryrkets status. Att satsa på högre lön och bättre arbetsvillkor för den kvinnliga majoritet som arbetar i skolan är ett alternativ som dock inte lanserats från statligt håll. Könstänkandet är fortfarande starkt och maskulinitet har ett värde i sig på svenska arbetsmarknad även under 1990-talet. Den historiska process som exemplifierats ovan tycks vara kontinuerligt pågående.

Litteratur

Arbeten som behandlar könsarbetsdelningen och dess implikationer: Bradley, Harriet (1989) *Men's Work, Women's Work. A Sociological History of the Sexual Division of Labour in Employment* och *Women workers and technological change in Europe in the nineteenth and twentieth centuries* (1995) Red. Gertjan de Groot & Marlou Schrover.

Artikeln redogörelse för kvinnors tidiga gruvarbete bygger helt på: Henriksson, Håkan (1994) "Kvinnor i gruvarbete", *Med hammare och fackla. XXXIII*. Henriksson, Håkan (1997) "Bland gruvpigor och gruvdrängar. Svenskt gruvarbete under 1700- och 1800-talen", *Svenskt järn under 2500 år*. "Från gruvpigor och smeddrängar till operatörer." *Deadalus. Tekniska museets årsbok* (Årgång 65).

Utvecklingen inom den moderna gruvindustrin är hämtat ifrån: 1961: *Andra lagutskottets utlåtande nr 23* samt *FK protokoll nr 11*. 1967: *Kungl. Maj:ts proposition nr 87. Berättelse över Svenska gruvindustriarbetareförbundets verksamhet år 1976*. *Dala Demokraten* 30 december 1960. "Kvinna i LKAB", *LKAB-tidningen* 29 maj 1986.

En lång rad citat i artikeln är hämtade ur olika utgåvor av *Skip/Malmaren*, tidning för LKAB:s personal, 1968–1976 (Tidskriften benämns *Skip* från och med 1970).

SOU 1976:1. Arbetsmiljölager. Slutbetänkande avgivet av arbetsmiljöutredningen. *SOU 1976:2*. Bakgrund till förslag om arbetsmiljölager. Bilaga 1 till arbetsmiljöutredningens betänkande.

Kvinnor i statens tjänst finns att läsa om i: Florin, Christina (1994) "Statsbyråkratins erogena zoner. Staten som mötesplats för manligt och kvinnligt" i Broberg, Gunnar, Wikander, Ulla & Åmark, Klas (1994) *Bryta, bygga bo. Svensk historia underifrån*.

Nilsson, Bengt (1996) "Kvinnor i statens tjänst – från biträden till tjänstemän. En aktörsinriktad undersökning av kvinnliga stats-tjänstemän organisering, strategier och kamp under 1900-talets första hälft." (1996) *Acta universitatis upsaliensis. Studia Historia Upsaliensia* 179.

Waldemarson, Ylva (1995) "Kön och klass i Telegrafverket", *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* nr 65.

Waldemarson, Ylva (1996) "Kön, klass och statens finanser – en historia om statligt arbetsgivarskap och statsanställda kvinnor 1870–1925" i Kvarnström, Lasse, Waldemarson, Ylva & Åmark, Klas (1996) *I statens tjänst. Statlig arbetsgivarpolitik och fackliga strategier 1870–1930*.

Widerberg, Karin (1980) *Kvinnor, klasser och lagar 1750–1980*.

Wieselgren, Greta (1969) *Den höga tröskeln. Kampen för kvinnas rätt till ämbete*.

Statistik är hämtad ur: *Folk- och bostadsräkningen (FoB) 1990*. Del 5. Förvärvsarbetande och yrke.

Mannakraft och stöttepinnar

– reformistiskt identitetsskapande på 1940-talet

EVA BLOMBERG

Varför har kvinnor haft så svårt att få makt och inflytande inom fackförbunden ända in i modern tid? Till och med fackförbund med kvinnlig majoritet har haft ett fåtal kvinnliga ombudsmän, funktionärer och ordförande. Hur skall detta förklaras?

Forskningen har visat att män impregnerat organisationerna med sina särintressen och speciella behov, skaffat sig privilegiet att formulera problem i allmängiltiga termer, såsom varande könsneutrala, och därigenom också tillskansat sig makten över och inom fackföreningsrörelsen.

Denna text handlar om hur Svenska Gruvindustriarbetareförbundet (Gruv), med uteslutande manlig medlemskader, framställt organisationen som manlig. Med vilka symboler och vilket språk skapade man olika manliga identiteter? Hur visades relationerna mellan könen och vilken betydelse hade detta för bilden av gruvarbetaren och fackföreningsrörelsen?

Utgångspunkten är en reportageserie i tidningen *Gruvindustriarbetaren* 1943–1948.

Organisatoriska kollektiva identiteter

Reportagen visar hur Gruv försökte skapa idealmän. Män visas i huvudsak i relation till andra män, och i ringa utsträckning till kvinnor. De olika manliga identiteter som *Gruvindustriarbetaren* visualiserade var inte bara något som förbundet skapade själv, utan de var också kollektivt utformade i och genom fackföreningen, lokalt såväl som centralt.

Identitet skall här ses som en del av människan och inte som något fast, för evigt. Identitetsskapandet är en pågående process utan slut, i vilken människan försöker bli en del av ett specifikt organisatoriskt sammanhang.

I stort menar jag att det på 1940-talet fanns fyra manliga identiteter för gruvarbetarmän. Den första är den organisatoriska som handlade om hur man befäste synen på sig själv som tillhörande

den reformistiska fackföreningen, i motsats till dem som tillhörde den syndikalistiska fackföreningen. Den andra identiteten handlade om hur man skapade sig själv till lokalist, lokalpatriot, i motsats till dem från andra orter. Den tredje handlade om hur man bar upp känslan av att vara arbetare, i gemenskap med andra arbetare, (oberoende av fackföreningstillhörighet eller ortsbakgrund) men i motsats till arbetsgivarna. Den fjärde och sista identiteten handlade om könstillhörigheten: hur manlighet förhöll sig till kvinnlighet.

Min uppfattning är att de kollektiva identiteternas utformning hindrat kvinnor från att bli fullvärdiga organisationsmedlemmar; de har inte haft så kallad vederbörlig kompetens – det manliga könet. Identitetsskapandet utgör således det sammanhållande kittet i organisationen.

Reportageserien

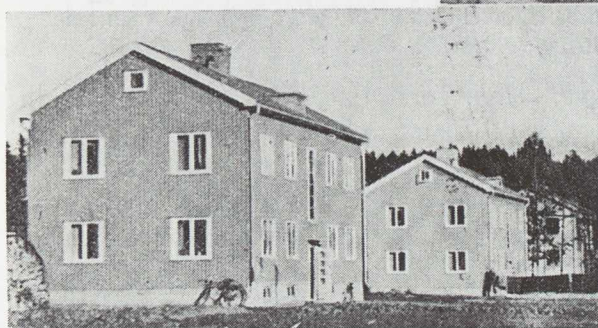
År 1943 påbörjade *Gruvindustriarbetaren* bild- och reportageserien om gruvorterna. I slutet av 1948 hade man gått igenom 40 av 69 avdelningar. Reportagen kom att få en mästrande ton i positiv anda. Tidningen ville visa fram bra arbetsgivare, bra bostadsorter och arbetsplatser, bra organisationsförhållanden och goda människor. Detta kan sägas ligga i linje med statsmaktens agerande under krigstid. Genom inrättandet av Informationsstyrelsen skulle man skapa svenskhet och en svensk nation (den mest kända kampanjen är "En svensk tiger") och det skulle ske i en positiv anda. Över 2000 ortsombud fanns ute i bygderna som skulle rapportera om svenskheten och folkberedskapen samt se till att folket blev svenskare. Denna hurtfriska anda genomsyrar reportagen.

Artiklarna var ämnade att uppmuntra fortsatt organisatoriskt reformistiskt arbete och sålunda betecknades organisationsförhållandena som goda om inga syndikalister (eller kommunister) fanns på platsen.

Dåliga förhållanden kritiserades ibland i tidningen, men kritiken var oftast ganska inlindad. Den väg man valde var istället att inte visa det dåliga. Hemska bostäder, sanitära olägenheter eller usla organisationsförhållanden exponerades helt enkelt inte. Först efter kriget blev tonen något vassare.

De första reportagen hösten 1943 visade bilder på hus och gruvbyggnader och en enda människa: avdelningsordföranden. Redan i början av 1944 hade reportagen förändrat karaktär. En journalist skrev nu texten och bilderna förändrades. Allt fler medlemmar visades och inte bara gruvanläggningar och bostadshus.

Här bodde förr ett 10-tal familjer i varsitt rum.

Moderna bostadshus innehållande 4 lägenheter om 2 rum och kök. I Kärrgruvan ha 7 sådana uppförts.

Bild 1. Foto: Arbetarrörelsens arkiv

Ett genomgående drag är att fotografierna placeras så att de kontrasteras mot varandra. Gamla förfallna hus kontrasteras mot nya moderna hus (bild 1). Fotografierna kommenteras alltid i text, även om en del är kortfattade: Badhuset, Tvättstugan. Men oftast är kommentarerna långa och invecklade. Bilderna får inte tala för sig själva, utan de tolkas. Bakgrunden till detta är, anser jag, att reportagens syfte var uppfostran och upplysning. Det förfallna huset visade inte bara en dålig bostad utan utgjorde också en illustration till arbetar- och fackföreningsrörelsens framgångsrika historia: genom fackförbundens hängivna kamp kunde nya funktionella hus byggas av de manliga medlemmarna. Samtidigt gavs ett rikt jämförelsematerial till läsarna. Avsikten var att gruvarbetarna skulle få se sig själva och andra gruvarbetare. Hur levde man några mil bort? Hur var arbetsgivaren där? Bättre? Sämre? Hur var husstandarden? Vad kostade tvätten? Hade de badhus? Inte minst det sistnämnda hade varit ett av 1930-talets konfliktämnen på många gruvorter. Arbetarna krävde alltmer eftertryckligt att arbetsgivarna skulle låta bygga badhus och tvättstugor medan dessa i det längsta försökte förhåla ärendet. Det blev till en fråga om vilket människovärde en arbetare hade och det var därför den blev så inflammerad. Egnahem, bad- och tvättstugor samt omklädningsrum blev ett standardmått, en riksligare, på människovärdet. Ett bra ställe med en hygglig arbetsgivare satte värde på sina arbetare. Tvättstugan blev särskilt porträtterad i reportagen därför att den utgjorde en symbol för kvin-

nornas värde; underlättade arbetsgivaren deras arbete genom en maskintvättstuga, eller lät han dem fortfarande ligga nere vid klappbryggan och sköta tvätten manuellt? I reportaget från gruvarbetsorten Stripa i Västmanland kommenterades tvättstugebilden:

Stripa har också sin maskintvättstuga, vilken är inrymd i källarvåningen till det bostadshus som avbildas här ovan. Utrymmet är nog i knappaste laget, men eljest äro husmödrarna överlag mycket belåtna med anläggningen. Priset för tvätten – manglad och torkad 30 öre och omanglad 20 öre pr kg. – klagar man heller inte på (1946).

Kommentarer kring tvättstugorna inrymmer mycket mer än vad själva husen användes till, de talar också om vem som gör vad. Bilderna och kommentarerna skapar olika platser åt män och kvinnor (trots att de inte visas), de sätts in i en lokal, rumslig aspekt som blir en del av maktförhållandena mellan könen och på orterna.

Den manliga blicken

Filmvetaren Richard Dyer har skrivit om den manliga blicken, hur män återges på bilder, i modern tid. Han anser att det sätt varpå män och kvinnor gestaltas på bild förstärker "... grundläggande mönster i upprätthållandet av maktrelationerna mellan könen." Manliga modeller, det vill säga en avbildad man, ser sällan på betraktaren, de ser uppåt-utåt, vilket antyder andlighet. Det intryck som därvid skapas är att han strävar uppåt och anstränger sig. Om de tittar på betraktaren bestäms deras blick av draget kring munnen. När kvinnliga modeller möter betraktarens blick är det ofta med ett leende. Den manliga modellen däremot stirrar på iakttagaren utan något leende. Den avbildade mannen framställs som mitt i handlingen och han förknippas med aktivitet medan han däremot sällan återges i arbetet, om det inte rör sig om socialistiska bilder där arbetet är centralt. Historikern Eric Hobsbawm skriver att också där är mannen central. Mannens muskler bekräftar och definierar vad som är viktigt, de skapar en definition av vad arbete är – det vill säga manligt – och muskelkraften blir ett tecken på makt. I de socialistiska bilderna har kvinnan reducerats till att bli inspiratör och följeslagare. Den socialistiska bildkonsten och fackföreningskonsten genomgick under 1800-talet en process där kvinnan i början framställdes som symbol för arbetarnas kamp för att mot slutet av seklet ersättas med en muskelfylld man – gärna en gruvarbetare.

Hur framställdes då gruvarbetarna i tidningen *Gruvindustriarbetaren*?

Mannakraft

Generellt finns inte många bilder av själva arbetet under jord, trots att det var det vanligaste vid denna tid. Först 1946 när yrkesfotografen K.W. Gullers gjorde en bildserie visas hur själva gruvarbetet går till nere i gruvan men också gruvstugan under jord. Tidigare har man visat enstaka gruvarbetare ovan jord. Efter K.W. Gullers insats blir fotocollaget en vanligare metod för att visa många gruvarbetare fast på ett individuellt sätt. En rubrik sattes ofta över bildsviten: "Gamla kraftkarlar", "Arbetets söner", "Duktiga karlar", "Prima kärnvirke".

Bild 2. Foto: Arbetarrörelsens arkiv

Gruppbilder är sällsynta men blir något vanligare med tiden. Bilden från pausen nere i gruvan där gruvarbetarna sitter i gruvstugan och äter och vilar sig är både en fantastiskt vacker komposition och konstnärlig på ett sätt som inte var vanligt (bild 2). Gullers framställer matpausen som ett slags nattvardsscen. Vi ser de trötta männen samlade i ring runt ett bord. Gruvstöttorna i bakgrunden ser ut som kors och belysningen har lagts på mannen mitt framför det största "korset". Bilden antyder en helig stund och en manlig tyst gemenskap. Det ser inte ut som om någon talar med någon annan, utan alla tycks vara inneslutna i sig själva – strax före ett uppbrott. Ingen av männen tittar på fotografen, de låter sig betraktas när de gör något annat. Gullers vågar visa männen när de inte arbetar.

Det vanliga är annars att visa de arbetande männen just i arbetet – ovan jord. Bilder på arbetande män kommenteras på ett hurt-

friskt sätt som påminner om speakertexter i gamla journalfilmer. Gruvarbetarna bär plank, lastar malmvagnar, väger malm, påtar i sin trädgård, står framför sina hus, sitter i ungkarlsbaracken, står bredbenta framför laven med handen i fickan. Det finns en del avklädda "pin-up" bilder på gruvarbetare där musklerna framhävs, men de är ett fåtal. Vanligare är att musklerna framhävs genom en uppkavlad ärm. Bilder och bildtexter samverkar för att männen skall se ut som om de utstrålar självmedvetenhet. Bilderna kommenteras med att "... detta är män som vet vad de vill ..." och "... de poserar framför fotografen med samma säkerhet som en filmstjärna i Hollywood." De står med en spade och uppkavlade ärmar, mitt i handlingen och aktiviteten. Ibland visas hur de arbetar på sin ägandes tomt (bild 3 och 4).

Bild 3 och 4. Foto: Arbetarrörelsens arkiv

En bild skiljer ut sig på ett märkbart sätt och i den anser jag att fotografiernas konstruktion blir särskilt uppenbar. Det är en grupp-bild tagen nere i Pershyttans gruva 1947 (bild 5). Åtta gruvarbetare sitter och ser trötta och håglösa ut. Ingen ler eller tittar in i kameran. De stirrar bistera åt olika håll, förbi kameran eller åt sidan. Bildens konstruktion framgår bland annat av att det är en grupp-bild. Gruvarbetarna har samlats ihop, eftersom de knappt träffade varandra under ett skift (utom under matrasten). De arbetade i

Bild 5. Foto: Arbetarrörelsens arkiv

skift, på olika nivåer i gruvan och dessutom ensamma i varsin ort med sina bullrande bormaskiner och skramlande lastvagnar. Maximalt arbetade två man tillsammans i lag, men aldrig så många som åtta. Mannen i mitten har dessutom bar överkropp – i fyra graders värme. Gruvorna var inte bara ganska kalla, de var dessutom våta av allt dropp från tak och väggar och från själva våtborrningen. Det gällde att klä sig väl och få kroppen att behålla värmen. De andra männen är ordentligt påklädda. Mannen i mitten däremot visar upp sin kropp, en manlig gruvarbetarkropp, med lite hår på bringan. Med Dyers ord skulle man kunna säga att han i sin överksamhet visar sin handlingsberedskap – sina muskler.

Hedersknyfflar och stöttepinnar

Vid det fåtal tillfällen äldre pensionerade gruvarbetare porträtteras sker det på ett helt annat sätt. Dessa icke-produktiva män avbildas stående rakt upp och ned, med händerna bakom ryggen eller hängande rakt ned. Pensionärerna är dessutom alla rejält påklädda, här är det inte fråga om att visa ens en uppkavlad ärm. I tidningen kommenterades de med ord som "pionjär och hedersman", eller "ett dussin gamla gruvpickare av gamla stammen", "stöttepinnar", "krutgubbar", "hederknyfflar", "veteraner". De brukar kommente-

ras med att de är fackföreningsmän som nu fått en tryggad ålderdom – tack vare fackförbundet:

75-årige Gustav Larsson som ansåg det vara alldeles självklart, att han skulle ansluta sig till fackföreningen, när den bildades. I våra dagar finnes det många, som anser det lika självklart att de skola stå utanför och vegetera på sina organiserade kamrater.

Denna kommentar från Stripagruvan 1944 är intressant eftersom de som åsyftas som vegeterande och oorganiserade är organiserade syndikalister – de var nämligen fortfarande i majoritet på platsen. Genom att kalla dem vegeterande och inte visa någon av dem på bild försökte förbundet skapa en idealbild av hur det borde se ut i Stripa. Indirekt framkommer att den reformistiska avdelningen i Stripa hade stora problem med att organisera arbetarna. Det var därför man valde att lägga orden i munnen på den gamle mannen, som således ansåg att fackföreningen var ett självklart val.

Ibland förses de äldre männen med kommentarer som liknar dem man ger kvinnor och flickor. Det är som om man avkölar dem när de blivit gamla: ”C.A. Svensson, pionjär och hedersman, är inte så lite stolt över sina mustascher, vilka ’växa på egen mark’”. Det är således mannens utseende som kommenteras, inte vad han har gjort eller hans ställning på orten. En sådan kommentar är otänkbar i fråga om de produktiva och arbetande männen.

Fackföreningsmannen

Om pensionärer och gruvarbetarmän återgavs på ett speciellt sätt så visas och kommenteras fackföreningsfunktionärerna på ett helt annat. Avdelningsordföranden, sekreteraren eller kassören framställs med portfölj, rock eller kavaj och ganska ofta med hatt. Gruvarbetarna bar annars keps. I *Gruvindustriarbetaren* valde man att visa vad som ansågs vara den betrodde fackföreningsmannens betungande arbete på flera sätt. När bilden inte kunde återge ett ansvarsfullt arbete, fick istället kommentaren förtydliga bilden:

Avdelningskassören Adolf Gustafsson tar sig också ibland en paus från sina många och krävande förtroendeuppdrag. Här ser vi honom under en cykeltur genom Guds vackra värld.

Bilden visar en man i kostym och slips omgiven av två kvinnor, alla med cyklar på en väg. Åsyftar kommentaren ”Guds vackra värld” naturen eller flickorna eller båda delarna? Den ogifte kassören namnges, hans arbetsuppgifter kommenteras eftersom de inte

kan visas, men de två kvinnorna vid hans sida får betraktaren inte veta något om.

Jag anser att kvinnorna får belysa en sexuell aspekt i den manliga gruvarbetarvärlden. Inom filmvetenskapen brukar cowboy- och krigsfilmer kallas för buddyfilmer, kompisfilmer. De visar en enkönad manlig värld, men för att det inte ska falla någon skugga över männens sexuella läggning förekommer alltid en kvinna, så att åskådaren säkert vet att männen inte är homosexuella. Jag skulle vilja hävda att *Gruvindustriarbetarens* reportageserie är uppbyggd utifrån samma mönster. Kvinnors funktion i berättelsen är att vara könet, medan män i stort kan vara allting annat. De sparsamt förekommande kvinnorna är ämnade att förtydliga att männen inte är homosexuella, men framförallt att fackföreningsfunktionärer är gifta och respekterade män.

Den respekterade representanten

Bild 6. Foto: Arbetarrörelsens arkiv

En bild visar en välklädd man sittande i skogen, bläddrandes i några papper. Han sitter så att landskapet breder ut sig bakom honom:

Gottfrid Persson är inte blott ordförande i fackföreningen; han är hela befolkningens i Nordmarks socken verkliga klockarfar, som skall allting bestyra. Här se vi honom gå igenom posten för dagen. (Bild 6).

Att sitta i skogen när man går igenom posten var kanske inte det lämpligaste men vad bilden visar är hans maktposition. Från sitt upphöjda läge överblickar han allt i socknen iförd hatt, slips och rock. I samma reportage visades också avdelningsordförande Gottfrid Perssons vackra egnahem där han kunde "... ta sin lilla gumma i knä och slå sig ned på balkongen å sin egnahemsvilla ...". Genom att visa egnahemsvillan visade man också att avdelningsordföranden var respekterad av arbetsgivaren. Arbetsgivaren hade beviljat honom ett egnahemslån vilket bara det innebar att han var ordentligt gift och ansågs som betrodd och skötsam. Men avdelningsordföranden var inte bara respekterad därför att han var en skötsam karl utan också för att han representerade den så kallade reguljära fackföreningen – den som arbetade med kollektivavtal, var förhandlingsinriktad och kunde kompromissa.

Andra fackföreningsmän omtalades som "en duktig karl", "stabil", "sansad", "vederhäftig" eller "kunnig". De återges antingen med stirrande blick eller med blicken utåt-uppåt, som om de hade ägor att övervaka, vidgade vyer och framåtanda. Blickriktningen antyder att de strävar uppåt, som Dyer uttrycker saken, vilket får extra relevans då detta gäller underjordsarbetare. Deras kroppshållning utstrålar pondus och makt. Även de papper och portföljer de har i händerna antyder deras makt i kontrast till de arbetande kollegornas muskelkraft och verktyg. De fackliga representanterna utstrålar effektivitet och pålitlighet och deras arbetsuppgifter kommenteras såsom betungande eller ansvarsfulla och de själva som duktiga och effektiva.

Den vanligaste bilden av en betrodd fackföreningsman (hatt, rock och portfölj) understryker, anser jag, hans annorlunda utseende i förhållande till arbetskamraterna på platsen. Tidningens kommentar poängterar också hans väsensskilda arbete: "Folke Ödman, avdelningens ordförande, med portfölj i handen på väg till någon förhandling." (Bild 7).

Skapandet av de kollektiva identiteterna syftade till att erövra respekt, makt och modernitet. Att visa en avdelningsordförande på väg till en förhandling innebar att man visade upp hans nyvunna maktposition och den respekt som den förde med sig. Respekten innefattade inte bara personen i fråga utan den omfattade både orten, avdelningen och arbetarrörelsen i sin helhet. Det var därför väsentligt att också kunna visa en hygglig arbetsgivare i samma reportage, därför att respekten var en effekt av förhandlingar med denne.

Förhandlingar var dessutom en manssak. Kvinnor var sedan år 1900 i lag förbjudna att arbeta under jord, och de kvinnor som ar-

betade ovan jord i gruvdriften fick inte vara med i fackföreningen och hade ingen förhandlingsrätt – de var inte en arbetsmarknads-part, liksom inte heller syndikalister eller oorganiserade. Parterna hade därför i kollektivavtalsförhandlingar bestämt kvinnor inte kunde anses som gruvarbetare, och följaktligen var de uteslutna från fackföreningen – ett gruvarbetets moment 22.

Bild 7. Foto: Arbetarrörelsens arkiv

Förbundets funktionärer

Skillnaderna mellan män och olika manligheter blir tydligare när fackförbundsfunctionärerna visas i tidningen. De förekommer frekvent, i varje nummer, i synnerhet Gruvs ordförande Edward Mattson. En fackförbundsordförande framställs som en handlingens man på ett annat sätt än gruvarbetare och avdelningsordförande. Han visas sittande bakom skrivbordet, vid förhandlingsbordet eller, mer sällan, i en talarstol. Han bär alltid kostym. Jag har inte sett

Samarbetsfrågor behandlade i Grängesberg

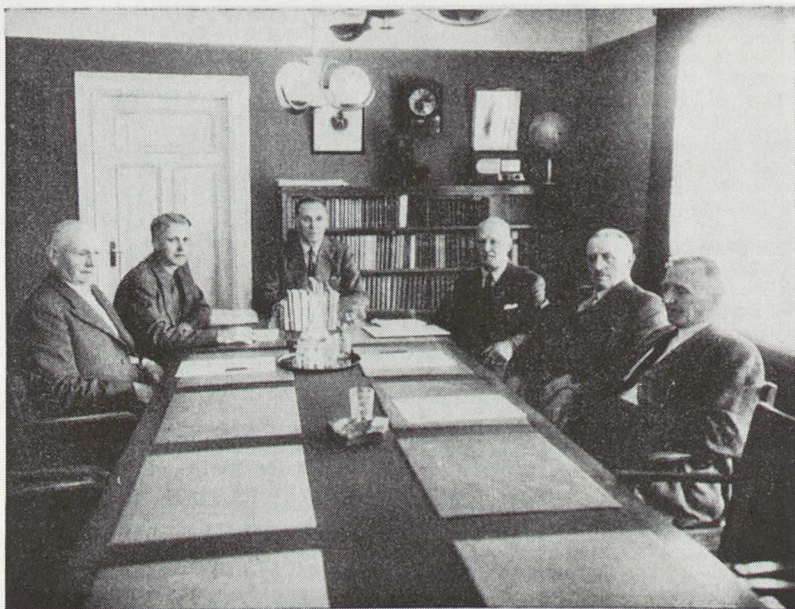

Bild 8. Foto: Arbetarrörelsens arkiv

någon bild där en ordföranden visas i en slö ställning, dricker kaffe, röker med fötterna på bordet eller något liknande. Tvärtom visas de bara som agerande, även när de sitter vid ett förhandlingsbord (bild 8). Förhandlingsbordet har en symbolisk funktion eftersom det är där förbundet förhandlar och bestämmer sin strategi. Det är därför viktigt att visa hur förhandlingsrummet ser, med eller utan folk.

En för tiden mycket typisk bild visar Edward Mattson i profil vid sitt skrivbord. Han ser inte upp utan är fångad mitt i arbetet.

Ljuset som strålar in från fönstret förtydligar hans mission: att kollektivt göra det bättre för gruvarbetarna, att föra dem mot ljuset. Samtidigt gör den inströmmande ljuset honom lite otydlig i konturerna. Han ser inte på sina medlemmar men de får betrakta honom i hans gärning – som tillägnas dem. Någon dialog är det inte fråga om. Det var Mattson själv som redigerade tidningen och valde ut bilderna. Det var alltså så här han ville framställa sig själv för medlemmarna. Ovanför bilden finns rubriken: "Lojalitet och framåtanda i förbundsarbetet."

Den gode arbetsgivaren

Bild 9. Foto: Arbetarrörelsens arkiv

Arbetsgivarna och cheferna blev fotograferade om de var mycket bra direktörer, annars inte. Där förhållandena kritiserades visades inte någon chef upp. Det finns mycket få bilder av chefer eller personer med arbetsledande funktioner. Oftast förekommer de på gruppbilder tillsammans med arbetarna eller de fackliga företrädar-

na och mer sällan i ensamt majestät. Arbetsgivarna visades gärna på kontoret med ett modernt attribut – telefonen. Ibland visades de utomhus:

Direktör Henneman har många järn i elden, särskilt i dessa tider, men varje jul "kopplar han av" och bjuder barnungarna över lag på en hejdundrande julgransfest. Ända tills i fjol ha dessa fester hållits i hans bostad, men då blev det så många småttingar – 120 stycken – att festen måste förläggas till Folkets hus. (Bild 9).

Bilden visar en man med den obligatoriska rocken, hatten och slipsen men detta är inte en fackföreningsman. Bildkommentaren talar om för betraktaren att denne man har mycket att göra – men det visas inte. Här framställs inte bara en bra arbetsgivare som ömmar för de små och familjelivet, utan här framhålls också att arbetsgivaren samarbetar med fackföreningen, genom att använda Folkets huslokalen till sin fest. Direktör Henneman var en välkänd man i Bergslagen. Han hade ryckt upp den ena gruvan efter den andra och var vid denna tid (1945) chef för flera olika gruvor. Han var dessutom engagerad i arbetsgivarorganisationen Mellansvenska Gruvförbundet och han höll hårt på kollektivavtalen. Detta gjorde att han inte förhandlade med syndikalister eller slöt några avtal med dem, vilket innebar att samarbetet med den reformistiska organisationen var gott. Arbetsgivare och fackförening respekterade varandra, vilket genomsyrar reportaget och illustreras i bilden.

Cheferna kunde också återges på bild tillsammans med avdelningsordföranden, som ett sätt att understryka de gemensamma intressena och de goda förhållandena på platserna.

Familjepolitik

Bilden av 40-talets manlige gruvarbetare framstår som alltmer entydig och tillrättalagd. Bilderna visade män i alla möjliga positioner och arbetsställningar, vilket kan tolkas både som en effekt av rådande genusideologi och som skapande av den. De bilder på kvinnor som visades både bekräftade denna ideologi och motsade den.

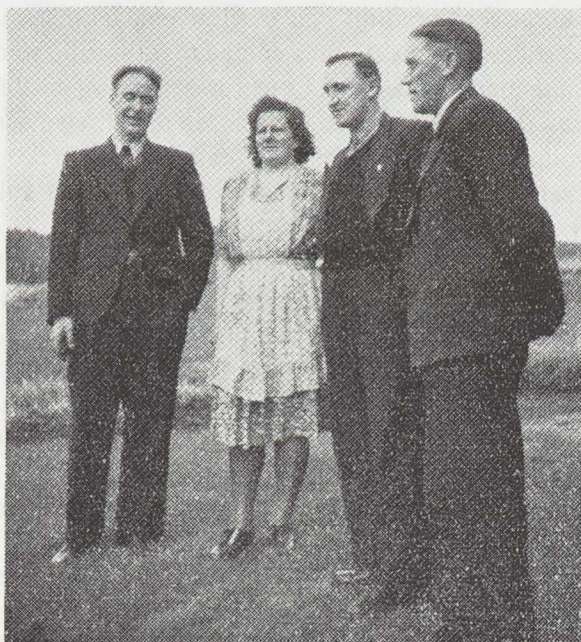
Familjelivet framhölls som det självklara och goda i reportagen. Arbetsgivarpolitiken hade sedan länge premierat familjebildning. Under 1910-talets stormiga år då gruvindustrin drog till sig alla olika sorters typer var det i synnerhet ungarlarna som stod för ordning och kaos. I detta skede, då en expansiv exportindustri byggdes upp och nya samhällen skapades på bergstopparna runt om i Bergslagen, utökades behovet av kvinnlig arbetskraft för att i huvudsak serva männen. Kvinnor som förut arbetat tillsammans med

männen i gruvan arbetade nu istället som matsalsinnehavare, café-idkerskor, städerskor och rumsuthyrare. Arbetsgivarna önskade emellertid att kvinnorna skulle bli husmödrar eftersom de ansåg att det var det enda sättet för dessa nybildade samhällen att nå stabilitet och lugn. Kvinnorna kom därför att ingå som en väsentlig del i deras personalpolitik. För en arbetsgivare under 1940- och 1950-talen gällde det dessutom att sörja för att både kvinnor och män fick ett så pass drägligt liv att de blev kvar på orten. Det var i synnerhet unga kvinnor som lämnade landsbygden under 1940-talet för att skapa sig bättre villkor i staden.

Vilka kvinnor ansågs då önskvärda och hur kommenterades de?

Den stödjande hustrun

I *Gruvindustriarbetaren* finns få bilder av kvinnor, inalles cirka två procent. De framställs som tillhörande män, antingen inom familjen som hustrur eller relateras på andra sätt till män. På en bild visas en kvinna med förkläde tillsammans med tre män (bild 10).

Bild 10. Foto: Arbetarrörelsens arkiv

Det var inte vanligt att kvinnor under 1940-talet gick ut på backen iförd förklädet, utan det tog de av sig, i synnerhet om de skulle fotograferas. Kvinnan på bilden har fått behålla förklädet på

därför att det var viktigt att visa hennes status som hustru till en avdelningsordförande. Men hennes namn får betraktaren inte veta: "Fyrväppling från Rävåla: Avdelningsordföranden O. Westerberg med fru flankerade av ledamöterna av underhandlingskommittén för året, Joel Persson (t.v.) och K.B. Wigert (t.h.)."

Detta skulle man kunna kalla för en bild av skötsamhetens maktrelationer. Männens position relateras till varandra i ett facklig lokalt sammanhang, de visas som förhandlare och representanter för arbetarna. Kvinnans position relateras däremot till en av männen. Hon är inte ens representant för ortens hustrur, utom på ett symboliskt plan. Här kan man säga att avtalen står i fokus på mer än ett sätt: männen bär upp kollektivavtalet och borgar för respekten i samhället, kvinnan bär upp äktenskapsavtalet och borgar för männens privata respekt. I bilder och kommentarer framställs gång på gång denna gudomliga ordning: män på sina platser och kvinnor på sina.

Framställningen av familjen som en oupplöslig enhet är förknippad med de bilder man inte visar: dåliga hustrur, familjer med förlupna eller försupna män eller kvinnor, familjer där makarna bråkar och har det eländigt. Familjen framställs alltid som god och lycklig, huset som prydligt och trevligt och blomsterarrangemangen som utsökta. En hustru gavs en enda tydlig roll: som följeslagska och mannens stöd. Några hustrur som kämpar för olika saker visas inte. Det hade funnits goda möjligheter att visa fotografier från idrottande kvinnor eftersom damfotboll förekom på en del gruvplatser, till exempel i Riddarhyttan. Men man valde att framställa kvinnor som hustrur.

De flesta fotografier på kvinnor är i, eller i närheten av, en tvättstuga (bild 11): "I denna hypermoderna tvättstuga får husmödrarna i Idkerberget nu tvätta och mangla sina kläder för 3:50 pr tvätt." Tvättstugebilderna relaterar kvinnor till det kvinnliga arbetet i motsats till det manliga. Den goda hustrun var inte bara god i största allmänhet utan den roll som gavs henne i samhällsbyggnaden var att kunna sköta man och barn med effektivitet och modernitet som ledstjärna. Till detta krävdes moderna maskinella tvättstugor och det är därför så många bilder av tvättstugor förekommer i reportagen – de var tecknet på modernitet och kvinnlighet – i pendang till manlighet och bilder av industrianläggningar:

Den präktiga och av husmödrarna uppskattade maskintvättstugan samt dess föreståndarinna, fru Stina Jansson, som också är glad såsom fågeln åt inrättningen i fråga.

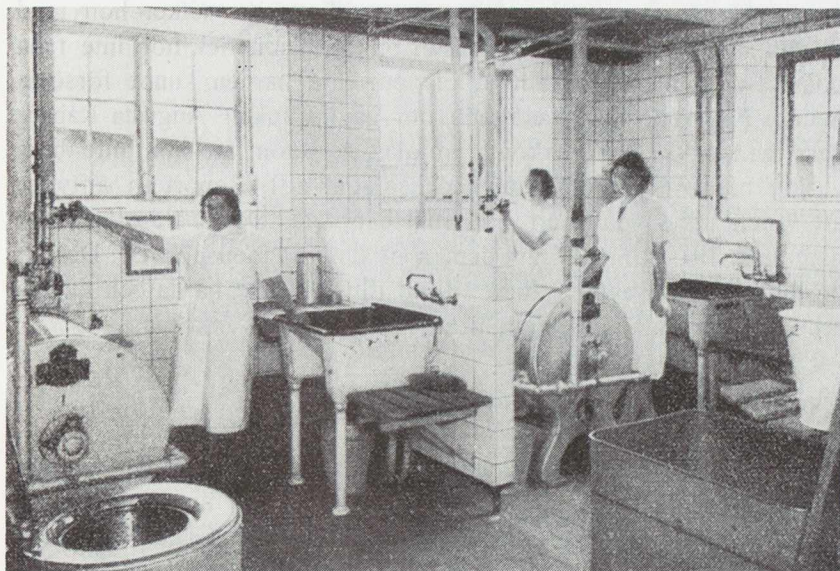

Bild 11. Foto: Arbetarrörelsens arkiv

Fru Stina Jansson visades i helfigur och log inbjudande. Inte någonstans kommenterades en man såsom varande "glad såsom fågeln" åt en ny schaktsänkning eller en modern bormaskin.

En del kritik mot tvättinrättningarna fördes också fram: "Tvättinrättningen i Finnmossen är inte särskilt påkostad. Det mäktiga Uddeholmsbolaget skulle säkert ha råd att ordna det lite trevligare."

Änkorna

Kvinnor i produktiv ålder tolkades genomgående som glada eller pigga. Äldre kvinnor kommenterades ofta, liksom de gamla männen, som "veteraner av prima kärnvirke". De förevisades inte i huvudsak som arbetskor utan som mödrar, eller änkor, som uppfostrat en stuga full med ungar:

89-åriga gruvarbetareänkan Stina Bock, född Boström, har gjort en god insats i livet, sedan hennes man blev ihjälslagen i Finnmossgruvan för ett 40-tal år sedan och hon blev lämnad ensam med åtta barn. Ett av dessa är inte längre i livet, men de andra har vuxit upp till duktiga samhällsmedlemmar. Och själv bor gamla mor Bock fortfarande kvar i den stuga, där hon tillbringat praktiskt taget hela sitt liv.

Här tvingas man utbrista att det var för väl att mannen dog! så att Stina kunde göra sin goda insats – men det var nog inte vad reportern avsåg med att berätta om gamla mor Bock. Det var snarast

hennes insats som mor och inte som arbetska, vilket hon med största sannolikhet var. Någon stor änkepension fick hon inte från bolaget utan måste istället arbeta om inte barnen kunde försörja henne. När reportern berättade om gamla änkan Augusta Råberg vars man också han omkom, omtalas dessutom att hon inte bara vaskat malm i ungdomen utan också som gift. Reportern antyder att lönen var så dålig att hon måste arbeta. Dessa äldre kvinnor namnges, till skillnad från dem som har männen i livet. Det är möjligt att reportagen syftade till att illustrera det hårda och farliga arbetet – för männen – genom att visa de gamla änorna.

Kvinnliga gruvarbetare

Det är stor skillnad på hur hustrur och gruvarbeterskor visades och kommenterades i tidningen. Kommentarna var mer ambivalenta om kvinnorna var unga och gifta. Under rubriken Glada Kalvbäckare visades två unga laboratriser som står tillsammans och ler mot fotografen. I en motstående bild på samma sida visades två reparatörer och en verkmästare vid en brandattiralj. Bilden kommenterades med att det i Kalvbäcken fanns både manlig kraft och kvinnlig fägring. Både kommentaren och hur kvinnorna respektive männen framställs förtydligar den genusordning som förbundet ville visa upp. När gruvarbeterskor visas blir kommentarna både försåtliga och tydliga:

På linbanan fraktas malmen från gruvan till hyttan i Sikfors. Här-
ovan är Borghild Nilsson som bäst i färd med att skicka i väg en
av linbaneburkarna. Hennes kamrat Märta Waller har gått och
gömt sig.

Bildkommentaren antyder att Märta Waller är så blyg att hon har gömt sig. Hennes blyghet får konstituera hennes kvinnlighet, en kvinnlighet som var besvärande för tidningen. Gruvarbeterskorna ansågs under denna tid ta arbeten från utslitna eller skadade män, och de sågs inte med blida ögon. Både arbetsgivarna och de fackliga männen var överens om familjepolitiken: män skulle vara huvudförsörjare och kvinnor försörjda. Nästa bildkommentar förtydligar detta:

”T.h. unga fru Karin Storm ser riktigt manhaftig ut, där hon ki-
sande mot solen kommer knallande med en linbanekorg full med
malm, som skall gå vidare till Silverhöjden. (Bild 12).

Bild 12. Foto: Arbetarrörelsens arkiv

Även om en gift gruvarbeterska ansågs manhaftig av journalisten, blev det tydligt att hon fanns, var kompetent, ung och vacker samt att yrket inte var enkönat. Samtidigt kan man tolka bilden såsom uppvisandet av en anomali för att befästa manligheten: hon blev ännu mer avvikande.

De avvikande kvinnorna

Gruvs egna funktionärer och ombudsmän förekom i stort sett i varje nummer och de flesta bilder av dem som visades i tidningen var en-face-bilder och tagna i ett annat syfte än bildreportagen från gruvorterna. När förbundet fyllde 50 år visade också ett par bilder – ovanligt nog – på de tre kontoristerna. Bildkommentarerna är särskilt intressanta eftersom det inte var vilka damer som helst som arbetade på kontoret. Två hade med gruvnäringen att göra sen barnsben:

Fru Märta Johansson som sköter förbundsbokföringen m.m., har vuxit upp tillsammans med förbundet. Som dotter till N.P. Hansson knöts hon redan för ett 20-tal år sedan till arbetet på förbundsexpeditionen, och när det gällde detta liksom förbundet och

dess verksamhet över huvud taget är hon ett levande lexikon. Som människa är hon glad och god som en sådan skall vara.

N.P. Hansson var Gruvs förre ordförande som under nesliga former tvingades avgå 1929. Detta var således en kvinna avlad inom rörelsen. Den gifta Märta Johansson sitter vid ett skrivbord och tittar – för att inte säga stirrar – in i kameran och möter betraktarens blick utan leende. Det finns ingenting insmickrande i bilden.

Den andra bilden föreställer Svea Nilsson som kommenteras med "...en rasande duktig jänta, pigg, rapp och slagfärdig." Svea Nilsson tittar upp snett bakifrån och ser helt allvarlig ut. Det väsentliga är att dessa två kvinnor är avbildade på ett helt annat sätt än andra kvinnor. Bildkommentaren gör dem emellertid kvinnliga, skulle man kunna säga, genom att tala om att de är goda och glada, vilket inte framgår av bilderna. En viss ambivalens inför deras blickar framkommer. Ambivalensen tonas, enligt min mening, ned av kommentarerna. Det är som om de inte passar inte i det kvinnotypsgalleri som tidningen brukar använda. Och det gör de inte heller, de avviker. Den tredje kvinnliga kontoristen är tagen rakt framifrån och ler mot betraktaren, såsom för att återställa ordningen på kontoret. Hon är dotter till en avdelningsordförande.

Slutord

Jag anser att reportagen och bilderna sätter punkt för en hundraårig period av maskulinisering av industrin, av det fackliga arbetet och av männen själva. Det var nödvändigt att kommentera bilderna för att så tydligt som möjligt skapa de förhållanden och de män förbundet ville ha. Vad Gruv ville var att skapa en homogen facklig man av en heterogen gruvarbetarkår, där organisationsförhållandena länge varit röriga. Därför visade man dessa idealbilder av hur gruvarbetarna borde se ut och beskrev hur de borde vara – och nästan känna – för att bli den nya moderna tidens reformistiska gruvarbetare. I reportagen gav man uttryck åt olika manliga identiteter, manligheter, som arbetarna kunde använda sig av. En reformistisk gruvarbetare blev per definition en duktig karl, ansvarsfull och respekterad av arbetsgivaren (genom kollektivavtalet och förhandlingarna) samt gift med en hustru som var en pigg och glad följeslagare, kunde tvätta kläder och rätt förstått sin plats i denna manliga hierarki. Fackföreningsmännen gavs en vidare horisont, de var på väg bort från gruvarbetet och höll på att bli tjänstemän inom den fackliga rörelsen. Min uppfattning är att bilderna sammantaget visar tillblivelsen av folkhemmet på en konkret lokal nivå – det är

därför det är så viktigt att visa hus och gruvanläggningar i första hand. Valfärdsstatens framväxt manifesterade sig i Konsumbutiker, omklädningsrum, tvättstugor och egnahem. Invånarna gavs klara och tydliga roller så att de kunde uppfylla sina förpliktelser och fortsätta snickrandet på folkhemmet. De hårdregisserade reportagen ger, enligt min mening, uttryck åt förbundets intresse av visa hur manligheterna kunde se ut och samtidigt skapa dem i en facklig organisatorisk ram. Därigenom kom kvinnligheterna att bli diffusa-re, eftersom de föll utanför den organisatoriska ramen. Bildkommentarernas "Voice of God", den manliga berättarrösten, tillrättalade och styrde med järnhand. Därmed inte sagt att medborgarna tog till sig allt som visades.

Bilderna av gruvarbetare och fackföreningsmän förtydligar hur olika kollektiva manliga identiteter kunde formas och se ut på 1940-talet. Den fackliga organisationen befäste på detta sätt det manliga arbetet, det manliga facket och den manliga tolkningen. Genom berättartekniken och bildkompositionen konstruerade Gruvindustriarbetareförbundet en facklig man – en manlig identitet som byggde på ansvar för samhället, delaktighet i samhällsfrågor och respekt från arbetsgivarna. Samtidigt bidrog förbundet till att förankra den fackliga rörelsens historia som en historia av män för män.

Litteratur

Artikeln bygger på en genomgång av hela reportageserien i *Gruvindustriarbetaren* 1943–49. De bilder jag analyserat åren 1943–47 var 636 stycken. De flesta är tagna på gruvanläggningar (29 %). Den andra stora gruppen (27 %) utgjordes av bostadshus, egna hem, ungarlsbaracker, flerfamiljshus, konsumbutiker, Folkets hus m.m.. 14 % visade män i produktion och två procent pensionärer. Av 88 bilder på gruvarbetare visades endast 8 där gruvarbetarna log eller såg glada ut. Bilder av fackföreningsfunktionärer utgjorde 11 %, chefer tre procent och kvinnor två procent.

För övrigt bygger artikeln på min avhandling *Män i mörker. Arbetsgivare, reformister och syndikalister. Politik och identitet i svensk gruvindustri 1910–1940* (1995) och min bok *Samhällets fiender. Stripastrejken 1925–1927* (1993).

De teoretiska resonemangen utgår från Robert W. Connell *Masculinities* (1995); Richard Dyer "Se inte på mig – den manliga modellens instabiliteter" i *Häften för Kritiska Studier* 2-3/1994 och C.J. Fuchs "The Buddy Politic" i S. Cohan & I.R. Hark, (red.), *Screening the Male, Exploring the Masculinities in Hollywood Cinema* (1993).

Övrig litteratur är Pär Blomkvist *Folkstämning och svenskhetspropaganda. Om folkberedskapen och ortsombuden i Sverige under andra världskriget* (60-poängsuppsats vid Historiska institutionen, Stockholms universitet, 1991); Yvonne Hirdman "Genussystemet" i *SOU 1990:44*; Eric J. Hobsbawm "Man and Woman in Socialist Iconography" i *History Workshop/A Journal of Socialist Historians* 6/1978; Joan B. Landes "Republikens förkroppsligande: om 1789 års politiska symbolik" i *Häften för kritiska Studier* 2/1991 och slutligen Kjell Östberg *Efter rösträtten. Kvinnors utrymme efter det demokratiska genombrottet* (1997).

Kvinna med eget företag – från 1700-talets mitt till 1800-talets slut

CHRISTINE BLADH

Idag är begreppet makt starkt sammankopplat med ekonomi. God ekonomi har alltid inneburit möjligheter till makt, men i det gamla ståndssamhället var en individs ekonomi inte på samma sätt som idag en förutsättning för makt. En bonde, hur rik han än var, kunde aldrig få samma makt som en adelsman. På samma sätt var kvinnors möjligheter att utöva och erhålla makt starkt kringskurna av lagstiftningen.

För kvinnor var civilståndet av största vikt för att erhålla ekonomisk makt – den enda form av samhällelig makt som kvinnor kunde komma i åtnjutande av. Den politiska makten var kvinnorna helt uteslutna från fram till rösträttens genomförande 1921 och de möjligheter som vissa kvinnor haft att skaffa sig en maktposition inom den kyrkliga sfären försvann med reformationen och blev inte möjliga igen förrän efter 1958.

De enda kvinnor som under 1700- och 1800-talen var helt oberoende av män var änkor. En änka fick råda över sina egna tillgångar oavsett sin ålder, och om hon ville gifta om sig kunde hon själv bestämma vem hon skulle gifta sig med.

En sådan kvinna var Anna Maria Brandel. Hon föddes i Göteborg år 1725 och var dotter till handlaren Samuel Schütz. Redan 1741, när hon bara var 16 år gammal, giftes Anna Maria bort med den 18 år äldre Elias Brandel i Stockholm. Elias var grosshandlare och sockerbruksägare.

Sitt första barn födde Anna Maria redan året därefter. Vid 29 års ålder, år 1754, hade hon sju barn som var i livet. Samma år blev hon änka.

Elias Brandel ägde flera fastigheter på Blaiseholmen i Stockholm. Här fanns familjens bostad och sockerbruket.

Som änka drev Anna Maria familjens företag vidare med stor framgång. Hon importerade stora mängder av bland annat socker, kaffe och salt under de kommande åren och hon köpte ytterligare en fastighet i kvarteret där familjens övriga fastigheter låg. Grosshandeln drev hon till och med år 1772. Därefter tycks hon uteslut-

ande ha ägnat sin energi åt sockerbruket. Mellan åren 1770 och 1780 sjönk storleken på den skatt som hon betalade dramatiskt.

Anna Maria avled år 1799 och efterlämnade en mycket innehållsrik och detaljerad bouppteckning. Bland det mer uppseendeväckande är en omfångsrik bibliografi över hennes privata bibliotek. Bibliografien är så noga förd att tryckåret finns angivet för en stor del av böckerna. Härigenom kan man se att biblioteket till största delen var hennes egen skapelse, eftersom böckerna i stor utsträckning var utgivna efter Elias Brandels död. Majoriteten av böckerna var religiösa verk, men här fanns även reseskildringar, historiska verk och filosofi. Skönlitteratur saknades i det närmaste helt. Något som saknas i bouppteckningen är Anna Marias gångkläder. Eftersom hon hade varit sjuklig och sängliggande under en tid, gavs de bort redan före hennes död.

Anna Maria blev 74 år gammal. När och hur hon hade inhämtat de kunskaper som måste ha krävts för att hon skulle klara den omfattande affärsrörelse som mannen lämnade efter sig är okänt för mig. Hon gifte inte om sig trots att hon var både ung och rik när hon blev änka. Istället förvaltade hon sina barns arv efter bästa förmåga.

Anna Maria var en kvinna som var möjlig under 1700-talet, men knappast under 1800-talet som innebar stora ideologiska förändringar och där kvinnans roll som maka och mor poängterades allt mer. Det hörde samman med borgerskapets förändrade roll i samhället. Den nya borgarklassen växte fram som ett resultat av upplysningen och efter franska revolutionen tog den avstånd från aristokratins utsvävande livsstil där idealet var att ha pengar utan att behöva arbeta för dem. Ett puritanskt ideal med en hårt arbetande man blev borgarklassens nya föredöme. Genom att arbeta och samla pengar skulle man få makt i det nya samhället.

Borgarklassens nya norm drabbade kvinnorna i de större städernas högre borgerskap, grosshandlarnas och fabrikörernas döttrar och hustrur. Under hela 1700-talet hade en driftig grosshandlaränka kunnat fortsätta att driva sin avlidne mans rörelse. De kvinnorna, som visserligen inte var många, försvinner helt under 1800-talet.

Civilståndet var, som sagt avgörande för kvinnans möjligheter att själv försörja sig. Den ogifta kvinnan var omyndig, oavsett ålder, fram till år 1863 och var tvungen att ha en förmyndare. Så länge hennes far levde var det han som hade den uppgiften. Om han dog skulle en vuxen manlig släkting eller, om lämplig sådan saknades, någon annan man utses till hennes förmyndare.

I verkligheten saknade dock många ogifta faderslösa kvinnor förmyndare. Så länge kvinnan skötte sig verkar det som om hon kunde leva i detta laglösa tillstånd. Det var endast genom kunglig dispens som hon kunde erhålla ekonomisk myndighet.

Från 1858 kunde en kvinna anmäla hos domstol att hon ville bli myndigförklarad, och 1863 blev hon automatiskt ekonomiskt myndig från 25 års ålder.

Omyndigheten gällde ekonomiskt som politiskt – men inte juridiskt. Vuxna kvinnor kunde företräda sig själva i domstol, på samma sätt som vuxna män. Om en kvinna stämde en man inför rätta och vann målet kunde problem uppstå. Ty i de fall där mannen skulle ersätta kvinnan ekonomiskt fick hon inte förvalta de erhållna pengarna själv (såvida hon inte var änka).

I praktiken stod den gifta kvinnan stod under sin mans förmyndarskap fram till år 1920 då alla kvinnor fick fullständig politisk myndighet, oavsett civilstånd. Året därpå fick kvinnor rösträtt och blev valbara till riksdagen. Men fram tills dess betraktades mannen som hushållsföreståndare och enligt hustavlans föreskrifter skulle han bestämma över hustru, barn och tjänstefolk. Hustavlans regelverk som stipulerade hur de olika samhällsklasserna, men även man och hustru, skulle förhålla sig till varandra. Den ingick i det som människorna fick lära sig genom *Luthers Lilla katekes*, husförhör och predikningar i kyrkan. Förmyndarskapet innebar att oavsett hur stor del av till exempel ett jordbruks produktion som hustrun stod för så var det mannen som i allt offentligt material stod som familjens överhuvud. Lagstiftningen förutsatte att mannen var familjeförsörjare. För de familjer som ägde ett jordbruk eller en borgerlig rörelse kunde detta fungera, åtminstone på papperet.

Verkligheten såg dock annorlunda ut för många människor, framförallt i städerna. Exempelvis hade gesäller mycket låga löner eftersom systemet förutsatte att gesällen förblev ogift, och därmed var utan försörjaransvar, tills han blivit mästare. Den unga pojke som ville bli hantverkare började sin bana som lärling. Efter en viss tid fick lärlingen avlägga gesällprov, varefter han ansågs som kunnig inom sitt yrke. Lärlingar och gesäller hade fri kost och logi samt en mycket blygsam ersättning i kontanter eller i natura av mästarerna. Givetvis kunde gesällerna inte ha med sig en hel familj till mästarens hem. Gesällen fick vänta på att det blev ett utrymme för ytterligare en verkstad inom hans område i staden. Då kunde han ansöka hos skrået om att få öppna den. Samtidigt skulle han ansöka om burskap och avlägga ett mästarprov. Konkurrensen ökade dock och en allt större del av gesällerna fick aldrig möjlighet

att bli mästare. Det ledde till att fler och fler gifte sig redan som fattiga gesäller.

Hantverkargesällerna var bara en av många manliga yrkesgrupper med så låga löner att de inte räckte för att försörja en hel familj. Mest markant var det i Stockholm där ju de största grupperna av lönearbetare fanns.

Även om bara cirka tio procent av Sveriges befolkning levde i städerna fram till industrialiseringen, kommer jag i det följande att koncentrera mig på dem, och framförallt belysa hur möjligheterna till ekonomisk makt förändrades för kvinnor som drev egna företag, från mitten av 1700-talet fram till senaste sekelskiftet.

Lagstiftningen kring kvinnligt företagande

När statsmakterna började dela ut stadsprivilegier under medeltiden var avsikten att skapa geografiskt avgränsade områden för handel och hantverk. Runt städerna anlades till och med murar med speciella portar där de som passerade in och ut fick betala tull. Vissa städer fick dessutom speciella privilegier som stapelstäder, vilket innebar att all utrikeshandel skulle ske från dessa.

Städernas innevånare blev ett eget stånd: borgarna. Den borgare som ville driva handel och hantverk skulle genomgå en utbildning som kvalificerade personen till det valda yrket, och man måste också ha bevis på sin status, så kallat burskap. För att få burskap var man tvungen att vara myndig. Redan här uteslöts halva befolkningen, nämligen kvinnorna.

Den strikta lagstiftningen fungerade mer eller mindre väl i olika yrkesgrupper. Inom mer prestigefyllda handelsområden lyckades societeterna, handelns motsvarighet till hantverkets skrå, åtminstone i Stockholm att hålla kvinnorna borta. På samma sätt lyckades hantverk som smide, skomakeri, snickeri med detta.

Den hantverkare som utövade ett yrke utan att tillhöra ett skrå kallades bönhas. Självklart var det många kvinnor som var bönhasar i skråets ögon, men inom vissa yrken fanns det många fler manliga än kvinnliga bönhasar. En annan grupp som konkurrerade med hantverkarna var adelns och kronans betjäning. Adeln och kronan kunde helt lagligt anställa hantverkare som inte löd under skrå.

De yrkesgrupper som både tillverkade och sålde sina varor var enligt lagen hantverkare. De som köpte upp varor och sålde dem vidare var däremot handlare. Även om det låter som om alla typer av företagare täcks in så blev det en hel del grupper kvar. De sorterade under hall- och manufakturlagstiftningen, och utgjorde en salig

blandning av olika rörelser. En stor grupp var de näringsställen som serverade mat och sprit. En annan grupp var fabriker och bruk.

När kvinnor ansökte om näringstillstånd inom männens områden – burskapets handel och hantverk – avstyrkte de lokala myndigheterna ofta deras ansökningar. Det fanns emellertid möjlighet att överklaga de lokala besluten hos statliga Kommerskollegium och där försökte man genomgående tillstyrka kvinnornas ansökningar.

Det fanns dock näringar som var öppna för kvinnor. Gemensamt för dem var att de inte hörde till de borgerliga rörelserna, de gav alltså inte burskap, och att krav på speciell utbildning saknades. Dessutom var det myndigheterna, inte skrået eller societeten, som beslutade om vilka som skulle få tillstånd. Tillstånd skulle ges till kvinnor som var i behov av försörjning, med andra ord bara tillräckligt fattiga kvinnor.

Här fanns alltså ett mönster där lokala branschorganisationer motarbetade kvinnorna medan statliga myndigheter försökte underlätta för kvinnor att försörja sig.

Förenklat kan man säga att det fanns två möjligheter för en kvinna att driva rörelse i det förindustriella samhället. Antingen genom att bli änka efter en mästare, och driva rörelsen vidare så som Anna Maria Brandel gjorde. Eller genom att gifta sig med en riktigt lågavlönad man och därigenom bli så fattig att myndigheterna befarade att familjen skulle komma att ligga fattigförsörjningen till last.

1846 kom en ny näringslagstiftning. Den tog ringa hänsyn till kvinnornas situation. Istället var det olika borgerliga gruppers befintliga intressen som ställdes mot nya liberala idéer.

Lagen bestod av två olika förordningar, en för fabriker och hantverk och en för handel.

I fabriks- och hantverksordningen fick kvinnor och män samma rättigheter. För vissa hantverk krävdes emellertid skicklighetsprov, så om en änka övertog en sådan rörelse var hon tvungen att själv avlägga provet eller att anställa en gesäll.

För handelns del kvarstod däremot det manliga monopolet. Den gamla regeln att änkor fick överta och driva mannens rörelse vidare så länge hon inte gifte om sig, överlevde. Och de delar av handeln som redan tidigare varit öppna för kvinnor fortsatte att vara det även med den nya lagen. Men burskap kunde kvinnorna fortfarande inte få och burskap var fortfarande ett krav för viss handel och hantverk. Dessutom var burskapet i städerna förenat med politiska rättigheter, och de fortsatte alltså att vara ett manligt privilegium.

Hantverket blev dock aldrig någon större nisch för de kvinnliga företagen. År 1840 var nio procent av dem kvinnor och siffran hade sjunkit till fem procent år 1863.

Inom handeln däremot blev kvinnorna fler. 22 procent av handlarna var kvinnor år 1840 och antalet växte till 45 procent år 1863. Handelns stränga lagstiftning stadgade att endast små handelsrörelser var tillåtna för kvinnor. Och det var inom dem kvinnorna återfanns; som innehavare av sybehörsaffärer och mjölkaffärer bland annat. I Stockholm var andelen kvinnor inom handeln större än i övriga landet. År 1863 var hela 74 procent av stadens handlare kvinnor.

Först år 1864 släpptes hela den privata marknaden fri. Då antogs en näringslagstiftning som formellt gav kvinnor och män samma rättigheter att driva en rörelse. Men – inte de gifta kvinnorna. De blev inte myndiga förrän år 1920 och fram till dess hade mannen det ekonomiska ansvaret för sin hustru.

De gifta kvinnorna

De kvinnor som var gifta med borgare var, som framgår ovan, samsatta i familjens rörelse under samma premisser som jordbrukarhustrurna. De borgerliga rörelser som krävde burskap fick kvinnor inte driva. Men myndigheterna blev med tiden tvungna att dels lätta på den strikta lagstiftningen, dels bevilja enskilda undantag. Många kvinnor var nämligen gifta med män som inte kunde eller ville försörja sina familjer och då riskerade fattigförsörjningen att få ta hand om dessa kvinnor och deras barn.

Under 1700-talets andra hälft började allt fler gifta kvinnor driva egna rörelser, men de var inte så många att de utgjorde ett hot mot samhällets uppbyggnad. Gifta kvinnor var ju omyndiga och löd under sina mäns målsmanskap, vilket bland annat innebar att hon inte kunde ingå en ekonomisk förbindelse utan mannens tillstånd. Om en kvinna inte kunde fullfölja en ekonomisk förbindelse som hon hade ingått, var det hennes man som var ansvarig och inte hon själv. Trots detta var det vanligt att kvinnor som drev egna rörelser skrev ekonomiska förbindelser, det kunde gälla upphandling av varor eller arrende för en rörelse. Ingen tycks ha frågat efter mannens tillstånd, och allt var frid och fröjd så länge kvinnan betalade enligt det uppgjorda kontraktet. Problemen infann sig när hon inte längre kunde betala. Fallen hamnade inför rätta där den äkta mannen ofta hävdade sin totala okunnighet om att hans hustru hade ingått ekonomiska förbindelser. Om målsägaren hade otur kunde det hela sluta med att han förlorade och inte fick någon eko-

nomisk ersättning. Men en kunglig dom från 1792 förklarade en hustrus utgivna skuldsedlar giltiga även om mannen inte hade givit sitt bifall till dem.

År 1798 antogs en förordning som stipulerade att även en gift kvinna var ekonomiskt ansvarig för sin egen rörelse. Det innebar att gifta kvinnor som var egna företagare blev myndiga för sin rörelse, men inte i äktenskapet. Mannen kunde inte heller bestämma om hustrun skulle få driva sin rörelse eller ej.

När den nya näringslagstiftningen kom år 1846 togs dock detta bort. Likaså försvann handelskollegiets roll som den som beslutade om vilka som skulle få tillstånd att driva egna rörelser. Istället blev det den äkta mannen som bestämde om hans hustru skulle få driva egen rörelse. Dessutom blev han ekonomiskt ansvarig för henne och hennes rörelse.

Att den offentliga kontrollen av medborgarna blev allt mindre innebar alltså ingen ökad frihet för de gifta kvinnorna. Samtidigt som 1800-talets liberala idéer spred sig och ökade männens handlingsutrymme fördes gifta kvinnor allt hårdare in under sina egna mäns kontroll.

Först år 1874 fick den gifta kvinnan rätt att genom äktenskapsförord förvalta sin enskilda egendom och rätt att bestämma över sin egen inkomst. Men vilka kvinnor vågade riskera att de kränkte sin blivande man genom att kräva att ett äktenskapsförord skulle skrivas före ingången av äktenskapet? I praktiken hade inte den gifta kvinnan rätt att bestämma över sina egna tillgångar och sin egen lön förrän år 1920. Då var man tvungen att skriva om giftermålsbalken eftersom den första omröstningen, som skulle ge kvinnor rösträtt hade varit i riksdagen år 1919. Den andra omröstningen skulle ske år 1921 och omyndiga personer kunde inte ges rösträtt. Det var på grund av detta som lagen ändrades.

De ogifta kvinnorna

Att vara vuxen och ogift betraktades länge av samhället som ett övergångsstadium. Uppfattningen gällde både män och kvinnor men lagstiftningen som rörde deras självständighet var helt olika. Mannen var i allt helt oberoende av sitt civilstånd. Han blev myndig vid 21 års ålder och fick då gifta sig med vem han ville. Föräldrarnas makt över sin vuxne son inskränkte sig till att de kunde göra honom arvlös om han gick emot deras vilja vid exempelvis valet av maka.

En ogift kvinna var däremot omyndig, hon var tvungen att ha förmyndare och kunde inte gifta sig utan samtycke från sin gift-

man. Så länge fadern levde var det han som var giftoman. Om han dog blev det modern tillsammans med manliga släktingar. En yngre bror kunde faktiskt vara giftoman för sin äldre syster. Detta gällde fram till 1872, för adelns döttrar till 1882.

Den ogifta, omyndiga kvinnan kunde fram till 1864 års näringslagstiftning inte driva vilken rörelse hon ville.

Men under tidigt 1800-tal började allt fler i landets styrande skikt inse att lagstiftningen som reglerade handel och hantverk var omodern. 1810 års riksdag kom fram till att varje vuxen ogift kvinna borde ha rätt idka såväl handel som ett stort antal hantverk. Det var borgarståndet som var de drivande bakom lagförslaget. Att just manliga borgare ville underlätta för kvinnorna är uppseendeväckande eftersom det var de som i så fall skulle komma att utsättas för en ökande konkurrens från kvinnorna. Men samtidigt innehöll förslaget en begränsning: kvinnorna skulle inte få anställa manliga biträden, vilket var ett sätt att se till att begränsa storleken på rörelserna.

På denna tid var riksdagen inte beslutande, utan kunde bara komma med förslag till nya lagar. Det var kungen som i sista hand beslutade vilka lagar som skulle antas.

Först såg det ut som om kungen skulle acceptera riksdagens lagförslag. Men så inkom besvär från bland annat magistraten i Stockholm, förslaget fördröjdes ytterligare genom administrativa rundor och efter de brödupplopp som kvinnor initierade i bland annat Stockholm under våren 1811 blev statsrådet och kungen betänksamma till hela förslaget och alltsammans sköts upp.

Skälet till att lagförslaget hade vunnit gehör bland manliga borgare och i riksdagen var troligen de stora sociala problem som fanns i Stockholm.

Mästarnas änkor

Fram till näringslagstiftningens genomförande år 1846 kunde änkan efter en mästare fortsätta driva den rörelse som mannen innehaft så länge hon inte gifte om sig. Gjorde hon det blev följden antingen att familjen förlorade det burskap som änkan varit ställföreträdande innehavare av eller så övergick rörelsen till hennes nye man. Inom många hantverk var rörelsen beroende av både man och kvinna. De kompletterade varandra genom att utföra skilda arbetsuppgifter.

Det är endast lite forskning gjord på giftermålsmönstret bland hantverkare och småhandlare, men sådana studier skulle kunna av-

slöja inom vilka yrkesgrupper det var nödvändigt med förkunskaper i yrket hos den blivande bruden.

De pojkar som ville lära sig ett borgerligt hantverksyrke var tvungna att utbilda sig. För flickorna var dessa utbildningar helt stängda. De enda flickor som hade en chans att lära sig ett borgerligt yrke var borgerskapets egna döttrar, och det skedde inom hemmet och rörelsen. Hantverkarnas döttrar lärde sig föräldrarnas hantverk och de mindre handelsmännens döttrar lärdes upp i föräldrarnas handelsgren.

De högre skiktens döttrar fick teoretisk skolning i hemmet av guvernant eller informator.

Hattmakarnas historia och familjebildning har under en längre tid studerats av Curt Hauffman. Han ser ett tydligt mönster där hattmakardöttrar och hattmakaränkor ofta gifte sig med gesäller eller mästare som redan var hattmakare. På så sätt kunde yrket finnas inom samma familj i generationer på såväl mans- som kvinnosidan. Kvinnornas självständiga yrkeskunskaper framkommer i ett fall där en hattmakare som blivit änkling sade upp sitt burskap med hänvisning till att han inte kunde driva rörelsen vidare efter- som hustrun hade dött.

Jag har jämfört antalet änkor på Södermalm som drev borgerlig rörelse åren 1755 och 1810 med varandra. Jämförelsen visar att betydligt fler änkor drev sina mäns rörelser vidare år 1810 än år 1755. Detta gällde alla typer av borgerlig rörelse förutom handelsrörelser. Änkornas rörelser var en del av den manliga arbetsmarknaden och avsikten var inte att änkor skulle finnas inom dessa rörelser under en längre tid. Ur det perspektivet är det anmärkningsvärt att alltfler änkor drev rörelserna under många år. Av dem som var aktiva år 1755 var endast tre kvar år 1768. Men av dem som drev rörelse år 1810 var elva fortfarande aktiva år 1823.

Förhållandena i Stockholm

Stockholm var den i särklass största staden i landet. År 1800 hade Stockholm cirka 75 000 innevånare, medan Göteborg som var landets andra stad hade cirka 17 000. Stockholm hyste förutom borgarna och stadens administration även den statliga administrationen, vilket innebar att det fanns många män ur de lägre tjänstemannaskikten. Dessutom hyste Stockholm arbetare, soldater och sjö- män i en helt annan omfattning än riket i övrigt.

Många av dessa män var synnerligen lågt avlönade. Stora grupper av gifta kvinnor i Stockholm var därför tvungna att yrkesarbeta, för att familjerna inte skulle ligga fattigvården till last. Härvid-

lag var myndigheternas inställning klar: endast de som inte klarade av att arbeta var berättigade till fattigförsörjning. Den så kallade tjänstehjonsstadgan stipulerade att alla som inte hade egen förmögenhet eller egen näring var tvungna att ha anställning. Kvinnor som saknade tjänst kunde sättas på spinnhuset och män kunde fram till år 1824 tas ut i militärtjänst.

Även ur andra synpunkter var befolkningssammansättningen i Stockholm under slutet av 1700-talet och senare helt annorlunda än i övriga landet. Samtidigt som befolkningstillväxten i Sverige som helhet gick allt snabbare, hade Stockholm en överdödlighet som var högst bland barn och män. Spädbarnsdödligheten var länge mer än dubbelt så hög som övriga landet. Under första halvan av 1800-talet varierade den mellan 30 och 40 procent och först på 1880-talet gick spädbarnsdödligheten ner under 20 procent.

Männen som dog var ofta i sina produktiva åldrar. Varför männen men inte kvinnorna led av denna överdödlighet är oklart. Förklaringar som dålig luft och dåligt vatten håller inte eftersom kvinnorna andades samma luft och drack samma vatten som männen. Ett skäl som ofta åberopas är männens enormt höga spritkonsumtion. En annan faktor som kan förklara männens dödlighet är den sjunkande giftermålsfrekvensen. De ogifta männen i produktiva åldrar hade betydligt högre dödlighet än de gifta männen i samma åldersgrupper. Ensamliv för en man på denna tid innebar dålig mat-hållning och ett oregelbundet liv. Den i dikt och sång så flitigt prisade friheten var ofta livsfarlig för männen. Exempelvis hade ogifta män i åldrarna 40 till 45 år på 1870-talet mer än dubbelt så hög dödlighet som gifta. Samtidigt var mortaliteten bland gifta män i denna åldersgrupp dubbelt så hög som den för gifta kvinnor. Sammantaget innebar det att mortaliteten i staden var större än nativiteten.

Stockholm var därför beroende av inflyttning för att inte minska befolkningsmässigt. Några år i början av 1800-talet minskade invånarantalet, men för det mesta skedde trots allt en långsam ökning. Under 1800-talets andra hälft började en betydligt snabbare befolkningstillväxt.

Den låga giftermålsfrekvensen och höga manliga dödligheten skapade ett stort kvinnoöverskott och därmed ett stort behov av avlönat arbete för dessa kvinnor. Andelen ogifta kvinnor ökade i snabb takt i staden, liksom antalet utomäktenskapliga barn. Andelen barn födda utanför äktenskapet uppgick i Stockholm till mellan 40 och 50 procent – siffror som var helt unika för landet. De ogifta mödrar som ville behålla sina barn hade svårt att tjäna som pigor. När samtidigt många arbetstillfällen för kvinnor försvann,

framförallt inom manufakturerna, blev försörjningsproblemen oroväckande.

Även bland de gifta kvinnorna fanns ett ovanligt stort behov av egna inkomster. Endast en mindre del av männen i Stockholm var borgare. För alla dem som arbetade inom stadens eller statens förvaltning och för sjömän, arbetare och soldater räckte lönerna ofta inte till för att försörja en hel familj. Den höga dödligheten innebar att många män var sjukliga en lång period innan de dog. Kvinnorna i dessa familjer var alltså i behov av en egen inkomst, först som hustrur till sjukliga män och senare som änkor.

Kvinnor med egna näringar

De flesta kvinnor som yrkesarbetade i det förindustriella Sverige arbetade i andras hem eller inom näringar som låg i anslutning till någon annans hem. De var helt enkelt pigor av något slag. Dessutom fanns en mängd arbeterskor av olika slag, främst i städerna. Ett gammalt talesätt säger att inom alla yrken som inte var förbjudna för kvinnor fanns de.

Under 1700-talet var det främst två grupper av kvinnor som var i stort behov av lämpliga arbetsuppgifter. Det var borgerskapets ogifta döttrar och det var gifta kvinnor från de samhällsgrupper som man skulle kunna kalla småborgerskap. Myndigheterna ansåg att det var samhällsekonomiskt fördelaktigt att gifta kvinnor övertog familjeförsörjansvaret om männen inte klarade av den uppgiften. Även för borgerskapets ogifta döttrar behövde man finna försörjningsmöjligheter. De blev bara fler och fler under slutet av 1700- och början av 1800-talet och för många fäder var det svårt att försörja vuxna döttrar.

Månglerskorna var den största gruppen bland de kvinnor som drev handel. Mångleri betraktades inte som borgerlig rörelse och det innebar att så gott som enbart kvinnor fanns inom detta yrke. För att få driva mångleri var man tvungen att ha handelskollegiums tillstånd. Ingen utbildning krävdes, men den blivande månglerskan skulle kunna visa att hon var i behov av rörelsen. Månglerskorna sålde matvaror, men deras sortiment var strängt reglerat. Avsikten var att deras handel inte skulle kunna inkräkta på något av de manliga handlarnas områden.

Det var främst gifta kvinnor som fick tillstånd till mångleri. Att många var gifta med män som var sjukliga på olika sätt märks genom att en stor del av kvinnorna blev änkor efter endast en kort tid som månglerskor.

Under 1840-talet fick dock allt fler ogifta kvinnor tillstånd till mångleri, trots att ingen lagändring hade skett. Men försörjningsproblemen för de ogifta kvinnorna ökade i takt med att giftermålsfrekvensen sjönk allt mer och en stor del av kvinnornas arbetsmarknad Stockholm försvann. Handelskollegium var inte längre lika noga med att kvinnan skulle kunna bevisa sitt behov av att driva rörelse och man insåg att även döttrar till inte totalt utblottade borgare kunde behöva få sin försörjning tryggad. Med tanke på att mångleri endast skulle tillåtas för den som var tillräckligt fattig fanns en bestämmelse som kan förefalla ologisk. Den som inte kunde betala sin avgift till staden riskerade att få sitt tillstånd indraget. Samtidigt fanns inga restriktioner för dem som tjänade mycket bra på sina rörelser. Varje månglerska fick dock bara inneha ett näringstillstånd.

Under 1800-talets första del var antalet månglerskor ganska konstant, cirka 250 personer var verksamma under samma tid. Detta berodde givetvis på att handelskollegium inte delade ut fler tillstånd än vad man ansåg skulle vara lönsamt. Med 1846 års näringslagstiftning flerdubblades antalet månglerskor och i och med detta minskades givetvis möjligheterna för enskilda personer att bli förmögna på den typen av rörelse.

Förutom mångleri fanns det fler verksamheter inom handeln som inte räknades som riktiga borgerliga rörelser och därmed var öppna för kvinnor. Exempel på sådana är klädmäkleri samt kram- och nipperhandel. Klädmäkleri var handel med begagnade möbler och kläder samt nya skor. Av protokoll från rättegångar framkommer att klädmäklerskorna dessutom ofta tycks ha fungerat som pantbanker. Det var ganska naturligt med tanke på att de handlade med begagnade varor. Om någon lämnade in en rock till den delen av verksamheten som var pantbank och sedan inte kunde lösa ut den, hamnade rocken bara i klädmäklerskans ordinarie sortiment.

Kram- och nipperhandel var handel med allehanda småsaker som garn, tråd, strumpor, handskar, knappar, kragar med mera. Varna fanns fastställda i 1749 års kramhandelsförordning. Nipperhandlerskorna skulle vara fattiga för att erhålla tillstånd, men arbetet ansågs lämpligt för kvinnor som kom från lite bättre förhållanden från början. Av ogifta kvinnor krävdes att de var myndigförklarade. Mellan nipperhandlerskorna och siden- och kramhandlarna fanns en mer eller mindre ständigt pågående fejd där männen försökte få kvinnornas tillstånd indragna. De misslyckades dock med detta och nipperhandeln fanns kvar ända till år 1864.

Tobakshandeln var ett annat område som var öppet för kvinnorna. Området var delat mellan kvinnor och "avsigkomna borgare

och sådana, som under krig blivit ur stånd att försörja sig på annat sätt”. I Stockholm fick männen till och med lov att bilda societet år 1790, samtidigt fanns hela tiden oorganiserade kvinnor inom samma yrkesområde.

Alla de branscher som jag räknat upp ovan förblev i kvinnornas händer även när näringslagstiftningen skrevs om år 1864. Månglerirörelserna blev mjölk- och brödbutiker, fruktaffärer, blomsteraffärer och charkuteributiker. Kram- och nipperhandel blev sybehörsaffärer, tygaffärer och så småningom affärer med konfektionstillverkade kläder. Marknaden för begagnade varor försvann nästan helt under en lång period av 1900-talet, men har kommit mer och mer tillbaka under senare år. Så kan man fortsätta att följa de flesta delar av detaljhandeln som löd under speciell lagstiftning fram till 1846 och 1864.

Efter näringslagstiftningen 1864 gick kvinnornas andel bland handlarna ner. Det fanns flera orsaker. En var den växande arbetsmarknaden utanför företagandet. De nya yrken som kom med industrialiseringen och det växande tjänstesamhället gav möjligheter till arbeten där det egna ekonomiska risktagandet var mindre än som egen företagare. Det lockade i hög utsträckning medelklassens kvinnor. Samtidigt hade medelklassens värderingarna förändrats, så att yrkesarbete efter giftermålet inte stämde inte med tidens ideal. Kvinnorna skulle helst bli hemmafruar. Att starta eget företag innebar ett mer definitivt åtagande än att ta en anställning som lätt kunde lämnas vid giftermål.

Med industrialiseringen övergick många gamla hantverk till att bli fabriksrörelser, så kategorierna är svåra att hålla isär och sättet att föra statistiken gör att det blir svårt att jämföra bakåt i tiden. Men uppskattningsvis var mellan tre och sex procent av dem som drev hantverks- eller fabriksrörelse kvinnor.

Det fanns ytterligare ett område där kvinnorna utgjorde en stor del av de aktiva redan under andra hälften av 1700-talet. Det var inom utskänkningsrörelserna. År 1741 beslutades att krögarna som regel inte skulle få burskap. Krogrörelserna öppnades därmed för kvinnorna. Myndigheterna i Stockholm skilde noga mellan olika former av utskänkningsrörelser. Källarna drevs av källarmästare eller vinskänkar. Dessa bildade en egen societet. På källarna fick importerad sprit och vin serveras till bättre folk. Även traktörerna bildade en egen societet. De skulle servera mat, vin samt inhemsk och importerad sprit vid dukade bord. Spiskvarteren, som i allmänhet saknade spritservering skulle servera mat till bättre folk, och medellösa kvinnor inom borgarklassen ansågs lämpliga för att driva spiskvarter. Krogarna var öppna för de arbetande klasserna och

även här skulle lagad mat serveras. Dessutom fick krogar servera dricka och inhemsk sprit.

På 1700-talet fanns det omkring 1 200 utskänkningsställen i Stockholm. År 1813 kom en ny lag med nykterhetspolitiska ambitioner. Då drogs antalet krogar ner från 700 till 400 stycken och traktörsställena skulle hädanefter inte få överstiga 50 stycken. För de krögerskor som lyckades hålla sig kvar inom näringen blev den nya lagen lyckosam. Den tidigare överetableringen hade medfört att det var näst intill omöjligt att driva en krog så att den blev mycket lönsam. Efter 1813 lyckades en del kvinnor arbeta upp sina krogar till den tidens lyxrestauranger.

När en krögerska fick tillstånd att driva krog var avsikten att hon skulle få en så pass stor inkomst så att den kunde hålla henne och hennes familj borta från fattigförsörjningen. Nu såg myndigheterna hur lönsamma många av krogarna var och förstod att även staden kunde få inkomster av dem. År 1850 slutade man att ge tillstånd till den som var i behov av det och auktionerade istället ut dem till högstbjudande. För kvinnornas del blev detta förödande – de var inte tillräckligt förmögna. Inte en enda kvinna lyckades bli innehavare av ett krogstillstånd efter denna förändring.

Krognäringens utveckling illustrerar något som förefaller ha varit typiskt svenskt. Svenska kvinnor gavs möjlighet till att skaffa sig en egen försörjning, enbart för att fullt friska arbetsföra personer, oavsett kön, inte skulle behöva försörjas av det allmänna. I många andra länder skulle myndigheterna ha låtit de här kvinnorna och deras barn försöka klara sig så gott de kunde. Hade de svultit ihjäl så hade de. Varför svenska myndigheter månade om människors överlevnad kan man spekulera om. Det ligger dock nära till hands att tro att det styrande skiktet i det glest befolkade Sverige insåg behovet av befolkningstillväxt. Men det är också uppenbart att målet var att kvinnorna skulle just överleva – inte att de skulle bli förmögna. När myndigheterna förstod att krogar kunde bli lukrativa rörelser som män i allra högsta grad var intresserade av att driva, ändrades inställningen. Man förbjöd inte kvinnor att köpa de dyra krogstillstånden, men myndigheterna måste ha varit mycket medvetna om vilka som hade möjlighet att betala för dem.

Slutord

När liberala demokratiska ideal under tidigt 1800-tal långsamt vann allt större gehör i samhället fick det helt olika konsekvenser för kvinnor och män. Den övre medelklassens män var de stora seg-

rarna i första skedet. Därefter fick män i en fallande social skala successivt allt större medborgerliga rättigheter.

För kvinnorna blev utvecklingen annorlunda. Kvinnor hade redan, genom lagstiftning och uppfostran, en underordnad position i samhället. Den omyndighet som alla kvinnor, utom änkor, löd under möjliggjorde en fortsatt särbehandling av kvinnor i förhållande till män. När samhällets bestämmanderätt över medborgarna minskade, innebar det inte medborgerliga rättigheter och utökad frihet för kvinnorna. Istället var det männen i dessa kvinnors närhet, de äkta männen och fäderna, som fick utökad bestämmanderätt över dem.

Den enskilda individens möjligheter att erhålla makt fick under perioden en allt närmare knytning till hans ekonomi. Det blev socialt godtagbart att tjäna pengar, inte bara att vara ägare av dem. I enlighet med denna nya ideologi började män i alla samhällsgrupper ställa ökade krav på att få möjlighet att uppbära rollen av familjeförsörjare. Ju högre upp i samhällshierarkin desto tidigare märks denna ideologiska förändring.

De många kvinnor som drev egna företag tillhörde småborgerligheten. Den gruppen låg såpass långt ner i samhällshierarkin att de inte känner av denna ideologiförändring förrän under sent 1800-tal. Det kvinnliga företagandet minskar då i omfattning.

Med det framväxande industrialiserade samhället fick borgerskapets ogifta döttrar under andra hälften av 1800-talet en betydligt större arbetsmarknad att välja inom, vilket innebar en minskning av eget företagande även bland dem. En rad nya yrken, som krävde utbildning, ansågs lämpliga för kvinnor. Det var i folkskolan, inom post och telegraf, på banker och försäkringsbolag och inom vården.

Visst har det funnits kvinnliga storföretagare, men kvinnor har alltid drivit små företag i mycket större omfattning än män. Än idag driver kvinnor främst små företag. Nya branscher har tillkommit, men inom de områden som fanns redan för 100, 200 år sedan råder idag i stort sett samma könsfördelning. Under 1900-talets första del försvann de kvinnliga företagarna mer och mer, men i dagens samhälle är de en växande grupp.

Litteratur:

För kvinnors företagande historiskt är Gunnar Qvists *Kvinnofrågan i Sverige 1809–1846* (1960) det klassiska verket. Ernst Söderlunds bok *Stockholms hantverkarklass 1720–1772, Sociala och ekonomiska förhållanden* (1943) är den bok som mest ingående

behandlar förhållandena för hantverkarna i Stockholm under 1700-talet. Arne Jansson behandlar Stockholms hantverkare under 1600-talet i *Bördor och bärkraft. Borgare och kronotjänare i Stockholm 1644–1672* (1991).

De statistiska uppgifterna är hämtade från Sten Carlssons "Den sociala omgrupperingen i Sverige efter 1866", som finns i *Samhälle och riksdag* del 1 (Stockholm 1966), *Tabell-Commissionens Berättelse för åren 1846 till och med 1850* och i *Statistisk årsbok för Stockholms stad år 1905*.

Joh. Hellners artikel "Gift kvinnas rättsliga ställning enligt 1734 års lag" som finns publicerad i *Minnesskrift ägnad 1734 års lag del II* (1934) är den mest ingående beskrivningen av lagstiftningen rörande gift kvinna under 1700- och 1800-tal som finns.

Kvinnliga företagare allmänt idag behandlas av Elisabeth Sundin och Carin Holmquist i *Kvinnor som företagare* (1989).

Månglerskornas historia och förhållandena i Stockholm finns mer ingående beskrivna i *Månglerskor. Att sälja från korg och bod i Stockholm 1819–1846* (1991).

Hemmet är vårt kall! – en kyrklig kvinnokongress 1920

MARIA SÖDLING

Tidens kvinna fann inte nåd hos överste E. Melander. I *Kompas-sen*, en tidskrift för sjömansmission, diagnosticerar han den sjukdom som Sverige år 1919 lider av: brist på *karlar*, lugna, fasta, kristna. Orsaken spårar han till landets hustrur och mödrar – eller rättare: bristen på fromma, kärleksfulla mödrar. Överste Melander är övertygad om att de unga kvinnor som omger honom, dessa ”andefattiga, intresselösa, flinande, utklutade, dansande och hop-pande varelser i kjolar, som än äro för långa och än för korta / ... / dessa modejournal- och romanläsande dockor, som dansat one step och two steps ända fram till vigselfallarna”, helt saknar förmåga att fostra de män som Sverige behöver.

Kvinnan som dansar ut ur överste Melanders tavla är den gestalt vi ofta förknippar med tjugotalet, med slank silhuett, drink och cigarrett. Och visst existerade hon, både som flirtig biohjärtinna och som frigjord *new woman* i ett Europa där världskriget stöpt om 1800-talets pryda viktorianska kvinnoideal. Också Sverige kunde, om än i diskretare form, uppvisa sin ”nya kvinna”. Ändå levde majoriteten kvinnor under helt andra villkor än denna mondäna minoritet. För de flesta betydde ”det glada tjugotalet” mörka bostäder, långa arbetsdagar och usel lön.

I januari 1919 beslutade Svenska kyrkans Diakonistyrelse att arrangera en ”kyrkligt-social kvinnokongress” för att ”vinna förbindelse och samverkan” med kvinnor verksamma inom det sociala området. Ett år senare, den 8–10 januari 1920, samlades 570 kvinnor från hela det politiska och ideella fältet i KFUM:s stora hörsal i Stockholm för att i tre dagar – som det senare hette i en rapport från kongressen – ”gemensamt rådslå om de stora uppgifter, som från kvinnohåll nu bida på sin lösning”.

När arrangörerna formulerade rubriker och bjöd in talare verkar de varken ha haft shinglade *garçonner* eller underbetalda fabriksflickor för ögonen. I stället anar man konturerna av ytterligare en kvinna: seriös, ansvarstagande och kompetent. Efter decennier av agitation och petitioner skulle kvinnor 1921 äntligen få gå till val;

Program vid Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Sociala kvinnokongress i Stockholm den 8-10 januari 1920.

Torsdagen den 8 januari.

Kl. 10-11 f. m. Något om kvinnokall i gångna tider och i vår tid, föredrag av fru Anna Söderblom.

I. Kvinnan och samhället.

Kl. 11-12 f. m. 1) Kvinnans nya medborgerliga ställning, föredrag av dr Lydia Wahlström.
Lunch.

Kl. 12-1 m. 2) Kvinnokall utom hemmet. a) föredrag av fröken Axtanne Thorstenson. b) diskussion med inledningsanförande av yrkesinspektisen Kerstin Hesselgren och korta inlägg av lektor Marie-Louise Gagner, fru Signe Vessman, advokaten Mathilda Staël von Holstein och sjuksköterskan Berta Wellin.
Middag.

Kl. 4-6 e. m. 3) Kvinnan i frivilligt socialt arbete. a) föredrag av fröken Gerda Meyerson och diskussion med korta inlägg av fru Ellen Tiselius, fröken Gertrud af Klintberg, fru Karin Fjällbäck-Holmgren och fabrikkssyster Ida Fischer.

Fredagen den 9 januari.

II. Kvinnan och hemmet.

Kl. 10-11 f. m. 1) Hemmet — samhällets grund, föredrag av fru Elin Silén.

Kl. 11-12 f. m. 2) Hemmets fostraregärning, föredrag av fru Nanny Johansson, född v. Koch.
Lunch.

Kl. 12-1 m.

Kl. 1-4 e. m.

3) Hemmets renässans. a) föredrag av fru Agnes Ingelman. b) diskussion med inledningsanförande av friherrinnan Anna Rappe och korta inlägg av fröken Ida Norrby, fru Ruth Gustafsson och ordfr. i hembiträdesföreningen fröken Hanna Grönvall.
Middag.

Kl. 4-6 e. m.

Kl. 6-8 e. m. Hemliv och samhällsuppgifter, föredrag av fröken Sigrid Göransson samt diskussion med korta inlägg av fru Gertrud Törnelli, fru Agda Östlund och fru Nina Benner-Andersson.
Kl. 8,30 e. m. 5) Samkväm.

Lördagen den 10 januari.

III. Kvinnan och kyrkan.

Kl. 10-11 f. m. 1) Kvinnan i frivilligt församlingsarbete, föredrag av fru Esler Lutleman.

Kl. 11-12 f. m. 2) Från diakonissans arbetsfält, föredrag av syster Ingegärd Unger.
Lunch.

Kl. 12-1 m.

Kl. 1-2 e. m. 3) Kvinnan i missionsen, föredrag av fröken Thora Hellgren.
Middag.

Kl. 2-4 e. m.

Kl. 4-7 e. m. 4) Kvinnokall i kyrkans tjänst, diskussion inledd av fru Anna Bergström (ev.) och med korta inlägg av fröken Sigrid Netzel och teol. kand. fröken Magda Wollter.

Kl. 8 e. m.

5) Avslutningshögtid i Storkyrkan med tal av Årkebiskopen.

samma år skulle den gifta kvinnan bli myndig och med 1923 års behörighetslag skulle kvinnor beredas tillträde till de flesta statliga tjänster (undantaget bl.a. som präst). Den kvinna som nu var i färd med att erövra medborgarskap, utbildning och ett expanderande yrkesfält steg fram som självbestämmande och självförsörjande, med alltmer inflytande över sitt liv och över samhället.

I sitt inledningsanförande konstaterar ärkebiskopinnan Anna Söderblom att de senaste åren inneburit så stora förändringar för kvinnorna att "oro och en viss förvirring" uppstått. Och i förhållande till det kvinnoideal som under 1800-talet dominerat Svenska kyrkans förkunnelse och praxis innebar onekligen 1900-talets första decennier någonting nytt. I 1800-talets kyrkliga kvinnoideal definierades kvinnan uteslutande såsom maka, mor och husmor; hon befalldes att tiga och lyda och beskrevs som av Gud underställd mannen. Hustavlans hierarki, med mannen som kvinnans huvud, var fortfarande predikad sanning. Mot denna bakgrund kan vi lätt föreställa oss att kvinnors nya juridiska och ekonomiska möjligheter reste frågor för kongressens kyrkliga deltagare. Givet rösträtt, utbildning och yrke: Vilken var *nu* kvinnans plats? Vad var *nu* kvinnans uppgift? Och hur skulle man se på kvinnors nya makt – både över sina egna liv och i samhället?

På de följande sidorna skall vi lyssna till svar som några framträdande kyrkliga kongressdeltagare gav på dessa frågor. Vidare tar jag upp hur "det kristna" i dessa kvinnors röster förhåller sig till "det allmänna" i tidens debatt. Till sist jämför jag Sociala kvinno-kongressen 1920 med det problematiska förhållande Svenska kyrkan än idag har till kvinnor.

De sex kvinnorna på kongressen hörde på olika sätt hemma i Svenska kyrkan:

Anna Söderblom var en engagerad ärkebiskopinna. Friherrinnan *Anna Rappe* hade som högerpolitiker med kyrka och nation på programmet en självklar bindning till kyrkan. *Elin Silén* var prästfru, författare och verksam inom kyrkans missionsarbete. *Sigrid Göransson*, kommunalpolitiker för högerpartiet, satt i Diakonistyrelsens sociala utskott. Socialarbetaren och författaren *Gerda Meyerson* tillhörde kretsen kring liberalteologen Natanael Beskow. Den i vår tid kanske mest kända, till sist, var *Lydia Wahlström*, högerkvinna, disputerad i historia, teologisk författare och studierektor vid Åhlinska skolan i Stockholm.

"Vilken kontrast mellan de två kvinnor, som här framträdde, hur olika tedde sig ej kvinnoidealet för dem!" recenserade teologen Ester Lutteman i Församlingsbladet när hon porträtterar Anna Söderblom och Lydia Wahlström.

Den förra talade i glödande varma ord främst om kvinnans uppgift som maka och mor i hemmets värld, den senare lovprisade en tid, som ryckt kvinnan ut ur hennes isolering och tvungit henne att även göra sin insats mitt ute i det brusande samhälleliga livet.

Ester Lutteman karaktäriserar därmed kongressens två ytterpolar och för oss direkt in i diskussionen.

Hemmets värld

Hemmet var enkelt, men gediget, präglad av ordning och renlighet. Vitskurade golv med hemvävda mattor och bländvita gardiner för fönstren gävo hemmet dess ljusa, glada charm och vittnade om flit och arbete.

Längtansfullt tecknar Anna Rappe bilden av forna tiders hem. Det är inom väggarna i denna svunna, men efterlängttade idyll som kvinnan har sin främsta uppgift som maka och mor. Och på samma sätt som hemmet är mittpunkten i kvinnans liv är kvinnan hemmets nav. Som "drottningen i hemmets rike" ankommer det på henne att skapa ett paradiset för man och barn: "Kan man se en vackrare tavla än en ung mor vid pianot omgiven av sina sjungande små, och – blandar sig så fars djupa röst med de klara spröda barnastämmorna, då når väl den tavlan fullkomningen!"

Hos Anna Söderblom förstärks Rappes moderskall till "vårt väsens egentliga mening och innehåll". Båda knyter an till den modersgestalt som prisas i 1800-talets kyrkliga kvinnoevangelium. Men deras inlägg kan också kopplas till samtidens debatt. Med Elens Keys *Missbrukad kvinnokraft* (1896) som en källa hade föreställningen om mäns och kvinnors egenartade naturer och särskilda bidrag till samhällslivet fått ett uppsving, också inom kvinnorörelsen, och blivit kvinnoideologiskt allmängods. När nu Anna Rappe och Anna Söderblom talar om äktenskap, hem och moderskap som "det egentliga kvinnokallet" är de således i respektat sällskap. Men liksom andra kvinnodebattörer framhåller de ivrigt att det hemliv de efterlyser inte är en ö. Tvärtom understryker båda hur kvinnans uppdrag, hur fast det än är förankrat i det egna hemmet, sträcker sig ut mot världen utanför.

Övertygelsen om att samhället behöver kvinnors specifikt kvinnliga insatser återkommer i olika varianter i kongressinläggen. För Anna Rappe är uppdraget att vara hemmets "hjärta" (med mannen som hemmets "huvud") ansvarsfullt och moraliskt bju-

dande. På så sätt påverkar kvinnor samtiden, om än indirekt via sina män:

I den rastlösa, ofta mycket krävande mannagärningen ute i världen, går så lätt det ideella, det själsfina förlorat, om ej kvinnan förstår att akta det, att så att säga vårda mannens samvete.

Bilden av kvinnan som mannens inspiratör och goda genius kunde vara hämtad direkt ur 1800-talets borgerliga credo om, med idéhistorikern Ronny Ambjörnssons formulering, hemmet och därmed kvinnan som "den lugna tillflyktsorten under konkurrensens järnhårda samhälle". Också sin vision om hemmets betydelse för nationens och släktets framtid hämtar Anna Rappe ur den konservativa kappsäcken. I hemmet skapar modern den kristna miljö där nya generationer svenskar skall danas. Att Anna Rappe politiskt hörde hemma högerut förvånar inte.

Också Elin Silén betonar den nära förbindelsen mellan samhällets och de enskilda hemmens välbefinnande. Landets hem är "samhällsorganismens celler", konstaterar hon, platsen där "samhällets väl och ve förberedes, vinnes eller förloras". Och de krav som samhället ställer på hemmen riktas framför allt mot kvinnorna. Dels handlar det, liksom hos Anna Rappe, om moralen. Ur de enskilda hemmen hämtar samhället sin moraliska styrka, och alla de dygder ett samhälle kan önska sig – "redbarhet, sanningskärlek, hänsynsfullhet, självbehärskning, vana att lyda, arbetsglädje, glädje över enkel skönhet, kärlek till rena och måttfulla nöjen" – växer därur. Dels handlar det om religion. Förutsättningen för en bärande samhällsmoral är nämligen, menar Elin Silén, hemmens kristna tro. Med förtröstan på Gud och lydnad, bordsbön, aftonbön och kyrkogång byggs den grund som hela samhället vilar på.

I sekelskiftets offentliga retorik fungerade ordet hem ofta som ett lösenord. Historikern Nils Edling har konstaterat att oavsett om saken gällde egnahemsstugor eller nationell samling var hemtanken fundamental. Till denna övergripande hemideologi ansluter sig både Elin Silén och Anna Rappe. Men genom att Silén dessutom engagerar sig i problem av mer dagspolitisk art får hennes inlägg en mer offensiv prägel. I första världskrigets skugga hade politikerns och ekonomers teorier om de enskilda hemmens betydelse för samhällsekonomin vuxit sig starka. Yvonne Hirdman och andra historiker har gjort klart vilken central roll frågan om hemarbetets värde också hade i tidens kvinnodiskussion. När så Elin Silén vill ge landets husmödrar ett direkt ansvar för nationens ekonomiska tillstånd placerar även hon kvinnorna i ett påtagligt samhällsnyttigt fokus. Hur allvarligt Silén ser på denna uppgift framgår av kursive-

ringarna i hennes föredrag:

Det är en *stor* sak att ge en kvinna uppdraget att sköta ett hem. Det är en *farlig* sak att lämna ett hem i händerna på en okunnig, ansvarslös, ovålig kvinna. Men det är en *härlig* sak för en kvinna, som förstår sin uppgift, att gå i ett hems små enkla förhållanden och sköta dem med klokhet, sparsamhet och ordning och veta, att vad på henne ankommer, har samhällets ekonomi en hörnsten att vila på.

Vid denna tid föddes idén om den professionella husmodern, både inom borgerlig och socialdemokratisk kvinnoideologi. Denna rationella hemkvinna lanserades som ett alternativ å ena sidan till den gammaldags amatörhusmodern, å andra sidan till den självförsörjande yrkeskvinnan. Att vara en modern husmor ställde höga krav på hemteknisk utbildning och effektivitet – ”fackutbildning för sitt kall”, med Anna Söderbloms ord – och borde alltså uppskattas som det kvalificerade arbete det var. I detta husmorsled ställer Elin Silén in sig. Ett exempel är hennes skarpa kritik av (ja, hon rentav ”hatar”) ordet självförsörjande som sanktionerar en förment skillnad mellan kvinnor som arbetar inom och kvinnor som arbetar utom hemmet. Alla utför de ett arbete och bidrar på det viset till sin försörjning, oavsett om de kontanta medlen hamnar i kvinnans egen eller i makens plånbok.

Den moderna husmodern möter också i Sigrid Göranssons inlägg. Även för henne är hemmet en arbetsplats som ställer höga krav på kunskap och organisationsförmåga. Men en skillnad mellan Siléns respektive Göranssons inställning till husmodersrollen uppenbaras när världen utanför hemmet efterlyser deras husmödrars insatser. Enligt Elin Silén kommer kvinnans svar – visserligen inte utan vända – att bli: ”För mig finns ingen väg från hemmets dörr”. I Sigrid Göransson inlägg, däremot, tjänar hemmets port snarare som startpunkt än som gräns. För hennes rationella husmor räcker inte bara tiden utan också engagemanget för mer än hem och familj. Alltså bör kvinnan säga ja till de förväntningar som samhället har på henne. Just som kvinnor, med kvinnlig begåvning och ”yrkeskunnighet som hemmamänniskor”, är kvinnorna skyldiga att bidra inom de samhälleliga sfärer som på ett eller annat sätt hör till hemmet: bostadsfrågan, ungdomsvård, sjukvård. Men:

Här ha vi för den för oss kvinnor så svåra pliktkonflikten.

Skall husmodern feja i hemmet eller besöka en behövande sjuk? Läsa en bok eller ”revidera Mjölkdroppens räkenskaper”? Något entydigt svar kan inte ges, menar Sigrid Göransson, utan varje

kvinnor måste med bönens hjälp själv avgöra hur hon disponerar "det dyrbaraste vi äga" – tiden.

Sigrid Göransson förutsätter att samhällets rop efter moderlighet riktas till *alla* kvinnor. Hos Anna Söderblom ligger tyngdpunkten annorlunda, när hon förespråkar tanken på att *vissa* kvinnor – de ogifta – tar sin moderlighet med sig ut i samhället, medan gifta kvinnor odlar sin i hemmet. Här företräder hon en vanlig lösning på det dilemma som alltsedan den så kallade kvinnofrågans uppkomst hade genomsyrat diskussionen. Mot 1800-talets samhällsbevarande intressen av att hålla familjen intakt, dvs. med makan-modern hemma, stod de allt fler ogifta medelklasskvinnornas behov av försörjning. Den kompromiss som så småningom kom att accepteras försvarade gifta kvinnors plats i hemmet samtidigt som de ogifta tilläts förtjäna sitt uppehälle utanför, som lärarinnor, sjuksköterskor eller något annat med garanterat kvinnlig aura.

I detta sammanhang var Ellen Key en centralgestalt. Hennes syn på kvinnans natur och uppdrag erbjöd en ideologisk överbyggnad till borgerlighetens lösning på kvinnoproblemet (även om andra inslag i hennes tankevärld avvisades, inte minst av kyrkan, som sekulariserad och darwinistisk). På planeringsstadiet hade Anna Söderblom insisterat på att just Ellen Key skulle bjudas in till kongressen. "Att utesluta hennes namn är att dämna bort en viktig ström i den ifrågavarande [kvinno] rörelsen." Uppenbarligen vägde Anna Söderbloms uppskattning tyngre än hennes kritik av Keys inställning till kristendomen. I Söderbloms inledning möter vi också en gestaltning av den kvinnoroll som framför allt blivit förknippad med Ellen Key: samhällsmodern. Att en kvinna inte *blivit* mor, hävdar Anna Söderblom, betyder inte att hon i en vidare bemärkelse inte *är* mor. Liksom Ellen Key drömmer Anna Söderblom om hur de ogifta kvinnornas moderlighet tilläts impregnera kyrka och samhällsliv. Mission och diakoni överflödar av arbetsuppgifter; i skolan utför trofasta lärarinnor mödrars arbete. Och med en hektisk samhällsomvandling har också mindre etablerade områden för kvinnliga insatser hamnat i akut behov av moderlighet:

Arbetet flyttade ut från hemmet. Nu måste hemmet flytta in till arbetet. De stora skarorna av kvinnliga arbetare i industrien behöva omhändertagare och rådgivare. Redan finnas inspektriser, konsulenter, fabrikssystrar. Men här vänta ännu stora kvinno-uppgifter.

Denna keyskt formulerade moderlighet ger således kvinnor utrymme att överskrida hemmets gränser. Men det är för den skull inte fråga om att kvinnor fritt skulle ta för sig. Anna Söderblom

förordar ingalunda gifta kvinnors yrkesarbete, utan talar om de ogifta som saknar hem där deras moderlighet kan flöda. Och för dem rekommenderar hon "fasta, utvecklingsbara ämbeten", dvs. bestämda och begränsade arbetsuppgifter. Anna Söderblom förespråkar alltså inte kvinnors val av livsuppgift – studier, familj, arbete eller annat – efter individuell håg och fallenhet, utan efter en noga avgränsad och avgränsande kvinnlig kallelse.

Om vi sammanfattar de svar som kvinnorna vi hittills mött gav på tidens frågor – denna "brusande underliga tid" med teologen Ester Lutteman – ser vi hur de cirklar kring ett gemensamt centrum: hemmet. Hemmet definierar modern, husmodern och samhällsmodern. Det är hemmet som bestämmer kvinnans uppgift, oavsett om hon är gift eller ogift och således oavsett om uppdraget utförs inom eller utanför hemmets väggar. Hemmet som ideal delas av dem alla, även om inläggen ger associationer åt olika håll. Där Anna Rappe förlägger sin prästgårds- eller bondepastoral till ett nostalgiskt då, är Siléns och Göranssons husliga mikrokosmos med sina resonemang om ekonomi och hygien tydligt förankrade i åren efter kriget. Där Anna Rappes kvinnoideal minner om en viktorianisk *angel in the house* förebådar Elin Siléns och Sigrid Göranssons husmor den professionella hemmafru som så småningom skulle bli folkhemmets version av progressiv kvinnlighet.

Det samhälleliga livet

I en artikel om kvinnor och politik från 1904 ställer Lydia Wahlström det "tysta inflytandet" kvinnor av tradition tilldelats mot kvinnors direkta politiska makt. De resonemang vi hittills följt ovan, om kvinnorna och hemmet, skulle kunna stödja denna boskillnad mellan å ena sidan kvinnors inflytande via hemmet och å andra sidan kvinnors makt i offentligheten. Samtidigt måste man hålla i minnet att tiden inte tillåter några entydiga historieskrivningar. Sigrid Göranssons öppning mot offentligheten är ett exempel; ett annat finner vi hos Anna Rappe som i sitt bidrag till kongressen hyllar könens arbetsfördelning – "mannagärningen ute i världen" och kvinnans "skönaste" uppgift i hemmet – samtidigt som hon själv var politiker och arbetade för kvinnlig rösträtt. Men om Rappes hållning ur dagens synvinkel kan verka motsägelsefull är Lydia Wahlströms ståndpunkt desto klarare. Nu är tiden inne för kvinnor att som medborgare ta sitt politiska ansvar!

Liksom de andra kyrkliga kongressdeltagarna understryker Lydia Wahlström att samhället behöver kvinnorna, och att kvinnor har särskilda bidrag att ge. Efter rösträtten skall den politiska dag-

ordningen möbleras om enligt kvinnors preferenser. Fortfarande skall naturligtvis kvinnofrågor som lika lön och tillträde till stängda yrken bevakas, men också sådana allmänna politiska frågor som står kvinnorna särskilt nära, "uppfostran, sedlighet, nykterhet, fattigvård, hälsovård, barnavård", måste få större utrymme.

Att den samtida kvinnorörelsen framhäver mäns och kvinnors olikhet har Lydia Wahlströms odelade gillande. Uppgiften "som Gud och naturen sedan årtusenden anvisat oss, nämligen att vårda hemmets helgd" förutsätter hon. Men den avgörande skillnaden mellan Wahlströms inlägg och dem vi mött tidigare är att för Lydia Wahlström – liksom, skall vi se, för Gerda Meyerson – framstår kvinnors närvaro i offentligheten som lika självklar och angelägen som i hemmet. För socialarbetaren Meyerson har decennier av välgörenhetsarbete givit kvinnor myndighet också i offentligt socialt arbete. För teologen Meyerson innebär kvinnors "sociala kallelse" en uppfordran att tjäna Gud genom att tjäna medmänskan i samhället, eftersom "vi ha alla ansvar för hurudant samhället är". För rösträttsaktivisten Lydia Wahlström innebär kvinnors nyvunna rösträtt en given plikt. Och för teologen Wahlström är den politiska makten ett privilegium som inte strider mot kvinnan gudomliga bestämelse:

I själva verket är det icke svårt att ur djupet av kvinnorörelsens innersta kunna lyssna ut en längtan efter ett inflytande, som på allvar skall kunna införa de religiösa, bärande, ursprungliga värdena i statslivet. Och våga vi endast helt föra med oss vår kvinnliga syn även in på det offentliga området, våga vi flytta den rent kvinnliga ansvarskänslan över från hemlivets område – då, men endast då, skulle vi i vår mekaniserade och materialistiska tid möjligen kunna åstadkomma en syntes av hemlivets skönhet och vårt moderna samhällsideal. Just i egenskap av kvinnor är det vi ha att söka förvandla samhället till en lem i Guds rike.

I ett brev till Diakonistyrelsen karakteriserar Anna Söderblom kvinnorörelsen som farlig, eftersom den berör "själva grundvalen för allt samhällsliv, nämligen hemmet". Också i sin inledning till kongressen tar hon upp saken. En förutsättning för kvinnorörelsen finner hon i att kvinnor inte förstått vad deras livsuppgift moderskapet egentligen innebär. Som mor är kvinnan med "olösliga band" knuten till "allt organiskt liv". Alla kvinnor uppfattar dock inte denna närhet som en rikedom, utan tvärtom har vissa "reagerat mot denna bundenhet". Detta motstånd har enligt Söderblom kunnat bli en grogrund för kvinnorörelsen. Kravet på rösträtt har kvinnorna hämtat också från demokratirörelsens – felaktiga, får vi förstå – uppfattning om demokratiskt inflytande som en mänsklig

rättighet. Att rösträtt skulle vara en förutsättning för kvinnors människovärde irriterar Anna Söderblom djupt.

Vi kvinnor äro inga parvenyer, som till äventyrs från 1919 räkna medborgarskap, utan vi hava varit med om att bygga upp Sveriges rike från grunden.

En kvinnorörelse som ser "idealet i en abstrakt och formalistisk likställighet med mannen" och som inte förstår kvinnans "egentliga kallelse" missriktar således sin energi. I stället för att förblindas av rösträtt, kommunalpamperi, talarstolar och "sammanträden kring gröna bord" måste kvinnorna fråga sig vad som är viktigt *för dem*. Svaret måste enligt Söderblom bli, har vi sett, äktenskap, hem och moderskap – inte en politisk gärning i offentligheten.

Historikern Christina Carlsson Wetterberg har klarlagt hur det klassiska könsteoretiska problemet om likhet eller särart – är könen i grunden lika eller olika? – inte finner några enkla lösningar i det tidiga 1900-talets kvinnodebatt. Inte heller uppfattades frågan alltid som viktig. I brev till Ellen Key, vars syn på kvinnans säregna egenskaper hon inte delade, skriver författaren Frida Stéenhoff, att för hennes del får kvinnans väsen "vara fågel eller fisk" bara hon "får plats för sitt väsen". För Stéenhoff var kvinnors utrymme viktigare än kvinnors natur. Inte heller mellan Anna Söderblom, Gerda Meyerson och Lydia Wahlström löser paret likhet-särart några knutar, eftersom *alla tre* utgår från särartstanken om kvinnans specifikt moderliga gåvor. De avgörande skillnaderna dem emellan handlar snarare om *var* kvinnor befinner sig och vad kvinnor *gör* än vad kvinnor *är*.

Kyrkan, kvinnorna och makten

Inläggen vid Sociala kvinnokongressen speglar olika sätt att förhålla sig till frågan om kvinnor och makt. Om vi väljer att tolka makt som autonomi, dvs. möjligheten att efter eget tycke utforma sitt liv, har resonemangen kring kvinnans uppgift i hemmet avslöjat en skeptisk eller rentav negativ inställning till sådan kvinnomakt. När hem, äktenskap och moderskap uppfattas som det a priori kvinnliga kan endast vissa val accepteras; kvinnors möjligheter begränsas av deras tydligt definierade uppdrag.

Ett annat sätt att förstå makt är som möjlighet att påverka samhället. I Lydia Wahlströms tudelning ställs kvinnors inflytande i hemmet – vilket enligt Wahlström inte är makt i egentlig mening – mot kvinnors makt i offentligheten. Men kvinnorörelsens strävan efter sådan offentlig makt betraktades ofta med misstro inom

kyrkan. Kyrkohistorikern Tuulikki Koivunen Bylund har visat hur prästen Otto Centerwall, företrädare för kyrkans diakonirörelse, i stället för tidens "osunda" kvinnorörelse ville se en "sund". Denna sunda kvinnorörelse skulle frigöra kvinnorna, också de ogifta, till modersuppgifter som diakonissans. Den osunda, däremot, ställde enligt Centerwall felaktiga krav på kvinnans "likställighet med mannen i socialt och politiskt avseende". Tillsammans kan Anna Söderblom och Lydia Wahlström sägas illustrera Centerwalls och andras uppfattning om sunt och osunt i kvinnors strävanden.

De flesta medverkande på Sociala kvinnokongressen hörde hemma i borgerligheten eller medelklassen (vilken benämning vi nu vill använda). Deras sociala hemvist avspeglas i en tredje aspekt av makt, nämligen maktlösheten. Ofta stod dessa borgerliga kvinnor främmande inför de villkor som deras systrar i arbetarklassen levde under; förhållanden som lämnade föga utrymme att förverkliga det goda livet såsom medelklassen tolkade det.

Kongresskvinnorna var erfarna från föreningar och konferenser. Till deras respektabla grupp hörde varken överste Melanders danshoppa eller Lort-Sveriges lantarbeterska, och antagligen fanns inte heller någon av dem med på kongressen. Men det betyder inte att de inte förekom i diskussionen. Modedockan står i skottgluggen hos Anna Rappe när hon kritiserar de unga mödrarna för att hellre ägna sig åt yrkesarbete eller nöjesliv än att vårda familjens "fridlysta område". Ännu mer närvarande är de frånvarande arbetarkvinnorna.

Anna Rappe placerar sitt hem i en vagt tecknad stormaktstid. Oss förefaller den snarare vara hämtad ur de samtida bilderböckerna *Ett hem* eller *Spadarvet*; det är Carl Larssons akvareller eller Ellen Keys vackra vardagshem vi associerar till. Sociologen Boel Berner har karaktäriserat de nya enkla ideal – ljus, luft och färg – som växte fram kring sekelskiftet som ett signum för den uppåtsträvande medelklassen. "God smak" blev dess markör på en föränderlig social karta: mot å ena sidan purpurplysch och tofsar hos överklassen och å andra sidan underklassens lusiga misär. Till samma socialt-ideologiska komplex räknar Boel Berner de husliga (renlighet, ordning) och moraliska (anspråkslöshet, sparsamhet, disciplin) egenskaper som tillsammans med – Berners formulering – ett "starkt och moraliserande *äkthetsimperativ*" hamrades in i de borgerliga husmödrarna. I matlagning, barnuppfostran eller den egna klädseln – hela tiden ställdes krav på kvinnornas äkta vara, mot slarv, yta, tillgjordhet och lull-lull. Det är detta borgerliga hem vi möter i Anna Rappes soliga tavla. Hennes beskrivning av tiden då "de ljusa glada hemmen rymde glada människor" och då "allt gick

öppet och ärligt till" förmedlar de ideal som medelklassen tagit på entreprenad.

Att Ellen Keys vackra hem ritades för just arbetare var ingen tillfällighet. Under decennierna kring sekelskiftet ivrade reformvänner ur skilda politiska läger för upplysning och förbättring både av och för arbetarklassen. Inte minst fick arbetarkvinnorna och deras barn del av uppmärksamheten. Historikern Kerstin Norlander har undersökt hur en grupp medelklasskvinnor i Södra KFUK:s regi byggde upp en stor filantropisk verksamhet bland unga fabriksarbeterskor i Stockholm. Syftet var att genom kurser, föredrag och lämplig förströelse skola dem till goda hustrur och husmödrar. Projektet hade en omisskännlig borgerlig prägel. Samma uppmaningar som tidens otaliga rådgivare för hus och hem riktade till medelklassfruarna fick dessa arbeterskor ta emot. Genom undervisning i sömnad och matlagning skulle de lära sig att med flit och sparsamhet och på små inkomster kunna "leva ett ur ett borgerligt perspektiv anständigt liv", skriver Kerstin Norlander.

Så kom idén om medelklassen att expandera åt två håll: inåt och nedåt. Men rörelsen nedåt var problematisk, eftersom klyftan mellan borgerlighetens ideal och arbetarklassens verklighet var bråddjup. För lantarbetarhustrun med mjölkning, tolv kring bordet och en trettonde nyfödd att föda och klä torde förmaningar att organisera sitt hushåll "enkelt" och "flärdfritt" ha tett sig i bästa fall umbärliga, men troligare överlägset hänfulla.

Naturligtvis var vissa kyrkliga debattörer medvetna om detta gap. Gerda Meyerson var en tidig och ihärdig meddelare från arbetarklassen, som i flera reportageböcker rapporterade om smuts, stress och ständig brist. Men vanligare i den kyrkliga sociala debatten var – som i Elin Siléns inlägg – denna tydliga spänning mellan borgerliga normer och arbetarklassens möjligheter. Dessutom hörs ofta en otvetydig ton av moralisk kritik. Hos Silén avslöjas både avstånd och moralism i hennes diskussion om husmoderns betydelse för samhället. Tillsammans med ekonomin och moralen hör nämligen, argumenterar Silén, de enskilda hemmens hygien till de områden där grunden för samhället läggs:

Där födas de små – kraftiga eller svaga eller degenererade. Där vårdas de med sund föda, frisk luft, renlighet, hela och lämpliga kläder och med det, som går utanpå allt, därför att det ligger under allt: föräldrakärlekens oavlåtliga omsorg. Eller – de vanvårdas med olämplig, illa lagad mat, med slarv och smuts, med trasor och grannlåt, d.v.s. djupare sett: med likgiltighet eller okunnighet eller båda i förening.

Beskrivningen av de goda och de dåliga hemmen följer nästan

övertydligt de ideologiska mönster som idéhistoriker och etnologer funnit i borgerlighetens efterlämnade papper. I termer av ordentlighet, duglighet och hälsa drog medelklassen upp gränserna mellan sig själv och arbetarklassen, som när Elin Silén låter fysisk miljö, moralisk halt och rasbiologisk standard bli ett i den tidstypiska föreningen av slarviga hem, sedlig förslappning och "degenererad" avkomma.

Medelklassens distans röjs dock tydligast i den koppling Elin Silén gör mellan klass och föräldrakärlek. Om moderliga känslor demonstreras i bra mat och varma, snygga kläder blir bleka, blåfrusna barn i "trasor och grannlåt" per definition oälskade barn. I formuleringar som dessa kan vi dels konstatera hur den borgerliga koden markerar revir mot underklassen. Dels avslöjar de en massiv oförståelse för de faktiska omständigheter som arbetarkvinnorna levde under: att få ihop till barnens mat och kläder överhuvudtaget. För dessa kvinnor var manöverutrymmet begränsat och vanmakten ofta stor. Här kan spridda kyrkliga röster på Sociala kvinnokongressen säga oss en del, inte bara om kyrkans syn på kvinnor och makt, utan också om synen på kvinnors maktlöshet. Den kyrkliga medelklassens blindhet inför arbetarkvinnornas snäva möjligheter är naturligtvis i sig ett uttryck för makt: makten att sätta upp ideal för andra.

Kristen kvinnosyn?

På flera sätt framstår de kyrkliga insatserna på Sociala kvinnokongressen varken som unika eller ens särskilt originella. I förhållande till tidens diskussion manglades samma teman – hem, moderskap, husmoderskap, kvinnorörelse, likhet-särart – och de kyrkliga bidragen lät sig väl inordnas i den allmänna kvinnodebatten. Men när kongressen beskrivs på det viset infinner sig naturligtvis frågan vilken roll det religiösa spelade i de kyrkliga deltagarnas resone-mang. Hade det faktum att dessa kvinnor var kristna någon speciell betydelse för hur de tänkte om kvinnans uppgift?

Historikern Inger Hammar har argumenterat för att det arbete som 1800-talets kristna kvinnor utförde inom filantropin bör förstås mot bakgrund av ett bestämt kristet tänkande, den lutherska kallelseläran. I tjänandet av sin nästa kunde den kristna kvinnan engagera sig utanför hemmet, utan att för den skull bryta med sin kallelse som maka och mor. Hammars tes ger anledning att fråga om samma principiella förhållande skulle kunna gälla också för 1920-talet, dvs. om vi kan spåra något specifikt kristet mönster i den kvinnosyn som 1920-talets kyrkligt engagerade kvinnor stod

för. Eller mer generellt uttryckt: Hur förhåller sig det kristna i dessa kvinnors resonemang till det allmänna? Låt mig ge två exempel från kongressen: kallet och offertanken.

Som avslutning på sitt inlägg slår Anna Rappe fast att det är i hemmet kvinnan "har sin största, sin skönaste, sin av Gud givna uppgift". Också för Anna Söderblom är tanken på kvinnans hustru- och moderskall, såsom det "har varit tiderna igenom, liksom det är nu och varda skall och förbliva", någonting oavvisligt. Men hennes beskrivning av kallelsen går i teologiskt avseende ytterligare ett steg. I sin beskrivning av det kvinnliga kallet anknyter nämligen Söderblom uttryckligen till den lutherska kallelselärans reflektion över det lidande som varje människas av Gud givna uppdrag kan bära inom sig. I polemik mot medeltidens katolska klosterideal där det självvalda lidandet – som fattigdom eller späkningar – uppfattades som att leva i Kristi efterföljd, hade ju Luther hävdad att det är i det vanliga livets ofrivilliga vedermödor, när människan i arbetet eller i familjen mödosamt tjänar sin nästa, som Kristi kors läggs på henne. När så Anna Söderblom skildrar "kallelsetrohetens och förtröstans och underkastelsens tysta och namnlösa hjältinnor" genom historien; kvinnor som underkastat sig arrangerade, olyckliga äktenskap men som ändå "orkat med sin höga uppgift att giva trohetens helgd åt kallelsen, även om det därvid gällt att besegra hjärtats krav på personlig lycka" anknyter hon till en tolknings-tradition som betonar just kallelsens dimension av lidande. Och eftersom kvinnors kall är detsamma då som nu är lidandet oundvikligt också för samtidens kvinna. När Anna Söderblom beskriver detta eviga kvinnouppdrag förstärks dessutom föreställningen om det kristna lidandet genom konturskarpa bilder av kvinnan som Maria, Herrens tjänarinna, hon som inte förstod, men som följde sin moderliga bestämmelse in i sitt barns död. "Stabat mater dolorosa", modern "utanför sitt barns Getsemane", en "bävande och oförstående" moder vid sitt barns kors – hos Anna Söderblom gestaltas kvinnors kallelse i ett språk som kommer nära, menar jag, en idealisering av lidandet.

Om vi således å ena sidan kan uppfatta talet om kvinnors kallelse som uttryck för artikulerad kristen tro, ser vi å andra sidan hur kallelsebegreppet också förekommer i mindre religiös tappning. När kongressens torsdag ägnas åt temat "Kvinnokall utom hemmet", lördagen åt "Kvinnokall i kyrkans tjänst" och när "kall" gång på gång kommer tillbaka i debatten saknas det explicit kristna vi funnit hos Anna Söderblom. Men det är ändå uppenbart att ordet har en positiv laddning. Är detta ett kall? frågar juristen Mathilda Staël von Holstein om arbetet på kontor och i butik och

svarar själv: inte riktigt. Ändå menar hon att kvinnor borde lära sig att betrakta sina yrken just som kall. Kvinnors yrkesarbete borde inte bara handla om brödfödan, utan också om att "uträtta något för sina medmänniskor". Intrycket blir att kongressens "kall" ofta fungerar som en finare synonym för arbete eller uppgift. Beskrivet som kall – visserligen lönearbete men också livsuppgift – kunde kvinnors arbete framställas som någonting ideellt, ädlare och mindre stötande än de associationer, så missklädsamma för kvinnor, som begreppet yrke lätt leder till: karriär och pengar.

I 1920-talets kyrkliga samtidsanalyser diagnosticerades ofta tidens sjukdom som den moderna människans ovilja att offra sig. I synnerhet ansågs kvinnor vara alltför ointresserade av offer. Visserligen beskriver Elin Silén hur den ideale fadern offerar arbete och möda för att "de i hemmet skola få sitt", men det är framför allt hennes teckning av kvinnan vars uppgift är att försaka "av ro, av nöjen, av egna tycken och önskningar, av hälsa och krafter" vi känner igen från andra kyrkliga sammanhang. "Intet offer är för stort" för "det höga kallet" som kvinnan blivit anförtrödd, som saken sammanfattas av Anna Rappe. Där Siléns och Rappes offer-tanke får sin kristna färg främst från kontexten talar Anna Söderblom om kvinnans modersuppdrag i distinkt kristna vändningar. Att vara mor är att leva i ett slags symbios med det organiska i tillvaron, ett sammanhang som

kan bli till ett olidligt tvång och tungt lidande, som vi icke kan komma till rätta med utan att taga med offrets och ställföreträdarskapets – den ställföreträdande skuldens och det ställföreträdande lidandets underbara och hemlighetsfulla makt.

Ett språk som detta öppnar för hela den kristna föreställningsvärlden: Jesu Kristi ställföreträdande lidande, offerdöden på korset och uppståndelsen. Hos Anna Söderblom framställs således moderskapet som ett slags *Imitatio Christi*: med Kristus själv som förebild är kvinnan-modern beredd att lida för andra, ja, rentav ge sitt liv. Här ser vi återigen (minns de tålmodiga, olyckliga, kallelsetrogna hjältinnorna!) hur Söderbloms tolkning av kvinnors lidande har en närmast romantisk eller idealiserande anstrykning.

Liksom kallelsebegreppet var emellertid offertanken vanlig också i mer sekulariserad form. Första världskriget hade återupplivat retoriken om männens offer för nationen, och för kvinnorna levde 1800-talets ideal vidare. Historikern Gunhild Kyle har klarlagt hur sekelskiftets borgerliga familj var asymmetriskt uppbyggd, där mannen som försörjare hade en självklar rätt att ställa krav och där kvinnans, den försörjdas, lika givna plikt var att underord-

na och därmed offra sig. Till döttrar, systrar och mödrar riktades ständiga uppmaningar till "offer, försakelse, självförgätenhet och undergivenhet". Offertanken i sådan mening, möjligen diffust religiös, men framför allt borgerligt allmän och vedertagen var således bärande i skapandet av tidens ideala kvinna.

Således ser vi hur talet om kvinnors kallelse och offer kan ha förtecken av både kristen och allmän art. Men att dra upp strikta gränser mellan religiöst och sekulärt är vanskligt på flera sätt. Dels bli uppdelningar av det slaget ofta schematiska och statiska. Dels frestas man att försöka fastställa *en* ursprunglig källa, som sedan på ett okomplicerat sätt förväntas ha påverkat andra områden. På det viset gör man dock inte rättvisa åt dynamiken i den text eller diskussion man undersöker och riskerar att gå miste om själva poängen: att dessa resonemang är helheter, där teologiska, politiska och vetenskapliga föreställningar vävs samman, förstärker och ömsesidigt påverkar varandra. Ett exempel från kongressen tillhandahåller Lydia Wahlström när hon, som vi sett, beskriver kvinnans väsen som bestämt av Gud *och* naturen. Obesvärat förenar Wahlström tankar från olika sammanhang – det kristna och ett tidstypisk biologiskt vetenskapligt – och utan att framställa dem som motsatta låter hon dem helt enkelt säga ungefär samma sak, fast tillsammans starkare.

Betraktat ur detta perspektiv finner vi att det inte går att tala om en exklusivt *kristen* kvinnosyn. Givet att människors trostolkning är sammanvävd med deras politiska och moraliska uppfattningar blir – här – kvinnosyn ett konglomerat av influenser från olika håll. Inte heller kan vi skilja ut *en* kristen kvinnosyn. I stället får vi lika många kristna uppfattningar om kvinnan som uppfattningar om kvinnan överhuvudtaget. Detta blir tydligt inte minst i det tidiga 1900-talets rösträttsdebatt, där, som vi sett, Anna Söderblom tog avstånd från kraven på rösträtt för kvinnor. Men mot hennes syn på kvinnors av Gud givna icke-medborgerliga uppgifter stod bland andra Lydia Wahlström och litteraturhistorikern Hilma Borelius, som också argumenterade för sin sak med hjälp av Gud och bibel. Kvinnorörelsens dröm om frihet och ansvar, menar Hilma Borelius, hämtar styrka ur Jesu förhållningssätt: "Den enas själ är för honom lika värd att frälsas som den andres..."

När så Bibeln och den kristna traditionen kan användas för att stödja både den ena och den andra uppfattningen, när en entydig, slutgiltig kristendom inte kan vaskas fram som en yttersta auktoritet, blir "kristen kvinnosyn" till slut en fråga om att välja kvinnosyn. Och vad valde då kongressens kyrkliga kvinnor?

Söderblom, Wahlström och de andra var födda under det 1800-

tal då kyrklig förkunnelse hyllade den underordnade och lydiga kvinnan. Med kvinnorörelsens framgångar steg den undergivna 1800-talskvinnans motsats fram – en självständig yrkeskvinna som skulle bli en utmaning och ett problem för 1920-talets kyrkliga kvinnor. Kongressen visar två sätt att lösa konflikten (där frågan om likhet – särskilt inte spelar någon större roll eftersom, har vi sett, föreställningen om kvinnans särskilda natur verkar ha uppfattats som axiomatisk). Å ena sidan ställer sig Lydia Wahlström, själv en av dess pionjärer, på kvinnorörelsens sida och bejakar kvinnors nya möjligheter. Å andra sidan argumenterar exempelvis Anna Söderblom och Elin Silén för en kvinnoroll som i sig förenar 1800-talets syn på kvinnors plats och uppgift – som maka och mor i hemmet – med kvinnorörelsens förväntningar på kvinnors samhällsansvar och, slutligen, modernitetens krav på effektivitet och professionalitet. Resultatet blir en rationell husmor som genom sin uppgift i hemmet uppfyller sin samhälleliga plikt. För den ogifta kvinnan ges, som vi sett, en reservutgång. Med detta kvinnoideal kunde man bekräfta tanken om kvinnors och mäns olika egenskaper och skilda uppgifter, utan att för den skull behöva säga ja till 1800-talets kvinnliga underordning. Just med sina olikheter uppfattades män och kvinnor som lika värda – en *equal but different*-lösning som har visat sig slitstark inom kyrkan.

Slutord

Under 1900-talet har fältet för kvinnor långsamt vidgats: medborgarskap, utbildning, yrke och så småningom en social- och familjepolitik som berett väg för delat föräldraansvar. Både formella regelsystem och informella attityder har givit större utrymme för kvinnors ansvar och makt. Men om Lydia Wahlströms linje kan sägas ha segrat i samhället har Anna Söderbloms kvinnoideologi varit desto mer framgångsrik inom kyrkan.

Temat för Sociala kvinnokongressens tredje dag var "Kvinnan och kyrkan". Diskussionen om lämpliga kvinnouppgifter inom kyrkan följde de linjer som redan dragits upp. Missionär, diakonissa, prästfru – buden var många. Men ett förslag saknades: prästyrket. Inte så att tanken var okänd. Tvärtom hade kravet på kvinnliga präster redan tidigare väckts av Fredrika Bremer-förbundet och föreningen Akademiskt Bildade Kvinnor med Lydia Wahlström i spetsen. På kongressen gavs dock uppdraget att diskutera frågan om kvinnliga präster inte till Wahlström utan till teologen Magda Wollter.

I sitt inlägg hävdar Wollter att kvinnor visst skulle kunna vigas

till viss prästerlig tjänst, men att prästämbetet i sin helhet borde vara förbehållet männen. En kvinna som läser med kvinnliga konfirmander eller döper barn borde inte stöta någon, medan gudstjänstens liturgi och arbetet på pastorexpedition lämpar sig bättre för mannen. Bakom denna uppdelning i kvinnligt tillbakadraget och manligt publikt finns en "psykologiskt betingad sida av saken", menar Magda Wollter. På rätt plats skulle kvinnors "intuitiva läggning" kunna vara en tillgång för kyrkan, men i prästens offentliga gärning vore kvinnors överdrivna benägenhet för känslsamhet snarast en belastning.

För Magda Wollter handlar frågan om kvinnliga präster till stor del om kvinnors konstitution – klena röstresurser och dragning åt det sentimentala – som inte lämpar sig för prästerligt arbete. Snart 80 år senare kan vi först förundras över hennes resonemang och därefter konstatera att samma slags tankegångar alltjämt förs fram i Svenska kyrkan. I dagens argumentation mot kvinnliga präster åberopas fortfarande kvinnans säregna egenskaper eller hennes "natur": kvinnor *passar* inte som präster. Till exempel sägs kvinnor sakna den "visuellt-spatiala förmåga" som är nödvändig för att överblicka stora sammanhang (såsom i kyrkoherdens arbetsledande uppgifter) och därmed passa bättre för diakonissans moderligt vårdande uppdrag.

Detta betyder inte att kvinnoprästmotståndarnas uppfattning är Svenska kyrkans kvinnosyn. Tvärtom har kyrkomötet flera gånger markerat *för* 1958 års beslut att öppna prästämbetet för kvinnor och män och *mot* kvinnoprästmotstånd. Däremot är det uppenbart att motståndarnas uppfattningar har utrymme i Svenska kyrkan. Tjänst, pensionspoäng och ibland också prästgård har vederfarits sådana manliga präster som med hänvisning till sina kvinnliga kollegers medfödda olämplighet vägrar att acceptera och samarbeta med dem. På det viset har Svenska kyrkan blivit ett reservat för en kvinnosyn som samhället i övrigt lämnat bakom sig.

I decennier har kvinnor protesterat mot hur nya generationer motståndare prästvigs och hur de har tillåtits odla och sprida en kvinnosyn som sätter kvinnlighet på formel (sådana är kvinnor) och kvinnor på plats (här får de inte vara). Kritiken har ofta klingat ohörd. Det har alltid funnits biskopar som valt att bereda plats åt en kvinnosyn som begränsar och utestänger kvinnor. De föreställningar om kvinnors särskilda natur och lämpliga plats vi mött i Sociala kvinnokongressen 1920 lever således vidare inom i Svenska kyrkan.

Litteratur

Bidragen till Sociala kvinnokongressen gavs genast ut i tre häften: *Kvinnan och samhället*, *Kvinnan och hemmet* och *Kvinnan och kyrkan* (1920). Ännu saknas översiktsverk om Svenska kyrkans kvinnosyner och kvinnodebatt.

Däremot finns ett växande antal specialstudier om Svenska kyrkan och kvinnorna, liksom undersökningar om svensk kvinnohistoria i allmänhet. Bland de senare kan nämnas Yvonne Hirdman, *Den socialistiska hemmafrun och andra kvinnohistorier* (1992), Yvonne Hirdman med flera, *Kvinnohistoria. Om kvinnors villkor från antiken till våra dagar* (1993), *Det evigt kvinnliga. En historia om förändring*, redaktör Ulla Wikander (1994), Ann-Sofie Ohlander och Ulla-Britt Strömberg, *Tusen svenska kvinnoår. Svensk kvinnohistoria från vikingatid till nutid* (1996), Kjell Östberg, *Efter rösträtten. Kvinnors utrymme efter det demokratiska genombrottet* (1997), Ulla Manns, *Den sanna frigörelsen. Fredrika Bremer-förbundet 1884–1921* (1997) och Stina Nicklasson, *Kvinnors väg till fullvärdigt medborgarskap. Pionjärer för moderat politik* (1997).

Några specialstudier om Svenska kyrkan och kvinnorna är Eva Åsbrink, *Genom portar II. Studier i den svenska kyrkans syn på kvinnans ställning i samhället åren 1809–1866* (1962), Tuulikki Koivunen Bylund, *Frukta icke, allenast tro. Om Ebba Boström och Samariterhemmet 1882–1902* (1994) liksom hennes artikel "Diakonissorna – kyrkans rödstrumpor?" i *Kyrkohistorisk årsskrift* (1994), Karin Sarja, "Självständighet och underordning. Kvinnoroll och kvinnliga missionärsinsatser i tidig svensk sydafrikamission" i *Kyrkohistorisk årsskrift* (1995), Inger Hammar, "Den problematiska offentligheten. Filantropi, kvinnokall och emancipation" i *Scandia. Tidskrift för historisk forskning* (1996:2) samt Karin Sarja, "Att få tillgång till sin historia" i *Svensk Kyrkotidning* (1997:10). Lydia Wahlström (och delvis också bakgrunden till kvinnoprästdebatten) är ämne för Birgitta Rengmyrs biografi *Personlighetens sakrament. Lydia Wahlströms författarskap och tänkande i religiösa och kyrkliga frågor 1900–1925* (1982).

Den borgerliga familjen är temat i Gunhild Kyles artikel "Genrebilder av kvinnor. En studie i sekelskiftets borgerliga familjehierarkier" i *Historisk tidskrift* (1987:1). Om hemmet skriver bl.a. Ronny Ambjörnsson i *Familjeporträtt. Essäer om familjen, kvinnan, barnet och kärleken i historien* (1978) och Nils Edling i *Det fosterländska hemmet. Egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900* (1996). Samhällsmoderlighet och husmoder-

lighet behandlas bl.a. av Yvonne Hirdman och Ulla Manns i tidigare nämnda böcker. I sitt bidrag till *Det evigt kvinnliga*, "Penningen, kärleken och makten. Frida Stéenhoffs feministiska alternativ", diskuterar Christina Carlsson Wetterberg frågan om likhet-särart.

Medelklassens ideologi återkommer i Orvar Löfgrens och Jonas Frykmans författarskap, bl.a. i *Modärna tider. Vision och vardag i folkhemmet* (1985), liksom i Boel Berner, *Sakernas tillstånd. Kön, klass, teknisk expertis* (1996). Om bl.a. detta ideals förmedling handlar Kerstin Norlanders artikel "Den kollektivistiska husmoderligheten. Södra KFUK och fabriksarbeterskorna i Stockholm 1887-1930" i *På tröskeln till välfärden. Välgörenhetsformer och arenor i Norden 1800-1930*, redaktörer Tinne Vammen och Marja Taussi Sjöberg (1995).

Arbetarklassens skötsamhetsideal skildras i Ronny Ambjörns-son, *Den skötsamme arbetaren. Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880-1930* (1988).

Frågan om hur man kan tolka "kristen kvinnosyn", slutligen, diskuteras t.ex. av Ragnar Holte i *Guds avbild. Kvinna och man i kristen belysning* (1990) och av Cristina Grenholm i *Vad tror du på? Aktuella livsfrågor och kristen tro* (1994).

Prostitutionens vålnad – om sexualitet och ekonomisk ojämlikhet

ELISABETH ELGÁN

Den amerikanske historikern Edward Shorter menar att det historiskt sett går att skilja mellan vad han kallar en manipulativ sexualitet och en expressiv. I det tidigare europeiska samhället *använde* man sexualiteten för att uppnå något, främst för att knyta förbindelser och för att skaffa barn. Sexualiteten var relativt okomplicerat. Den expressiva sexualiteten är betecknande för oss som lever idag och innebär att vi ser sexualiteten som ett uttryck för vår personlighet och därmed som en av nycklarna till vårt innersta.

Den franske filosofen Michel Foucault har karaktäriserat dagens sexualsyn på ett liknande sätt och många känner säkert igen sig i den, medan den manipulativa inställningen är oss främmande. Man kan kritisera Shorters indelning i expressiv och manipulativ sexualitet för att vara onyanserad – men den är intressant emedan Shorter var en av de första historiker som hävdade att de beteenden vi idag förutsätter *är själva* "sexualiteten" är historiskt föränderliga. Köttets lustar är naturligtvis inte en senkommen uppfinning, men de uppfattas inte nödvändigtvis på samma sätt i alla tider. Ur vissa 1700-talstexter t.ex. stiger en bild av den kvinnliga sexualiteten fram som är mycket oproblematiserad och bejakande, i bjärt kontrast till 1900-talets ständiga oro för kvinnans frigiditet.

Förenklat kan vi säga att dagens syn på vad som utgör sexualitet är en produkt av det framväxande moderna samhället under 1800- och 1900-talen. Det är i detta moderna samhälle vi kommer att röra oss när vi ställer oss frågan om hur den ekonomiska ojämlikheten mellan könen kan ha påverkat sexualiteten.

Alla relationer innehåller någon form av makt. Föräldrar har t.ex. makt över sina barn, men barn har också en slags makt över sina föräldrar. Även sexuella relationer innehåller och skapar makt. Ofta är makten baserad på den ekonomiska ojämlikheten, men inte alltid. Vad gäller makt och sexualitet är våldtäkt ett exempel på en maktrelation som kan handla om fysisk makt, symbolisk makt och/eller ekonomisk makt. Att det är män som våldtar kvinnor speglar hur makten är fördelad mellan könen på ett generellt plan.

Ett av den ojämlika ekonomiska maktfördelningens uttryck är prostitutionen. Det är i första hand kvinnor som prostituerar sig då de inte har samma tillgång till ekonomiska resurser som män. Visst finns det kvinnor med tillgång till större ekonomiska maktresurser än många män. Men för fattiga kvinnor har prostitution, historiskt sett och i vårt samhälle, varit ett av få sätt att komma över relativt mycket pengar. Män ur samma miljö har däremot kunnat förtjäna sitt levebröd på andra sätt och har inte alltid befunnit sig i en lika underordnad ställning. Prostitution av män för män har också förekommit i historien. Vi ska dock här bara tala om kvinnors prostitution, som för det mesta varit den dominerande formen.

I det framväxande moderna samhället hade prostitutionen en framträdande plats. Oavsett omfattningen jämfört med andra perioder spelade den en stor roll i människors medvetande, i konsten, i litteraturen och i samhällsdebatten. Den fick på så sätt, vill jag hävda, konsekvenser för dagens uppfattning om vad som utgör sexualitet.

Hot mot folkhälsan

Prostitutionen förändrades i och med det moderna samhällets framväxt under 1800-talet. De sociala omvälvningarna var stora och många fick försöka hitta nya vägar för sin utkomst. För en fattig flicka kunde prostitution vara ett alternativ till att bli hunsad med från morgon till kväll för en ringa penning, som tjänsteflicka i en familj. År 1870 var det så kvinnornas möjlighet till försörjning såg ut: ungefär tre fjärdedelar av de kvinnor som var sysselsatta utanför jordbruket arbetade som tjänarinnor i en familj. Femtio år senare, år 1920, var situationen annorlunda. Nu hade endast en fjärdedel av alla yrkesarbetande kvinnor utanför jordbruket den typen av anställning. De övriga arbetade för det mesta inom industri eller vad vi idag kallar service- och kommunikationsyrken.

Hur omfattande var då prostitutionen i Sverige under 1800-talet och 1900-talets första decennier? Det är svårt att uttala sig om, eftersom det inte finns några tillförlitliga uppgifter, vilket ligger i företeelens natur. De uppgifter som användes av samtiden ska först och främst ses som tillhyggen i debatten. Den svenska forskningen om prostitutionens historia är inte heller särskilt omfattande. Tommie Lundquist disputerade 1982 på en avhandling om vissa aspekter i prostitutionens historia under den här perioden. Han håller det för troligt att prostitutionen ökade i omfattning under 1800-talet för att sedan sjunka en bit in på 1900-talet. Prostitutionen ändrade också karaktär under denna tid, det kom alltmer att handla om gatuprostitution inne i städerna. Ett försök till uppskattning av hur många prostituerade det

fanns i de svenska städerna kring sekelskiftet skulle kanske hamna kring tusentalet för Stockholm, en tredjedel så många för Göteborg och några tiotal vardera för de övriga större svenska städerna.

Prostitutionen blev under 1800-talet föremål för intensiv debatt. Som jag redan har påpekat behöver det inte vara ett tecken på att prostitutionen blivit vanligare. När ett problem blir föremål för larmrapporter, som vi säger idag, är det ju först och främst för att man av olika orsaker uppmärksammat frågan. Under 1800-talet började prostitutionen alltmer uppfattas som ett folkhälsoproblem. Tidigare hade man också anklagat de prostituerade för att sprida könssjukdomar och för att störa den allmänna ordningen. Men det nya samhället innebar en politisk och begreppslig revolution. Den gamla undersåten blev medborgare och de nya härskande började se hela folket som en naturresurs som samhället måste ta till vara och utveckla så att de ger avkastning, precis som man tillgodogjorde sig andra naturresurser. Prostitutionen blev ett samhällsproblem. Genom att vara osunda och invitera till ett osunt sexuellt leverne utgjorde de prostituerade en risk för folkhälsan, ansåg man.

Många europeiska städer, och däribland flera svenska, införde lokala förordningar för prostitutionen. Dessa *reglementen* var mycket hårda. I Stockholm innebar det reglemente som infördes 1859 att alla kvinnor som polisen ansågs uppträda misstänkt kunde gripas och bli tvungna att bevisa att de inte var prostituerade, dvs. att de hade en skälig utkomst att leva av. Den som polisen ansåg vara prostituerad skrevs in i den så kallade "rullan" och måste därefter leva efter vissa regler. Hon fick inte vistas ute på vissa tider, inte heller uppehålla sig på vissa platser och lokaler, hon fick inte gå runt i grupp eller på annat sätt dra uppmärksamhet till sig. Hon skulle regelbundet infinna sig för gynekologisk undersökning av en speciell läkare. Läkaren skulle kontrollera att hon inte bar på någon könssjukdom. Ansåg han att så var fallet måste hon till kurhus. Varje gång hon ville resa bort från staden eller flytta, även inom staden, var hon tvungen att ha polisens medgivande. Den prostituerade som inte följde reglerna kunde bli omhändertagen i enlighet med lösdriverilagen, enligt vilken det var förbjudet att inte ha någon utkomst eller någon anställning.

När reglementeringen infördes i Stockholm stod cirka 350 kvinnor per år i polisens rulla, kring sekelskiftet var de nästan 900. Alla kvinnor som prostituerade sig fanns sannolikt inte med här, på samma sätt som att alla de kvinnor som stod i rullan säkert inte var heltidsprostituerade eller långvarigt prostituerade. I Göteborg varierade antalet inskrivna mellan 200 och 300 kvinnor under 1800-talets slut och 1900-talets början.

Stockholmshistorikern Gunilla Johansson studerade för några år sedan den reglementerade prostitutionen i Stockholm och de prostituerade kvinnornas livsvillkor på 1800-talet. Via mantalsskrivningsböckerna kunde hon följa över 200 kvinnor som polisen i Stockholm skrivit in som prostituerade under åren 1859-1875. Dessa kvinnor var representativa för alla stockholmsprostituerade. De kom ur stadens arbetarklass eller ur de fattigare grupperna på landsbygden eller andra städer. Efter en tid som prostituerade återvände kvinnorna till samma miljö som de kom ifrån. Många gifte sig, en del fick barn, om de inte redan hade det. De flesta tycks ha hankat sig fram. Som Gunilla Johansson skrev, levde de samma fattiga storstadsliv som många andra kvinnor vid den här tiden.

Till sitt innehåll är det föga troligt att den svenska prostitutionen uppvisade den variation och det raffinemang som var betecknande för en del av prostitutionen i de stora världsstäderna. Prostitutionen var redan kring sekelskiftet 1900 en del av turistindustrin, t.ex. i samband med de stora världsutställningarna.

Prostitutionsfrågan – ett politiskt vapen

Prostitutionen blev under 1800-talet inte bara föremål för stort intresse från myndighetsmäns och läkares sida. Med början på 1870-talet blir prostitution och reglementering föremål för en betydande kritik. Den största och mest kända av de organisationer som motarbetade reglementeringen gick under namnet Federationen. Federationen krävde reglementeringens avskaffande och förespråkade ett sedligare samhälle, ett behärskat sexualliv samt utökade rättigheter och en förbättrad ekonomisk ställning för kvinnorna. Det var främst kvinnor som engagerade sig i kampen mot den reglementerade prostitutionen och denna rörelse kan kallas en av våra första kvinnorörelser. Dess bitvis svårtolkade blandning av feminism och sedlighetssträvanden har blivit föremål diskussion. Den unga historikern Anna Jansdotter forskar just nu kring detta. Hur kom det sig att kampen mot den reglementerade prostitutionen engagerade så många kvinnor och inlemades i kampen för ökade kvinnliga rättigheter? Ett av svaren står att finna i det utgångsläge kvinnorna på 1800-talet hade när de ville träda ut i offentligheten. I dåtidens kvinnosyn bröts gammalt och nytt. Ett hade de dock gemensamt: övertygelsen att kvinnan var kropp i långt större utsträckning än mannen. Tidigare kvinnosyn hade poängterat att kvinnan var mindre utvecklad än mannen, att hon stod djuren närmare. Den nyare kvinnosynen underströk att kvinnans handlande styrdes av hennes kropps, främst livmoderns, krav. I det sammanhanget blev det viktigt för de kvinnor som önskade ägna sig åt politik,

eller någon annan form av samhällsengagemang, att visa att de inte alls var djur eller livmödrar på ben. Sedligheten, att kämpa för återhållsamhet och förnuftets herravälde över sinnena, blev därför ett centralt tema för dem. Som Anna Jansdotter träffande uttrycker det:

Att vara kysk blev en slags förhandlingsstrategi för att få ta plats i det offentliga rummet.

Konstnärer och författare från den här tiden gav också prostitutionen en stor plats i sina verk. Litteraturvetaren Ulf Boëthius har i sin bok *Strindberg och kvinnofrågan* skildrat hur de litterära kretsarna i Sverige engagerat tog ställning i den sedlighetsdebatt som kritiken mot reglementeringen medförde.

Debattörer som stod arbetarrörelsen och den socialistiska rörelsen nära intresserade sig också för prostitutionen. Den tyske socialdemokratiska ledaren August Bebel formulerade internationellt sett arbetarrörelsens inställning till prostitutionen i sin bok om kvinnans ställning, en bok som fick mycket stor spridning. Prostitutionen förklarades vara en av formerna för kapitalismens rovdrift på arbetarklassens kvinnor. Det borgerliga resonemangsäktenskapet som främst grundades på materiella övervägande förutsatte, menade man, att borgarklassens män sexuellt fick utnyttja kvinnor ur andra klasser. Arbetarrörelsen inlemmade alltså kritiken av prostitutionen i sin kritik av kapitalismen. Vissa personer inom arbetarrörelsen tog prostitutionen som utgångspunkt för en ännu beskare kritik av samhället: inte nog med att överklassen lät arbetarklassens kvinnor betala priset för dubbelmoralen, prostitutionen sågs också som ett medel att förtrycka arbetarmassorna överhuvudtaget. Verksamheten drog nämligen även ned de manliga arbetarna i smutsen. Man menade vidare att överklassens rovdrift på underklassens kvinnor också tog sig uttryck i sexuellt utnyttjande och tvång gentemot kvinnligt tjänstefolk eller unga fabriksarbeterskor. Överklassen anklagade arbetarklassen för att vara omoralisk – men egentligen var det den som brast i moral och resonemangsäktenskap var egentligen detsamma som prostitution, löd argumentationen. Hinke Bergegren, den svenska arbetarrörelsens store rabulist, tillhörde dem som framförde dylik kritik. Tidningen *Brand*, där han var drivande under 1900-talets första decennier, innehöll ofta berättelser om fattiga flickor som blivit offer för liderliga karlar och som sedan gått in i prostitution eller lämnats att ensamma dra försorg om det barn som blivit följderna av en förbindelse där mannen inte tog sitt ansvar. För Bergegren var lösningen på all liderlighet att både kvinnor och män tilläts att fritt idka konsumgånge med varandra, bara de skyddade sig så att det inte blev några oönskade barn. Den radikala feministen Frida Stéenhoff, en välkänd kulturpersonlighet i Sverige

kring sekelskiftet, tillhörde också dem som framförde den sortens samhällskritik. Frida Stéenhoff underströk reglementeringens konsekvenser för alla städernas fattiga arbeterskor som inte kunde röra sig fritt ute om nätterna utan att riskera att skrivas in som prostituerade. De låga kvinnolönerna medgav inte heller ett värdigt liv. För vissa ensamstående, unga arbeterskor kunde prostitutionen i ett inledningskede framstå som ett alternativ till det vardagens elände. De fick äta sig mätta, gå på restaurang, vara med i utelivet. Kanske trodde de att någon av alla de männen de träffade verkligen brydde sig om dem. Som feminist såg Frida Stéenhoff kvinnans ekonomiska oberoende som lösningen på prostitutionen och hon poängterade att varje kvinna som på något sätt har intimt umgänge med en man som hon är beroende av för sin överlevnad, också skulle kunde kallas för prostituerad. "Den som för att leva måste sälja sig på gatan, eller i hemmet, stå på ofri grund", skrev hon. Kvinnornas ekonomiska oberoende skulle sätta stopp för detta och bereda väg för den fria kärleken dvs. kärlek som inte hängde ihop med pengar.

Förförd – och övergiven?

Frida Stéenhoff delade många av samtidens engagerade kvinnors ideal om en ny sexualitet och en ny typ av relationer mellan män och kvinnor. Men hon bejakade en sexuell frihet och en sexuell utlevelse som var många andra engagerade kvinnor fjärran. Dessa hävdade istället avhållsamhetens sublimerande förtjänster. Frida Stéenhoff skilde sig också från de flesta av dessa kvinnor då hon förordade preventivmedel. Hon krävde inte sedlighet av männen, vilket många andra debattörer gjorde, men hävdade att männen måste lära sig att ta ansvar för den andra parten i alla förbindelser, även de rent sexuella.

Anhängarna av en strikt övervakning av de prostituerade ansåg att förklaringen till att kvinnor prostituerade sig stod att finna i dålig uppfostran, dåligt inflytande från omgivningen eller dåliga instinkter. De sociala orsakerna verkar dock ha varit viktigare. De prostituerade kom, enligt alla källor, nästan uteslutande från de fattigare grupperna i samhället. Som Frida Stéenhoff skrev: man har aldrig hört talas om någon kvinna som övergivit en briljant situation för att bli prostituerad. Var de prostituerade därmed de offer för överklassmännens rovdrift på underklassens kvinnor som motståndarna framställde det?

De studier som gjorts tyder på att de prostituerade kunder kom från alla sociala miljöer. De bättre ställda kategorierna i samhället var inte den största kundgruppen. Det fanns olika sorters prostitution för olika köpare. Litterära källor gör gällande att t.ex. studenterna i Uppsala med fördel vände sig till vissa så kallade flickställen under

1800-talet. Men i Sverige var de sociala mellanskikten få och stadskulturen var relativt outvecklad vilket troligen fick som konsekvens att prostitutionsutbudet inte heller var särskilt varierat. Merparten av de svenska gatuprostituerades kunder var antagligen män som kom från samma sociala miljö som de själva. Män ur samhällets finare kretsar besökte kanske en elegant bordell i samband med en utlandsresa men föredrog säkert hemma att låta sina eventuella sexuella utsvävningar löpa i andra banor, kanske med en älskarinna som fick ett litet underhåll. Tommie Lundquist, vars forskning vi redan talat om, tror dock att män ur de bättre ställda kretsarna oftare än andra vände sig till prostituerade eftersom de hade råd till det. Jag finner inte hans resonemang övertygande. Att prostitutionsmotivet är vanligt i de litterära framställningarna med motiv från bättre ställda kretsar säger egentligen inte så mycket mer om verkligheten än att detta var ett uppskattat litterärt motiv. Och att ha råd att gå till prostituerade betyder inte att man vill gå till prostituerade.

Dock var det, och är, en vanlig övertygelse att kvinnor hamnade i prostitution efter att ha blivit "förförda" av en man ur finare kretsar och sedan lämnade åt sitt öde. Kanske av herrn eller av sonen i den familj där de hade anställning eller av husbonden på den gård där de var pigor. Vid en intervjuundersökning av de prostituerade kvinnorna som var inskrivna i polisens rulla i Stockholm under seklets första år angav dock mindre än hälften av de tillfrågade att deras första sexuella förbindelse varit med en person ur samhällets bättre ställda grupper. Det kan dessutom utgöra en överskattning. Det är inte omöjligt att de intervjuade gav ett sådant svar för att ge en accepterad och mer spännande form åt sitt levnadsöde.

Men hur vanligt var det att de överordnade drog fördel av sin ekonomiska och kulturella övermakt för att locka eller tvinga sina anställda till sexuellt umgänge? Mig veterligen har ännu ingen svensk forskare undersökt denna fråga. Troligen därför att problemet först på senare tid tagits på allvar, vilket dels är resultatet av kvinnors långvariga kamp för att få sådana problem uppmärksammade, dels är ett uttryck för det faktum att sexualiteten nu allmänt ses som ett av personlighetens innersta rum. Alla oönskade sexuella handlingar blir därmed djupt kränkande för hela människans integritet.

På det normativa planet fanns det dock inte heller tidigare någon tolerans mot sexuellt utnyttjande. Samlag fick bara ske mellan äkta makar. Allt därutöver var straffbart och skulle i princip leda till minst böter. Först 1864 tas bestämmelserna om straff för samlag mellan ogifta bort och straffen för otrohet försvinner i vissa fall långt senare. Speciella straff fanns för de husbönder som utnyttjade sitt tjänstefolk. Verkligheten motsvarar dock inte alltid normerna. Etnologen Jonas

Frykman, som har studerat attityderna förr gentemot de kvinnor som fick barn utan att vara gifta, menar att det var vanligt att husbönder tvingade sig till sexuellt umgänge med pigor och att detta troligen blev allt vanligare under 1800-talets gång. Den sociala skiktning samhället genomgick under den här perioden luckrade upp relationerna inom bondehushållen. Tidigare hade alla ungdomar gått ut och tjänat dräng och piga och alla på en gård var en del i familjen, och husbonden skulle dra försorg om sina egna liksom om drängar och pigor. Men den sociala skiktningen medförde att tjänstefolket inte längre kom ur samma grupper som dem de tjänade hos och distansen mellan husfolk och tjänare växte. Bönderna kunde då lättare utnyttja de fattiga flickor som inte hade något alternativ till pigtjänsten. Deras makt över de sina och i närsamhället gjorde det osannolikt att någon skulle anmäla dem. Men att sexuellt utnyttjande av underordnade kvinnor förekom betyder inte att den kvinna som blev utsatt för det automatiskt gled in på en bana som prostituerad. I väntan på ny forskning på området är det svårt att föra frågan närmare svaret än så.

Ensamstående mor

Hur sann är då bilden av den ogifta modern som, utstött av alla, måste prostituera sig för att överleva? Från slutet av 1700-talet föddes alltför många barn utom äktenskapet. Trenden fortsatte en bit in på 1900-talet. Under åren före första världskriget föddes mer än vart tionde barn i Sverige utom äktenskapet; i Stockholm ett av tre. Det ökade antalet utomäktenskapliga barn var ett resultat av de stora samhällsomvandlingarna under perioden. Konsekvenserna av att föda barn utan att vara gift varierade mycket med omständigheterna. De hårda normer som Jonas Frykman studerat ger bara en bild av verkligheten, inte hela. Ogifta mödrar tycks inte systematiskt ha blivit utstötta ur samhällsgemenskapen. De flesta av de utomäktenskapliga barnen föddes i städerna och främst i arbetarklassen. I vissa fall gifte sig föräldrarna efter det att barnet fötts, i andra fall levde de samman ändå. Bland enklare folk hade man inte alltid råd eller lust att hålla på konvenserna. Historikern Margareta Matovic har också visat hur det under 1800-talet var vanligt att enklare folk i Stockholm inte gifte sig trots att man levde samman som en familj. Kvinnorna ska ha funnit vissa fördelar med detta system. Modern kunde också mycket väl gifta sig med någon annan än barnets far. Situationen var dock ofta svår för den unga kvinna som "råkat i olycka". I tider av uppbrott och omflyttningar, hade en sådan kvinna mindre stöd om hon ville tvinga barnafadern att ta sitt ansvar. Föräldrarna var långt borta, om de ens fortfarande var i livet. Situationen för den kvinna som fick barn utan

att vara gift var alltså inte nödvändigtvis katastrofal men inte heller enkel. De svårigheter hon hade att brottas med hängde samman med det faktum att hon för det mesta, på grund av sitt sociala ursprung, inte hade några personliga tillgångar eller utsikt att kunna tjäna nog för att kunna ge sitt barn ett bra hem. Hade hon möjlighet att hitta någon form av försörjning eller lite pengar kunde hon däremot lämna bort barnet, mot underhåll. Det var den vanligaste lösningen. Hon kunde också försöka få barnet bortadopterat. Den enda institution i Sverige där man anonymt kunde lämna ifrån sig ett barn var Allmänna Barnhuset i Stockholm. Men det kostade pengar: 800 kronor vid tiden för första världskriget, vilket motsvarade nästan en årslön för en textilarbeterska. Vid den här tiden i Sverige var det fortfarande helt normalt att den biologiska modern, eller fadern, *betalade* en annan person för att adoptera dess barn.

Fadern övergav alltså inte alltid kvinnan. Om han inte gifte sig med henne kunde han ge henne en summa pengar eller betala underhåll för barnet. Ja, kvinnan kunde stämma en man till ersättning. Om hon ville eller vågade göra detta berodde naturligtvis på omständigheterna. Långt under tio procent av alla utomäktenskapliga födslar ledde till rättegång. En vanlig uppfattning i samtiden, och som levt kvar, är att modern inte hade så mycket att vinna på att inleda faderskapsmål. Fadern kunde nämligen i vissa fall svära på att han inte var far till kvinnans barn och därmed gå fri. Detta var emellertid ovanligt. I den mån kvinnan gick till rättsvisan med sina krav vann hon för det mesta. Under 1900-talets gång försökte myndigheterna få överblick över barnafödandet utanför äktenskapen. Varje utomäktenskapligt barn och dess mor skulle efter 1917 övervakas av en barnavårdsman som också skulle se till att hitta fadern till barnet och få honom att betala underhåll. Nästan alla utomäktenskapliga barn fick på så sätt en far på papperet. Med underhållet blev det däremot si och så. Fäderna var ofta fattiga och hade inte mycket att bidra med.

Den ensamstående moderns situation var alltså svår och förbättrades inte förrän hela samhällets välstånd ökade. Men det vore en överdrift att påstå att den kvinna som ogift födde barn självklart drevs till prostitution för att klara sig.

Metaforer

Bilden av den prostituerade, så som hon framträdde i prostitutionsdebatten kring sekelskiftet, överensstämmer alltså inte helt med verkligheten. Det beror på, menar jag, att bilden av den prostituerade kvinnan kom att användas som en metafor för att kritisera det rådande samhället. För den framväxande kvinnorörelsen fick den reglemente-

rade prostitutionen tjäna som en metafor för samhällets och männens orättvisa behandling av kvinnan. Kvinnan som tvingades prostituera sig för att överleva eller som våldtogs eller blev utsatt för förnedrande sexuella handlingar blev för arbetarrörelsen, och andra rörelser som var kritiska till det framväxande kapitalistiska samhället, en metafor för kapitalets rovdrift på de kapitallösa, för proletarietets misär. Maria Sandels författarskap ger exempel på detta.

Kritiken av prostitutionen kunde också tjäna syftet att peka på överklassens omoral. Inte nog med att överklassen sög ut den manliga proletärens arbetskraft – den utnyttjade också proletarietets kvinnor sexuellt, samtidigt som överklassens egna äktenskap bara var en form av legal prostitution. Överklassen framställdes därmed som känslokall.

Det kan ibland vara svårt att hålla isär den metaforiska och den historiska nivån. Det metaforiska bruket av den prostituerade eller sexuellt trakasserade kvinnan bekräftade kvinnan i rollen som socialt underlägsen och tjänade kanske också till att skrämma kvinnorna från den offentliga sfären. Den prostituerade kvinnan som metafor bekräftade också mannen i rollen som den aktive.

Kvinnors upplevelser av att sexualiteten är ett sårbart fält som kan utnyttjas möter oss också i framställningar av idag, t.ex. i sociologen Karin Widerbergs vetenskapsmetodologiska experiment, boken *Kunskapens kön*.

Tvångsarbete

Hur utvecklades sedan prostitutionen under 1900-talets gång?

Kritiken av reglementeringen och det faktum att även dess tidigare tillskyndare, främst läkarkåren, med tiden tappade tilltro till systemets nödvändighet och effektivitet ledde till att systemet avskaffades. I Stockholm, som sista stad i Sverige, år 1918. Men de prostituerade hölls fortfarande under uppsikt av polisen med hjälp av lösdriverilagen. Den stadgade specifikt för kvinnor att om de genom sin skörlevnad förnärmade, som man sade, den allmänna sedeskänslan, var det möjligt att döma dem till tvångsarbete. Lösdriverilagen medgav godtyckliga ingripanden mot prostituerade. Tomas Söderblom har i en avhandling i historia beskrivit den mycket hårda behandling de prostituerade utsattes för. Polisen höll uppsikt över de kvinnor som prostituerade sig och anhöll dem när de ansåg det lämpligt. Antingen slapp kvinnan undan med en åthutelse eller en notering men hon kunde också, särskilt om hon redan varnats, bli skickad på tvångsarbete. Tvångsarbete var inget nytt. Det hade förekommit under den tid då prostitutionen var reglementerad och var då ett sätt att straffa de

kvinnor som inte följt reglementet. En lista med namn på kvinnor som varnats av polisen cirkulerade mellan polisstationerna. Beslutet om tvångsarbete fattades av polismyndigheten och inte av domstol. Det var alltså i princip omöjligt att gå till högre instans. De som dömts skickades till statens tvångsarbetsanstalt på Landskrona fästning som på alla sätt liknande ett fängelse. Intagningarna där kunde vara på upp till över ett år. Vissa prostituerade kvinnor internerades också mot sin vilja på sinnessjukhus.

Under årtiondena före andra världskriget blev det allt ovanligare att kvinnor dömdes till tvångsarbete. År 1918 skickades 268 kvinnor till Landskrona, det absolut övervägande flertalet av dem var prostituerade, men 1940 bara 28 stycken. Det minskade antalet prostituerade som dömdes till tvångsarbete kan spegla en nedåtgående trend i antalet prostituerade över huvud taget, men bakom siffrorna kan också finnas andra orsaker. Anstalten i Landskrona lades ned 1940 då försvaret behövde fästningen för sin verksamhet men lösdriverilagen fortsatte att tillämpas på prostituerade under efterkrigstiden. Fortfarande på 1960-talet dömdes prostituerade sporadiskt till tvångsarbete vid fängelser. Först på 1980-talet upphävdes de sista resterna av bestämmelser liknande lösdriverilagen. Dessa hade då inte på länge använts mot prostituerade.

Prostitutionen och den ekonomiska ojämlikheten

Spridda iakttagare har hävdad att prostitutionen nästan försvann i Sverige vid 1900-talets mitt. Att så skulle ha varit fallet verkar inte troligt. Men den så kallade befolkningskommissionen, den statliga utredning som tillsattes på 1930-talet efter att makarna Myrdals bok *Kris i befolkningsfrågan* kommit ut, menade att tendensen var en klart minskande prostitution. Polisen fortsatte dock att anhålla kvinnor för prostitution i lösdriverilagens namn. Men det är inte omöjligt att prostitutionen minskade i omfattning. Äktenskapets och sexualitetens utveckling under 1900-talet gör detta troligt.

Prostitution kan ses som ett uttryck för ekonomisk ojämlikhet mellan könen. Kvinnor har kunnat prostituera sig därför att det har funnits personer som varit beredda att betala för deras tjänster, och kvinnor har valt att prostituera sig för att få tillgångar de annars inte kunnat få. Det är viktigt att poängtera att dessa båda förutsättningar måste föreligga för att prostitution skall frodas och utvecklas.

När samhället förändrades under 1800-talet ökade den sociala utslagningen och prostitutionen tycks också ha ökat. När kvinnorna, i takt med att levnadsförhållandena förbättrats för alla, får möjlighet till bättre utkomster, tycks prostitutionen minska.

Det moderna samhället förändrade också äktenskapet. Tidigare hade äktenskapet fyllt enkla funktioner för samhällets olika grupper. När livsvillkor och ideal förändrades rycktes grunden för vissa äktenskap undan och äktenskapsfrekvensen sjönk fr.o.m. 1830-talet. När det nya samhället efterhand började stabiliseras fick äktenskapet en ny funktion. På 1930-talet ökade äktenskapsfrekvensen på nytt. Under de efterföljande decennierna gifte man sig som aldrig förr. Äktenskapet utgjorde nu den självklara grunden för kärnfamiljen. Kärnfamiljen förväntades skänka kärlek, närhet och sexuell gemenskap till makarna. Kärnfamiljen var också företrädesvis den ram inom vilken barnen uppfostrades. Hustruns och moderns hushålls- och omsorgsarbete möjliggjorde samtidigt att övriga familjemedlemmar, i större utsträckning än vad som annars skulle ha varit fallet, tog del i arbetsliv, i utbildning och i fackligt och politiskt engagemang.

Kärnfamiljens utbredning och ideal fick naturligtvis konsekvenser för prostitutionen liksom för synen på sexualiteten. Sexualiteten blev en grundläggande beståndsdel i kärleken mellan två individer. Köttets lustar fick status av en känslig komponent i individens självförverkligande. Besök hos prostituerade förlorade därmed mycket av sin lockelse för det stora flertalet män.

Erotiska figurer

Under 1800- och 1900-talet växer en hel sexualvetenskap fram. Könets gester namnges, systematiseras och binds samman i olika teorier. Begreppet sexualitet uppstår. Fler och fler experter tillstöter. Sexualiteten blir viktig, spännande och intressant. Historikern Alain Corbin, som gjort en grundlig genomgång av den reglementerade prostitutionen i Frankrike, visar hur prostitutionen blev föremål för mycket ingående studier. Minsta detalj i de prostituerades könsförbindelser studerades och beskrivningarna av vad man här kunde finna, särskilt i form av kuriösa och chockerande beteenden, fyllde många boksidor. Corbin menar också att prostitutionsförhållandet rent konkret blev det laboratorium där de bättre ställda männen under 1800-talets slut och 1900-talets början kunde prova ut den nya sexualiteten. Man kan alltså hävda att vad vi idag anser är sexualitet är en produkt av sexualvetenskapen men också av detta experimenterande. Våra erotiska figurer är utan tvekan hämtade från perioden kring sekelskiftet. De förförelsespel kvinnor idag kan spela upp liknar ofta 1800-talets prostitutionssituation. Reglementeringen ålade de prostituerade kvinnorna att uppträda på ett visst sätt. Ute på gator och torg skulle de uppträda diskret. Att detta poängterades tyder på att de prostituerade inte alltid uppträdde diskret. De behövde ju locka till sig kunder, och kläder och

sättet att föra sig blev därför viktiga signaler. Mycket handlade om att överskrida de gränser som det gamla samhället satt för hur man skulle leva. Vissa delar av kroppen framhövdes av de prostituerade som därmed bekände färg. De visade upp vad en ärbar kvinna på 1800-talet skulle svepa in. Blickar, leenden och gester skulle sedan göra resten. En del av de prostituerade tycks därvid ha anspelat på aristokratins tidigare symboler: lyxen, de glänsande tygerna, de starka färgerna, de exotiska föremålen – de sålde på så vis en dröm till sina kunder. En dröm om social revansch och om den gamla aristokratins påstådda libertinism.

Prostitutionen som en av sexualitetens modeller speglas av den uppskattning och spridning som målningar av konstnärer som Toulouse-Lautrec, Degas, m.fl. fått. De prostituerade kvinnor som, inför den närvarande konstnärens blick, drar på sig sina strumpor är säkert för många av oss sinnebilden för sensualism. Corbin menar att det är här, i prostitutionssituationen, som de visuella intrycken blir dominerande i sexualiteten.

Dagens erotik tycks leva kvar i 1800-talsmodellen. Många av våra sexuella fantasier utgår från den. Snörlivet, ett typiskt 1800-talsplagg, tas fram i erotiska sammanhang, tillsammans med de svarta strumporna, också det ett gångna tiders klädesplagg. Ben blottas, bröst och stjärtar lyfts upp. Kvinnor klär upp sig och ska genom sitt uppträdande locka männen till aktivitet. En titt i kvällstidningarnas söndagsbilagor visar att modellen fortfarande är gångbar, inte minst för att skapa glöd i det äktenskapliga samlivet. Dagens heterosexuella spelar upp 1800-talets erotiska teaterstycke, om och om igen.

De homosexuella tycks däremot ta sig större friheter och behandlar 1800-talets erotiska figurer som karnevalsfigurer att leka med. Håller de på att upphäva paradigmet? Det är svårt att säga, men det bevingade ordet som säger att historien upprepar sig en första gång som tragedi och en andra gång som komedi, passar väl in på 1990-talets kvinnliga och manliga, heterosexuella respektive homosexuella, betenden.

Men svårigheter uppstår, särskilt för heterosexuella, när de offentliga relationerna i samhället direkt motsäger de maktförhållanden som de vanligaste erotiska figurerna bygger på. Inte minst syns det på männens osäkerhet inför dagens kvinnor. Svårigheterna förstärks av att det moderna samhällets organisering har gett upphov till en ny form av fattigdom: tidsfattigdom. Begreppet är hämtat hos den engelska socialhistorikern Jane Lewis. Som all fattigdom tycks tidsfattigdomen vara särskilt företrädd bland kvinnor. Tidsanvändningsstudierna visar tydlig att kvinnor, förutom att de yrkesarbetar, tar huvudsvaret för hem och familj. Detta får konsekvenser för den kvinnliga,

liksom den manliga, sexualiteten. Sexualrådgivare vittnar om att de vanligaste sexuella problemen för dagens människor är bristande lust hos kvinnor och impotens hos män – två olika uttryck för samma problem. Dagens tidsfattiga kvinnor orkar/hinner vare sig älska eller spela med i 1800-talets erotiska lustspel – utan vilket sexualiteten tycks falla platt. Och männen verkar sakna handlingsalternativ när kvinnor lägger undan den gamla rollbeskrivningen.

Litteratur

Tommie Lundquist redogörelse över den reglementerade prostitutionen heter *Den disciplinerade dubbelmoralen: Studier i den reglementerade prostitutionens historia i Sverige 1859–1918*, (1982). Tomas Söderbloms avhandling *Horan och batongen: Prostitution och repression i folkhemmet* (1992) beskriver med inlevelse de prostituerade kvinnornas klammeri med rättvisan och samhällets normer under mellankrigstiden heter.

Hanna Olsson har gjort en mycket personlig tolkning av prostitutionens historia och könsens ojämlikhet i antologin *Janus och Genus*, red. Ulla Björnberg (1995). En uppsats av Gunilla Johansson om prostitutionen i Stockholm finns i *Historielärarnas förenings årsskrift 1989/1990*. Anna Jansdotters forskning om kvinnorna som kämpade mot prostitutionen kommer att publiceras under 1997/1998 i antologierna *Tystnader*, red. Eva Österberg och Hans Andersson (under utgivning) och *Seklernas sex*, red. Åsa Bergenheim och Lena Lennerhed (under utgivning). Hjördis Levin har också, i olika böcker och artiklar, gett sin tolkning av dessa kvinnors idéer. Jonas Frykmans redogörelse för hur det gamla bondesamhället såg på dem som fick barn utanför äktenskapet heter *Horan i bondesamhället* (1977).

Den franske historikern Alain Corbins stora genomgång av prostitutionens historia i franskt 1800- och 1900-tal, heter *Les filles de noce* och gavs ut första gången 1978. Den finns nu översatt till engelska. På engelska kan man också med fördel läsa Judith Walkowitz olika analyser av prostitutionens historia. Slutligen skriver författaren till denna artikel mer specifikt om sexualpolitikens historia i den kommande antologin *Seklernas sex*.

Vad konstituerar maktlöshet? – läsövning i textilens text

LOUISE WALDÉN

Vad gjorde kvinnorna när männen skrev historia?

Så börjar en sång jag skrev på 1970-talet. I vers efter vers beskrivs hur kvinnor tvättade, diskade, lagade mat, födde barn allt medan männen erövrade världen, skrev odödliga verk, komponerade storslagna symfonier eller byggde grandiosa teoretiska modeller. Det männen gjorde var synligt och bestående, det kvinnorna gjorde osynligt och förgängligt. Ja, osynligheten var till och med ett kännetecken: arbetet blev synligt först när det *inte* gjordes – så länge det gjordes var allt som det skulle, "normalt". Det gällde också barnen. Moderns nedlagda arbete resulterade i att barnen utvecklades normalt. Allt var som det skulle, helt naturligt. Först när något var "onormalt" synliggjordes moderns ogjorda arbete, hennes försummelser.

I sången anlade jag omedvetet ett mansperspektiv, såg från den dominerande kulturens värdesystem. Det som räknades var det som syntes, som fanns i det offentliga rummet, verket som blev bestående.

Några år senare satte jag rubriken "När det osynliga blir synligt förändras världen: Om kvinnokulturens materiella bas" på en artikel i *Vi mänskors* temanummer om kvinnokultur (1977:4). I stället för att se kvinnors arbete som enbart reproduktivt och återställande såg jag nu också den produktiva delen. Kvinnor ansvarade för den bokstavligen livsviktiga bas som samhället vilade på: människorna. Den barnafödande delen var den minsta – den största delen utgjordes av att ständigt skapa och återskapa betingelserna för människors liv och välbefinnande.

Perspektivet hade förändrats. Jag såg inte längre kvinnors osynlighetsarbete ur den dominerande (mans)kulturens perspektiv, jag såg på världen ur den dominerade (kvinno)kulturens perspektiv. Och världen förändrades.

Att växla perspektiv – mellan utifrån och inifrån, mellan uppifrån och nerifrån, mellan en manlig och en kvinnlig erfarenhets-

sfär – är givande. Begrepp och värdeskalor relativiseras, förändras. Det gäller också synen på makt och maktlöshet.

Från början närmade jag mig kvinnokulturen ungefär som en antropolog: jag studerade en för mig främmande kultur. Allteftersom mina egna erfarenheter växte blev ansatsen närmast en etnologs: ett försök att förstå den egna, vardagliga kulturen. Allteftersom tiden gick tycktes det handla om en historisk studie av en utdöende kultur. Just nu undrar jag om det inte är en framtidsstudie. Det är i alla fall en av mina utgångspunkter i den här texten. Jag vill pröva att se på en kvinnligt definierad värld, textilens, med begrepp lånad från en manligt definierad värld av offentlighet, ekonomi, makt.

Jag är inte så mycket ute efter att upptäcka det osynliggjorda som efter att avtäcka det dolda. Osynligt och dolt är inte riktigt samma sak. Orvar Löfgren skriver i *Kultur och medvetande* att osynligheten kan vara av två slag. Den dominerande kulturen blir osynlig därför att den uppfattas som självklar. De dominerade kulturerna blir osynliga därför att de osynliggörs av den dominerande kulturen. Löfgren nämner arbetarkulturen och kvinnokulturen som exempel:

Mått med den dominerande kulturens mått ter de sig ofta vaga, konturlösa och föga institutionaliserade. De artikuleras inte på samma sätt och kan till och med bli otydliga för de egna medlemmarna.

Osynligheten kan alltså komma såväl från en självklar dominans som från ett osynliggörande. Det dolda däremot innebär att dölja något. Det är synonymt med att gömma, förtiga, mörklägga. Makten döljer sig gärna. Men också den till synes maktlöse kan dölja sig för att på dolda vägar uppnå sitt mål utan att öppet utmana makten. Att dölja är något man *gör*, att osynliggöras är något man *blir*. Det ena är aktivt, det andra passivt.

Osynligheter är en fråga om makt – och maktlöshet. Den som är osynlig i kraft av sin dominans har makt. Den som är osynliggjord är maktlös. Eller är det en synvilla? Kan det osynliggjorda bära på maktstrukturer som är dolda för de synliga makthavarna? Vad är osynliggjort och vad är dolt? Kan olika värdesystem leda till olika definitioner av makt? Vad vill man ha makt över – sitt eget liv eller andras? Vad är viktigast – tillgång till tid eller tillgång till pengar? Hur förhåller sig formell makt till reell makt? Det är några av de frågor jag tänker problematisera med textilens värld som exempel.

Begrepp och tankefigurer

Till mina vanor när jag grubblar över begrepp hör att gå till ordböckerna för att se vad orden ursprungligen kommer från och hur betydelsen förändrats.

Ordet *makt* kommer från tyskan och har samma ursprung som *mögen*, att kunna, förmå, mäkt. Makt har många olika betydelser. En del handlar om övertag, tvång, auktoritet, inflytande – dvs. makt *över* någon/något. Andra om kraft, energi, intensitet, väsen – dvs. makt *i* någon/något. En vanlig definition av makt är att A har makt om han kan tvinga B att göra något – dvs. makt i den första betydelsen. Kvinnoforskare har ofta betonat makt i betydelsen självbestämmande, autonomi, självförverkligande – en definition som ligger den andra betydelsen närmare. *Maktlös* är då motsatsen till detta. Mot makten *över* svarar synonymen vanmäktig, mot makten *i* svarar synonymen kraftlös.

I mina resonemang är det just dessa dubbla innebörder som är intressanta. Vad orden betyder avgörs av vem som har rätt att bestämma vad orden betyder, som Humpty Dumpty påpekar i *Alice i Underlandet*. Vem som upplever sig ha makt och vem som upplever maktlöshet beror till stor del på vilken värdegrund man utgår från. Om tid är det viktigaste värdet kan möjligheten att fritt disponera tiden upplevas som makt i betydelsen självbestämmande. Om pengar är viktigast är makt *över* centralt.

Att gå på maktjakt är ett populärt nöje, såväl bland journalister som bland forskare. Maktens karaktär av att till dels vara såväl osynlig som dold gör att den inte alltid låter sig gripas men den kan inringas. Till dem som hjälpt mig i mitt tänkande hör, förutom Orvar Löfgren som jag redan nämnt, Pierre Bourdieu. Med sina begrepp *fält*, *kapital*, *habitus* har han fångat den del av makten som inte är omedelbart avläsbar i t.ex. pengar eller titeldefinierade maktpositioner.

Bourdieus begreppsapparat är skapad för att beskriva och analysera maktkampen på den offentliga scenen. Han definierar *maktcentra*. Med *fält* menar han ett område, där personer och institutioner strider om makten att bestämma vad som är viktigt respektive oviktigt inom det område de har gemensamt. *Kapital* kan vara inte bara ekonomiskt utan också kulturellt eller symboliskt. Ett symboliskt kapital är något som av sociala grupper erkänns som värdefullt. *Habitus* kan översättas med en människas totala uttrycksform. För att smälta in i en miljö måste man ha en "habitus" som miljön erkänner och godkänner.

Jürgen Habermas ringar in dolda maktcentra när han beskriver den *borgerliga offentlighet* som utvecklades under 1700- och 1800-talen i kaffehus och litterära salonger. Där fördes ett medborgerligt politiskt samtal som kom att bidra till samhällets förändring.

Johan Asplund är till ständig hjälp när det gäller att få tankarna att klarna. I sin *Essä om Gemeinschaft och Gesellschaft* diskuterar han Ferdinand Tönnies klassiska begrepp utifrån dagens situation. *Gemeinschaft*, gemenskapen, är med Asplunds ord en "naturlig och oplanerad social enhet, en organism", som i bygemenskapen eller familjen. *Gesellschaft*, samhället, är "någonting uttänkt och konstgjort, en mekanism".

Människorna i *Gemeinschaft* är delaktiga i varandras liv, på gott och ont: mot sina vänner är man god, mot sina fiender ond. Arbetet är ett självändamål: det är ett skapande arbete som "frambringar ägodelar eller sådant man rör om". Det är belönat snarare än avlönat. I *Gesellschaft* utgörs själva organisationsprincipen av konkurrens och konflikt mellan olika ekonomiska intressen. Människan är en *homo economicus*, en ekonomiskt rationell människa. Arbetet är ett medel för att frambringa profit och förtjänst.

Centralt i Asplunds analys är att han inte ser skillnaden mellan *Gemeinschaft* och *Gesellschaft* som en motsättning mellan ont och gott. Priset för gemenskapen är t.ex. den personliga fiendeskapen, poängen med marknadens opersonlighet är t.ex. en rationell neutralitet. Det mänskliga mötet i *Gemeinschaft* är en relation – vänskaplig eller fientlig – medan mötet på marknaden i *Gesellschaft* är en transaktion, där man värderar varandra efter (egen)nytta.

Går det att analysera vår tid med begrepp skapade för att beskriva övergången från ett förindustriellt samhälle, byggt på bruks ekonomi, till ett industriellt, byggt på marknadsekonomi? Asplund befarar själv att han är ute i sista stund. Inom en inte alltför avlägsen framtid kommer kanske Tönnies tankar att framstå som närmast obegripliga.

För ingen av dessa män, som skarpsinnigt analyserat maktstrukturer och värdesystem, är könsmakten speciellt viktig. Det är den däremot för många kvinnoforskare. Ulrike Prokops bok *Kvinnors livssammanhang: Begränsade strategier och omåttliga önskningar* fick stor betydelse för tänkandet när den kom i slutet av 1970-talet. Hon blottlade en kvinnlig föreställningsvärld som avvek från den offentligt erkända. Genom att arbete definieras som lönearbete förmådde den ekonomiska analysen inte innefatta privatlivets "omedelbart värdeskapande intresse- och arbetssfär". Kvinnors arbete inom "hushållets, familjens, uppfostrans och sällskapslivets

område" kom därför att ses som improduktivt och icke kreativt. Men om man i stället ser ur kvinnoperspektiv, med kvinnan som subjekt, producerar kvinnor inte bara materiella utan också immateriella värden: trivsel, välbefinnande. Det *imaginära* är en del av kvinnors vardagsliv. Kvinnorna formulerar önskningar om inredning, möbler, kläder, utflykter, de gestaltar familjesfären, söker "former för perception, fantasi, spontanitet, *imagination*." Den traditionella kvinnokulturen (i hem och familj) bygger på en *behovs- och relationsorienterad* värdegrund. Det är inte genom formaliserade regler utan genom förståelse och inlevelse som enighet uppnås.

På samma tankespår är Carol Gilligan när hon i *In Another Voice* – på svenska missvisande översatt till *Med kvinnors röst* – kartlägger två olika moraliska värdesystem. Det ena kallar hon *rättighetsetik*, det andra *omsorgsetik*. Rättighetsetiken finner hon främst hos män, medan omsorgsetikens "annorlunda röst" kommer från kvinnor. Men hon är noga med att understryka att hon inte primärt ser det som en skillnad mellan män och kvinnor utan som två kompletterande moraliska system.

Rättighetsetiken utgår från individer, omsorgsetiken från relationer. Med rättighetsetiken kan man uppnå jämlikhet ("equality") men den är ingen garanti för rimlighet ("equity") eftersom den inte har utrymme för olikheter och undantag ("rättvisan är blind"). Det kan däremot omsorgsetiken ("åt var och en efter behov") – men den kan å andra sidan leda till orättvisa och ojämlikhet.

Problemet är, menar Gilligan, att vi bara erkänner den ena etiken:

Oförmågan att se den annorlunda verkligheten i kvinnors liv och höra skillnaderna i deras röster bottnar delvis i antagandet att det bara finns en enda form av social erfarenhet och tolkning. Genom att i stället räkna med två olika former kan vi beskriva den mänskliga erfarenheten i en mer komplex gestalt.

Textilens text

Textil har samma ursprung som text: det latinska *texo*, att väva, fläta, spinna. Trots att textila hantverk historiskt varit främst manliga (och högt värderade) professioner är det textila som text – som kultur, som kulturarv, som kunnighetsarv – främst en kvinnlig skrift.

Textilens text kan läsas som en eländighetsbeskrivning, ett av de svartaste kapitlen i kvinnohistorien vad gäller exploatering, utsvettning, orimliga arbetsförhållanden och närmast obefintliga lö-

ner. Den kan läsas som en värdighetsbeskrivning: stoltheten över linneskåpet som går igen från adelsdamer, bondmoror och borgarfruar till arbetarkvinnans och statarhustruns värnande om enstaka lakan, dukar, gardiner. Jag väljer en tredje läsart: berättelsen om överlevnadsstrategier under textilens täckmantel.

Att kunna avläsa textilens text förutsätter kunskap om kvinnors historia, villkor och kultur. Först då kan man tolka den dolda undertexten. Den handlar om samvaroformer, överlevnad i mellanrum, vägran att låta formell brist på makt motsvaras av reell maktlöshet.

Dold offentlighet

Syuntan är ett exempel på hur textilens täckmantel fungerat som skydd för vad jag kallar *en dold kvinnlig offentlighet*.

Junta kommer av latinets *junctus*, som betyder förenad. På svenska finns det i två sammansättningar: militärjunta och syjunta. I grunden handlar det om samma junta: principen om den slutna gruppen som en förutsättning för den absoluta öppenheten. En junta går man inte in i eller ut ur efter eget val. Man väljs in som ett tecken på förtroende. Man utesluts om man förråder gruppens hemligheter. Men det finns också skillnader som har med makt och kön att göra. I en militärjunta bygger män koalitioner, i en syjunta bygger kvinnor relationer.

Med textilen som täckmantel utvecklade kvinnor en mötesform där nytta (de sysselsatta händerna) förenades inte bara med nöjet (det egna skapandet) utan också med behovet av att på egna villkor diskutera de problem som man själv definierade som viktiga. Man skaffade sig information, skapade allianser, fick råd, tröst och vägledning.

Syuntan fungerade som en legitim anledning att lämna hemmet och umgås med andra kvinnor. På mindre orter kunde syuntan fungera som en "skuggregering". Från syuntan gick man hem och påverkade sin man att i byalaget eller kommunfullmäktige arbeta i den riktning juntan önskade. Det gick inte att direkt härleda påtryckningarna till syuntan. Den indirekta maktutövningen förblev dold, den synliga manliga makten förblev ohotad. På liknande sätt har kvinnor i andra kulturer format halvhemliga samtalsgrupper, låtit männen ha den formella makten men inte avstått från reell maktinflytande.

Syföreningen är ett annat exempel på dold kvinnlig offentlighet. Det är en öppnare form än den slutna juntan. Till skillnad från syjuntan hör syföreningen ofta ihop med en rörelse eller organisa-

tion: arbetarrörelsen, idrottsrörelsen, nykterhetsrörelsen, kyrkan, missionen, partierna. Folkrörelse-Sverige vilar på en bädd av syföreningar.

Inom syföreningarnas ram har kvinnor förvandlat obetald tid till samhälleliga pengar. Inte bara som stöd åt rörelser och organisationer utan också för egna behov. Tidningen *Husmodern*, av vilken jag gått igenom årgångarna 1945–1980, anordnade under 1950-talet tävlingar om "Sveriges bästa syförening". Där kan man träffa på syföreningar som sydde ihop till vägbeläggningar, gatubelysning, kollektiva tvättstugor – ja t.o.m. till en fyr på Skånes sydkust. Det som kommunen inte ansåg sig ha råd med men kvinnorna ansåg nödvändigt sydde de ihop till.

Ronny Ambjörnsson beskriver i *Den skötsamme arbetaren* hur kvinnornas mötesformer tog sig andra uttryck än männens. När kvinnorna bildar en socialdemokratisk kvinnoklubb i Holmsund integrerar de "från första början diskussion, trivsamt samvaro och husligt arbete. Mötena blir en kombination av kafferep, symöte och diskussionsklubb." Kvinnorna tar också delvis upp andra frågeställningar "som har med grundläggande mänskliga behov att göra, föda, hälsa, sexualitet, barnvård. Man kan tala om en inriktning på det näraliggande och på familjens problem." Den traditionella könsrollen gjorde att kvinnorna hade svårt att göra sig gällande i den lokala offentligheten. Ur dessa förutsättningar formade kvinnorna en politisk debatt "långt mer levande och perspektivrik än den som förs i den manligt dominerade arbetarkommunen", skriver Ronny Ambjörnsson. "Medan männens perspektiv begränsas av den praktiska politiken får kvinnorna till följd av könsrollens begränsningar ett ideologiskt utrymme, som de också utnyttjar."

En modern variant av syjuntetraditionen är de textila studiecirkelarna, ett märkligt fenomen i ett modernt samhälle, sedan decennier en mycket stor verksamhet inom de flesta studieförbund. Varför väljer dubbelarbetande kvinnor att prioritera något som är garanterat icke-meriterande, icke-lönedrivande, icke status-befrämjande? Som tvärtom närmast har lågstatus som "förspild kvinnokraft"? Själva fenomenet väcker aningar om en dold motkultur. Som en "seg struktur" för den vidare den dolda kvinnliga offentligheten, där man på egna villkor samtalar om det man anser viktigt, samtidigt som händerna är sysselsatta. När jag i forsknings-syfte deltog i ett antal textila studiecirkelar och bl.a. noterade samtalsämnena så diskuterades där de samhällsfrågor som berörde det egna livet som arbetslöshet, social nedrustning, datorisering, men också globala problem som miljöförstöring. Partipolitik, rikspolitik och utrikespolitik lämnades därhän. Det påminner om vad

Ronny Ambjörnsson beskriver från Holmsund för 70 år sedan. Kvinnorna där talade om de nära förhållandena men också om de stora ideologiska frågorna. "Engagemanget pendlar mellan familjen och samhället och stannar sällan vid det som ligger däremellan, kommunen. Denna torde ha uppfattats som en de manliga kamraternas angelägenhet."

Textilcirkeln, liksom syjuntan, innebär en legitim anledning att lämna hemmet och familjen. Den bestämda tiden och platsen gör att tiden inte slukas av annat. Den ofta rätt höga deltagaravgiften bidrar på sitt sätt till att cirkeltiden respekteras. På så sätt fungerar textilcirkeln som ett sätt att freda tid i en tidspressad tillvaro, styrd av andras behov. En tid helgad den egna lusten. Ett andningshål och en ventil där man luftar sina tankar medan man till synes sysslar med annat. Med handarbete.

Dold ekonomi

"Vid omsyning, lappning och stoppning, omfärgning o.s.v. framträder det värdeskapande momentet i husmoderns arbete särdeles tydligt", skriver nationalekonomen Laura Harmaja i *Husmoderns ekonomiska gärning* från 1937. Hon fortsätter:

Genom att nedlägga en viss mängd arbete ger man utan nämnvärda kostnader för material obrukbara och värdelösa saker brukbarhet och nytt värde. Detta är sannerligen produktion så god som någon.

Harmaja lyfter fram det som än i dag ofta glöms bort: produktionen i det så kallade reproduktiva arbetet. Därmed synliggör hon det ekonomiska värde som gärna försvinner i beskrivningar av det obetalda arbetet. Hon ger också andra aspekter på det obetalda hemarbetet:

Hemhushållningen uppfyller alla de förutsättningar under vilka smådriften funnits vara livskraftig: Här är det ju alltid fråga om en liten krets av människor och en begränsad konsumtion. Här om någonstades gäller det individuell smak och anpassning efter förhållandena. Här komma de, som utföra arbetet, i den allra intimaste beröring med dem, för vilkas behov det sker, och här är det alltid fråga om sådana nyttigheter, vilka produceras för omedelbar konsumtion.

Mycket av hemarbetet är svårt att synliggöra eftersom det omedelbart förbrukas. Här särskiljer sig det textila arbetet. Det resulterar i synliga resultat som antingen kan bevaras för eget bruk – linneskåpet! – eller säljas och därigenom omvandlas till pengar.

När symaskinen introducerades blev inkomstmöjligheten ett viktigt argument.

På ett sätt som saknar motstycke vad gäller tekniska innovationer i hemmen slog symaskinen igenom i kvinnornas värld. Från att hemsymaskinen introducerades i mitten på 1850-talet tog det inte mer än drygt ett decennium innan den var spridd över i stort sett hela världen och i de flesta samhällsklasser – ett märkligt faktum med tanke på tiden, kommunikationerna och kvinnornas ställning. Förklaringarna är flera.

Symaskinen skapades av män för män – manliga hantverkare. Men insikten (tillskriven Isaac Merrit Singer) att det var kvinnor som sydde mest, trots att sömnadsprofessionerna var förbehållna männen, innebar en revolution, som fick en rad konsekvenser. Symaskinen feminiserades med mjuka linjer, guld, pärlemor – den skulle vara som "ett smycke i förmaket", sade Singer – och förevisades i vackra salonger av eleganta damer.

Hela försäljningssystemet anpassades efter den hemliga kvinnomarknaden. Betalningen delades upp i avbetalningar, som gjorde det möjligt att skaffa denna dyra kapitalvara: några kronor från äggkassan eller hushållspengarna gick alltid att få fram.

Agenter sökte upp konsumenten på plats: i hemmet. Agentens månatliga besök innebar inte bara inkassering av avbetalningen utan också hjälp med småreparationer och råd – en antagligen nödvändig introduktion i den för de flesta kvinnor främmande (kanske skrämmande) tekniska världen. Symaskinen födde såväl avbetalnings- som agentsystemet, som sedan kom att övertas av andra producenter av dyra kapitalvaror.

Men varifrån kom då kvinnornas beredskap att ta emot den nya innovationen, något som gick på tvärs mot det motstånd som införande av teknik i hemmen vanligtvis mött? Ekonomin är antagligen den viktigaste förklaringen. Symaskinen innebar inte bara att man kunde spara tid utan också att man kunde tjäna pengar. Med hjälp av symaskinen – ett egenägt produktionsmedel i industrisamhället – fann kvinnor mellanrum och nischer i en tid då de flesta yrken och utbildningar var stängda för dem. Ett rent och snyggt arbete, som kunde utövas i det egna hemmet, till skillnad från tunga och smutsiga tjänstjobb i andra kvinnors hem.

Hemsömmerskan fanns i ett sådant "mellanrum" – Kerstin Ekman har givit henne gestalt i berättelsen om Dagmar i *Springkällan*, där hon också fångar hemsömmerskornas känsliga mellanställning mellan klasserna, men också mellan det privata och det offentliga, yrkesmässiga. Fruarna, skriver Ekman, är känsliga för "alla de små saker som sammantagna är avgörande för vart de rika

vänder sina näsor.” Därför lönade det sig att satsa på en lägenhet med bra läge även om den var dyr. ”Fruarna ville inte gå långt och man kunde inte bo i illaluktande och bråkiga trappuppgångar om man ville ha kunder som betalade bra.”

Förlagssömmerskan fanns i ett annat mellanrum, mellan hemarbete och industri. Förläggarna försåg förlagssömmerskan med tillklippt tyg, som hon sedan sydde ihop på sin egenägda symaskin till färdiga plagg, som därefter levererades till förläggaren. Den så kallade hemindustrin var en viktig försörjning för många kvinnor. När hemindustriutredningen 1912 kartlade omfattningen registrerade de 11 523 hemsömnadsarbetare (mot 4 920 på sömnadsfabriker). Av dem var 10 469 kvinnor.

Till priset av långa arbetsdagar kunde kvinnor köpa ett utrymme av egenförsörjning, självständighet och kontroll över det egna livet. De kunde upprätta en egen ekonomi, där låga inkomster balanserades av ännu lägre utgifter och där tiden till synes fördubblades genom att det obetalda och det betalda arbetet vävdes in i varandra. En ekonomi- och arbetsform som var en mellanform mellan självhushållningens bruksekonomi och industrisamhällets löneekonomi.

Den tyska historikern Karin Hausen har i en essä om ”symaskinens socialhistoria” diskuterat dessa mellanformer. Kvinnoarbetets karaktär – på en gång hushållsarbete, hushållsintegrerat förvärsarbete och industriarbete – visar på områden som hamnat i skuggan när industrisamhällets historia skrivits, menar Hausen. Det är ett exempel på hur sammanflätade olika former av arbete var under 1800-talet: mellan samhälleligt och privat organiserat, mellan avlönat och oavlönat, mer eller mindre förmedlat över marknaden. Det är en utmaning mot ekonomins traditionella kategorier, som skiljer mellan produktivt och icke-produktivt arbete, mellan familjens ekonomi och lönearbetets, mellan hemmens värld och industrins.

Denna mellanställning och oklara idenitet går också att finna i själva symaskinen, menar Diane M. Douglas i essän ”The Machine in the Parlor”. När symaskinen lanserades uppfattades den både som ett hot mot traditionell kvinnlighet och som något som ytterligare band kvinnan vid den: ingen maskin i världen kunde befria kvinnan från slaveriet under synålen, det kunde bara egna pengar och inflytande över den egna situationen. Symaskinen marknadsfördes också med dubbla budskap: dels som symbolen för huslig lycka, dels som en livförsäkring om något skulle hända familjeförsörjaren. Symaskinens mångtydighet symboliseras av att den ofta förkläddes till möbel – bord, skåp, chiffonjé. Så osynliggjordes inte

bara maskinen utan också kvinnans arbete och arbetsplats.” (Symaskinens) mening existerar i föreningen av alla löften den ger: att förstärka husligheten och att utmana den, att stödja kvinnans frigörelse och att bekämpa den, att vara en möbel och en maskin”, skriver Douglas.

I oklara mellanrum klarade kvinnor de facto sin försörjning. Det gör dem svåra att upptäcka när samhällets normer strikt skiljer mellan hemarbete och lönearbete, mellan betald och obetald tid. I 1800-talets Berlin hade kvinnor som tog emot sömnadsarbete i hemmen inte rätt till socialförsäkringar, till skillnad från skraddare och skomakare med arbetsplats i hemmet. Kvinnorna kunde nämligen misstänkas för att också sy åt familjen – en misstanke som uppenbarligen inte drabbade männen. Priset för överlevnaden var inte bara långa arbetsdagar utan också att man föll utanför systemet. Belöningen var att i ett patriarkalt samhälle skaffa sig en frizon i ett system där det egentligen inte fanns några frizoner undan manligt beroende för kvinnor. Formellt var kvinnor ekonomiskt osjälvständiga och omyndiga. Reellt kunde de vara såväl självförsörjande som självbestämmande.

Kvinnors ekonomiska verklighet, med det obetalda arbetet och de svårdefinierbara arbetsformerna, utmanar de ekonomiska teorierna. Vad händer med BNP om man räknar som Laura Harmaja gör? Vad händer med den ekonomiska historien om man börjar se det Karin Hausen ser?

Dold opposition

”Brodöser har genom historien sällan tillhört avantgardet i kampen för kvinnans rättigheter – men i deras arbeten kan vi se de spänningar och motsättningar återspeglas som drev vissa kvinnor att tala”, skriver Roszika Parker i sin bok om broderiets historia, *The Subversive Stitch: Embroidery and the making of the feminine*. Hon menar att just broderandet var ett viktigt verktyg när det gällde att forma en speciell sorts kvinnlighet, ljuv, underdånig, skönhetsskapande.

Till synes underkastade sig kvinnorna denna manssamhällets definition av kvinnlighet genom att underordna sig broderiets krav. Men i valet av motiv för sina broderier uttryckte de sin egen uppfattning. Somliga broderade med ”subversiva stygn” heroiska hjältnor från Bibeln och myternas värld, självständiga hustrur, starka mödrar. Därigenom kunde de opponera sig mot de rådande förhållandena utan att öppet bryta mot en underdånig kvinnoroll. Överlevnadsstrategin för den rättslöse är inte alltid självhävdelse

och öppen kamp, den kan också vara skenbar underkastelse och dold opposition. Den osynlige motståndaren är svår att krossa.

Det textila området går också att se som ett kvinnligt makt- och kompetensrevir, där kvinnor byggt upp föreningar, organisationer, skolor, utbildningar, företag: Handarbetets Vänner, Föreningen för svensk hemslöjd, Svenska Hemslöjdsföreningarnas Riksförbund, Sätergläntan, vävkurser, syskolor ... De centrala textila organisationerna bars delvis upp av samma personer som var centrum i dåtidens emancipatoriska kvinnorörelse och som drev frågor som gift kvinnas äganderätt, rätt till utbildningar och yrken, så småningom rätten att rösta. I denna textila mylla föddes nya professioner och utkomstmöjligheter. Män besatte dock ofta styrelseuppgifterna i dessa organisationer och företag eftersom flertalet av kvinnorna i formell mening var juridiskt, politiskt och ekonomiskt maktlösa. Män fick bära upp den formella makt som kvinnorna inte tilläts utöva, men kvinnorna behöll den reella makten.

Det textila området motsvarar till stor del Bourdieus definition av *fält*. Här slåss personer kring ett gemensamt intresse om värdesättningsprivilegiet. Här krävs en speciell *habitus* för att bli godkänd och erkänd. Här finns såväl ekonomiskt som kulturellt *kapital*. Varför är det då inte synligt som ett maktcentrum? Beror det på bristen på symboliskt kapital, dvs. på något som av sociala grupper erkänns som värdefullt? Vilka räknas då till erkända sociala grupper?

Under textilens täckmantel kunde kvinnor också utveckla kompetens på områden som definierades som "manliga". Många textila hantverk kräver t.ex. teknisk begåvning. Vävning innehåller mycket mekanik, förutom krav på behärskande av alla räknesätt, inklusive att kunna översätta t.ex. kilo till kvadratmeter. Klädsömnad kräver spatialt seende, dvs. förmågan att översätta från tvådimensionellt till tredimensionellt och vice versa, som t.ex. arkitekter gör. Lapptäcke är en ständig övning i abstrakta kompositioner av form och färg, byggda på geometriska moduler. Knyppling utmanar samma typ av abstrakt teknisk begåvning som schack, matematik – och data, osv. I skydd av det textilas starka kvinnliga förtecken kunde kvinnor utveckla sin tekniska begåvning utan att misstänkas för otillbörlig manlig teknisk läggning.

Men det kvinnliga förtecknet har också en annan innebörd. Så starkt har det textila förknippats med kvinnor att textilt handarbete blivit del av en symbolisk kvinnlighet. Hatet mot handarbetet som "förspilld kvinnokraft" emanerar ur detta tvång. Selma Lagerlöf har vittnat om sin besvikelse när julaftonens enda hårda paket visade sig innehålla inte den bok hon önskat sig utan – ett

syskrin. De kvinnor, för vilka pennan var ett naturligare verktyg än synålen, för vilka andens arbete var viktigare än handarbetet, var också tongivande i den erkända, emancipatoriska kvinnorörelsen.

Men dold under den erkända kvinnorörelsen fanns länge andra rörelser, burna av kvinnor: hemslöjdsföreningar, husmorsföreningar. Medan den emancipatoriska kvinnorörelsen kämpade för kvinnors lika villkor med männen förvaltade de dolda kvinnorörelserna kvinnokulturens kunnighetsarv inom kvinnors traditionella arbets- och ansvarsområden. Om man ser detta som ett gemensamt kvinnofält har den erkända och den dolda kvinnorörelsen stridit om vad som är viktigt i kvinnors liv och verklighet, vem som ska ha värdesättningsprivilegiet. Men det går också att se som ett tvåfrontskrig, där den ena styrkan koncentrerar sig på kvinnors formella rättigheter och den andra på att öka respekten för vissa arbets- och ansvarsområden. Eller, med Gilligans ord, den ena hävdar rättighetsetiken, den andra omsorgsetiken.

Den ena kvinnorörelsen opponerade sig öppet mot synliga orättvisor. Den andra drev en dold opposition mot den dominerande kulturens värdesystem. Lyssnar man fördomsfritt kan man urskilja en "annorlunda röst". Trots den icke-emancipatoriska framtoningen finns där en revolutionär potential: tanken att samhällets själva värdesystem måste förändras. Det var den Elin Wägnér anade när hon 1936 skrev i sin arbetsbok: "Feminismen skulle ställa helt nya, stora mål. Kvinnornas *verkliga* inträde i samhället skulle betyda revolution ..."

Paradoxalt nog är det den emancipatoriska kvinnorörelsen som är mest könsdefinierad, eftersom den kämpar mot orättvisor riktade mot kvinnor som kön. Medan de dolda kvinnorörelserna i sin betoning av arbets- och ansvarsområden egentligen kunde vara könsneutrala: det viktiga är *vad* som görs, inte *vem* som gör det.

Kvinnorörelsen brukar aldrig räknas med bland de folkrörelser som förändrat det svenska samhället. Men om en förening mellan de två kvinnorörelserna vore möjlig skulle det kanske vara vår största folkrörelse under detta sekel. Att beskriva stridigheterna mellan dem i termer av likhet och särart skymmer blicken. De flesta rösträttskvinnor insåg nog värdet av kvinnors traditionella arbete. De flesta husmödrar ansåg nog att kvinnor självklart skulle ha samma formella rättigheter som männen. Gilligans tanke att det finns en erkänd och en icke erkänd form av social erfarenhet och tolkning leder längre.

Det finns ett dilemma i kvinnokampen, som har med detta att göra.

De kvinnor som med Simone de Beauvoirs ord är mest transcendenta, som identifierar sig med en andlig – och manlig – värld är de som har tolkningsföreträdet i kvinnokampen. Att detta lätt kommer att innebära ett förakt för det som är majoriteten kvinnors liv och intresse är en smärtpunkt i kvinnoanalysen.

Handarbetet kan visa på en väg ur detta dilemma. Det är viktigt att skilja på å ena sidan handarbete som tvång och del av en symbolisk kvinnlighet, å den andra handarbete som lust och glädje. De dubbelarbetande kvinnorna i textilcirkarna fanns där fritt och frivilligt. De bevisade ingen "kvinnlighet", de bejakade sin lust. Långt ifrån att vara förspild kvinnokraft var det textila hantverket för dem en kraftkälla, ur vilken de hämtade energi, något som var deras eget. Här kunde de finna utlopp för det Prokop kallar *imagination*, för skaparlust och skönhetslängtan, för konstnärliga uttryck och experiment. De upphävde genom sitt val en teoretisk motsättning mellan likhet och särart, i sina liv förenade de den erkända och den dolda kvinnorörelsens mål.

En historisk framtidsstudie?

Den textila världen är en del av kvinnors hemliga kultur, den som formades av kvinnors arbete och ansvar i hemmet. Det är i vårt samhälle en utdöende kultur, allt färre behärskar dess kunningsarv. Men med den läsart jag valt innehåller den kunskap som har relevans för kvinnor och män i dagens och morgondagens värld.

Var förs idag medborgarnas politiska samtal, det som handlar om vilket liv man vill leva, vilket samhälle man vill ha? Det som Habermas återfann i kaffehus och salonger, den borgerliga offentlighet som utanför den formella makten formade det nya samhället? Kanske förs det bland körsångare, amatörskådespelare, trädgårdsentusiaster – en sorts "syföreningar", där samtalet inte är målet eller huvudsaken utan något som pågår medan man sysslar med annat? Finns där det moderna samhällets *Gemeinschaft*, inte som en sluten by- eller familjegemenskap utan som ett rum där människor från olika utgångspunkter möts kring ett gemensamt intresse – som i textilcirkeln?

Var finns idag den reella politiska påtryckargruppen? Hos väljarna? Eller hos lobbygrupper som trots brist på formell makt fungerar som en skuggregering – i likhet med syjuntan? När välfärdsstatens samhällsväv slits ner – har vi något att lära av syföreningarna, vilka med obetald tid som insats hjälpte till att bygga upp ett nytt samhälle? Är Stödstrumporna en modern variant av den dolda

oppositionen, den ständigt och överallt närvarande osynlige motståndaren?

När miljöförstöringen närmar sig vår vardag är det kanhända dags att omvärdera produktionsbegreppet. I stället för att producera nya ting till växande sopberg borde vi kanske återuppliva kunskapen om hur "obrukbara och värdelösa saker" ges brukbarhet och nytt värde. Husmors "lean production" – att producera för omedelbara behov snarare än för att bygga upp ett lager för framtida försäljning – är något som hör hemma i det postindustriella och postmoderna samhället. De nya produktionssätt som nu växer fram – kläder som med datorns hjälp sys upp efter individens mått, böcker som trycks upp i enstaka exemplar på beställning – liknar rätt mycket Harmajas beskrivning av hemhushållningen: individuell anpassning, omedelbar konsumtion, behovsstyrd tillverkning.

Symaskinsexemplet går också att översätta till vår tid. Singers upptäckt av den hem-liga kvinnomarknaden påminner om Apples insikt att ordbehandlare till stor del används av ordmänniskor. Liksom Singer anpassade symaskinens utformning efter kvinnornas smak bytte Apple språk från siffror till ord och bilder. Vad är det idag som marknaden inte ser? Vad betyder det att allt fler väljer att lägga tid och pengar på upplevelser före ting, på immateriella värden före materiella?

I ett marknadsstyrt samhälle är konsumentmakt en realitet. Å ena sidan kan man – likt textilcirkeldeltagarna – bejaka det man vill ha, t.ex. det "imaginära". Å den andra kan man neka till det man inte vill ha – en klassisk kvinnokampstrategi: Lysistrates kärleksstrejk, "Kvinnors vapenlösa uppror" på 1930-talet, Skärholmsfruarnas köpbojkott på 1970-talet.

Med hjälp av symaskinen kunde kvinnor hitta försörjning i mellanrum och nischer. Idag är datorn – också den ett egenägt produktionsmedel – en motsvarighet. Precis som symaskinen kan den användas i ett gränsland mellan betalt och obetalt arbete. Det går att arbeta på distans från arbetsgivaren i stället för att – som i industrisamhällets modell – arbeta på distans från hemmet. På gott och ont förenas åter arbetsplats och boplat, efter industrisamhällets parentes.

Försörjningen finns i nischer och mellanrum, mellan olika arbetsuppgifter och projekt, mellan betalt och obetalt. Tiden får en vågmästarroll för att balansera inkomster och utgifter. När pengarna inte räcker får man lappa med tiden, göra själv det man inte har råd att köpa. Liksom husmors arbete är en kombination av många yrkesfärdigheter utvecklar alltfler människor olika sorters

kunnigheter. Inte på den specialiserade nivå som industrisamhället uppmuntrat, snarare som mångkunniga generalister.

Textilens text kanske inte säger så mycket om makt över andra – men en hel del om makt över det egna livet. Kvinnor har i sina levda liv inte låtit sig definieras av bilden av kvinnligheten. När de saknat makt över regelsystemen har de format sina egna spelregler. I en formell maktlöshet skapade de en reell motmakt.

De paralleller till dagens situation som jag prövar att dra – vad betyder de?

Kvinnor skapade överlevnadsstrategier i en situation av formell maktlöshet. Om alltmer av det medborgerliga samtalet börjar föras utanför den erkända politiska arenan trots formella demokratiska rättigheter – är det ett tecken på att människor upplever reell maktlöshet? Eller tvärtom, varslar det om att en motmakt håller på att formuleras i samtal om det samhälle man vill leva i?

När nu allt fler kvinnor är inne i, och del av, maktapparaten, betyder det att maktgränsen inte kommer att gå mellan könen utan mellan makthavare av bägge könen och maktlösa av bägge könen? Eller innebär det att tiden är mogen för "den annorlunda rösten" att göra sig hörd? Den som talar om behovs- och relationsorientering, om omsorgsetik, om inlevelse med de utsatta, om nödvändigheten av det imaginära? Som talar mindre om statsskulden och mer om individens och samhällets tidsskuld, den som gör att vi inte hinner bry oss? Som könsneutralt värnar om kvinnokulturens kun-nighetsarv när det gäller betingelserna för människors liv och välbefinnande?

Litteratur

Artikeln bygger på material från tre forskningsprojekt: "Kvinnokultur – manskultur – teknikkultur: Att söka ett tvärspråk", redovisat bl.a. i *Genom symaskinens nålsöga: Teknik och social förändring i kvinnokultur och manskultur* (1990), "Handen och Anden: En studie i ABFs och Studieförbundet Vuxenskolans praktisk-estetiska verksamhet", redovisat bl.a. i *Handen och Anden: De textila studiecirkelnas hemligheter* (1994) samt "Kunskapssyn och samhällsnytta: Om mål och kriterier i studieförbundens praktisk-estetiska verksamhet", redovisat i *Kunskapssyn och samhällsnytta i hantverkscirklar och hantverksutövande* (SOU 1996:122). I respektive bok finns litteraturförteckningar för den som vill läsa vidare.

Övriga böcker som jag refererar till är, i den ordning de nämns i texten: *Kultur och medvetande: En tvärvetenskaplig analys* (red.

Ulf Hannerz m.fl. 1982). Beskrivningen av Bourdieus begreppsapparat bygger på Donald Broady *Sociologi och epistemologi: Om Pierre Bourdieus författarskap och den historiska epistemologin* (1990). Vidare Jürgen Habermas *Borgerlig offentlighet: Kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället* (1988); Johan Asplund *Essä om Gemeinschaft och Gesellschaft* (1991); Ulrike Prokop *Kvinnors livssammanhang: Begränsade strategier och omåttliga önskningar* (1981); Carol Gilligan *Med kvinnors röst: Psykologisk teori och kvinnors utveckling* (1985); Ronny Ambjörnsson *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880–1930* (1988/1991); Laura Harmaja *Husmoderns ekonomiska gärning* (1937); Kerstin Ekman *Springkällan* (1976). Karin Hausens artikel "Technischer Fortschritt und Frauenarbeit im 19. Jahrhundert: Zur Sozialgeschichte der Nähmaschine" publicerades i *Geschichte und Gesellschaft: Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft* 1978:2. Diane M. Douglas artikel "The Machine in the Parlor: A dialectical analysis of the sewing machine" i *Journal of American Culture* 1982:5. Roszika Parkers *The Subversive Stitch: Embroidery and the making of the feminine* utkom 1984.

Citatet från Elin Wägner är hämtat ur Harriet Clayhills *Kvinnohistorisk uppslagsbok, uppslagsordet "Feminism"* (1991).

Om författarna

ÅSA BERGENHEIM

är lektor i idéhistoria vid Umeå universitet. Hon är särskilt intresserad av forskning kring kön och sexualitet, samt synen på sexuella övergrepp mot barn. Bergenheim har tidigare publicerat bland annat *Barnet, libido och samhället: Om den svenska diskursen kring barns sexualitet 1930–1960* (1994) samt "Alma, sedligheten och det fria ordet", i *Obemärkta: Det dagliga livets idéer*, red. Ronny Ambjörnsson & Sverker Sörlin (1995). För närvarande arbetar Åsa Bergenheim med projektet "Övergrepp, önsknningar eller fantasier: Om synen på incest och sexuella övergrepp mot barn under perioden 1850–2000".

CHRISTINE BLADH

är universitetslektor i kvinnoforskning med historisk inriktning vid Forum för kvinnliga forskare och kvinnoforskning, Linköpings universitet, samt forskare vid Centrum för kvinnoforskning, Stockholms universitet. Hon disputerade på avhandlingen *Mångler-skor. Att sälja från korg och bod i Stockholm 1819–1846* i ämnet historia. Bladh arbetar för närvarande med projekten *Kvinnors liv och arbete i Stockholm 1750–1860* och *Människouppfattningarnas historia*, delprojektet om *Könsrelationer och människouppfattningar*.

EVA BLOMBERG

är forskarassistent vid historiska institutionen vid Stockholms universitet. Hon har nyligen påbörjat ett forskningsprojekt om hur organisationer och myndigheter använt filmmediet 1930–1980 för att skapa medborgaren och organisationsmedlemmen, *Nationen och filmen. Ett historiskt forskningsprojekt om genuspolitik i organisationsfilmer*. Blomberg har tidigare publicerat *Samhällets fiender. Stripakonflikten 1925–1927* (1993) och *Män i mörker. Arbetsgivare, reformister och synikalister. Politik och identitet inom svensk gruvindustri 1910–1940* (1995).

CHRISTINA CARLSSON WETTERBERG

är docent i historia och för närvarande verksam vid Kvinnovetenskapligt forum, Lunds universitet. Hon har skrivit avhandlingen

Kvinnosyn och kvinnopolitik. En studie av svensk socialdemokrati ca 1880–1910 (1986). Hon har vidare medverkat som författare i diverse tidskrifter och antologier med artiklar rörande bland annat kvinnor och åldrande och kvinnorörelsens utveckling samt diverse mer teoretiska artiklar. Hon arbetar för närvarande med en biografisk studie över Frida Stéenhoff samt med en komparativ studie kring kvinnorörelse och välfärdsstat.

GUNILLA CARLSTEDT

är legitimerad läkare. Hon har tidigare arbetat främst inom psykiatri och allmänmedicin. Från början av 1980-talet aktiv inom medicinsk kvinnoforskning, med särskild inriktning mot kvinnors livsvillkor och hälsa. 1992 kom hennes bok *Kvinnors hälsa – en fråga om makt*. Nu är hon forskningsläkare vid avdelningen för Genus och Teknik, institutionen för Arbetsvetenskap, Luleå tekniska universitet. Hon arbetar för närvarande tillsammans med kollegan Annika Forssén med forskning om kvinnor födda på 1910- och 20-talen. I fokus står ett livsloppsperspektiv på arbete, liv och hälsa.

ELISABETH ELGÅN

är filosofie doktor i historia och forskare vid Historiska institutionen vid Uppsala universitet. Hon är bosatt i Paris och är ofta engagerad som föreläsare för politiker och kvinnoföreningar, främst i Frankrike, som vill veta mer om svensk jämställdhetspolitik. Hennes nuvarande forskning berör Europas politiska historia ur ett kvinnoperspektiv. Hennes avhandling, *Genus och politik* (1994) behandlade sexualitetens politiska historia i Sverige och Frankrike under 1900-talets början.

ULLA JOHANSSON

är docent i pedagogik vid Umeå universitet, och har forskat om den roll som skolan spelat under olika perioder i historien för att återskapa eller omvandla relationer mellan män och kvinnor respektive mellan sociala klasser. Ett exempel är boken *Florin, Christina & Johansson, Ulla (1993) Där de härliga lagrarna gro ... Kultur, klass och kön i de svenska läroverken 1850–1914*. För närvarande arbetar hon med ett projekt som handlar om vad som hände efter 1927 då läroverken öppnades för flickor. Bland annat ska följande frågor belysas: vad innebar det för flickorna att få tillträde till läroverket, denna av tradition så manliga skolform, och hur påverkades skolkulturen av detta?

LYNN KARLSSON

är fil. lic. i ekonomisk historia vid Uppsala universitet. Hon har forskat om kvinnor på svensk arbetsmarknad under framförallt 1800-talet och har bland annat skrivit det svenska bidraget till antologin *Protecting Women. Labor Legislation in Europe, the United States, and Australia, 1880–1920* (1995). Hon arbetar för närvarande med debatten under 1920- och 1930-talen kring arbetarskyddslagstiftning för kvinnor.

ANN-SOFIE OHLANDER

är professor i historia vid Högskolan i Örebro. Hon har forskat om bland annat emigration, befolkningspolitik, psykologisk historia, kvinnohistoria. Senaste publikationer inom det kvinnohistoriska området är: *Kvinnor, barn och arbete i Sverige, 1850–1993*. Rapport för FN:s konferens om Befolkning och utveckling i Kairo 1994. SOU 1994:38, och (tillsamman med Ulla-Britt Strömberg): *Tusen svenska kvinnoår. Svensk kvinnohistoria från vikingatid till nutid*. (1996). Under publikation är en studie om unga vuxna i Sverige idag, utförd vid Institutet för Framtidsstudier.

MARIA SÖDLING

är doktorand i tros- och livsåskådningsvetenskap vid Teologiska institutionen, Uppsala, och arbetar med en avhandling om synen på "kvinnligt" och "manligt" i Svenska kyrkan under 1920- och 1930-talen. Hon har tidigare publicerat bland annat *Religioner möts i Sverige. Åtta röster om tro* (1991) och "'Låt man bli man och kvinna kvinna'. Om kvinnoprästmotståndet i Svenska kyrkan" i *Feministisk bruksanvisning*, red. Claudia Lindén och Ulrika Milles (1995).

LOUISE WALDÉN

disputerade 1990 vid Tema Teknik och social förändring, Linköpings universitet och är nu universitetslektor i kulturpedagogik vid Högskolan i Gävle-Sandviken. Hon var med och startade Grupp 8 och var under 1970-talet aktiv i kvinnorörelsen. Sedan slutet av 1960-talet har hon publicerat sig i tidskrifter och antologier i frågor som rör könskulturer, teknik och folkbildning. För närvarande arbetar hon med forskningsprojektet "Ellen – Elin – Emilia: Idén om ett kvinnligt medborgarskap". Det ingår i forskningsprogrammet *Samhällsbygget och samhällsväven*, ett samarbetsprojekt mellan Institutet för bostadsforskning, Högskolan samt Vårdhögskolan, samtliga i Gävle.

Statens offentliga utredningar 1997

Kronologisk förteckning

---

1. Den nya gymnasieskolan – steg för steg. U.
  2. Inkomstskattelag, del I–III. Fi.
  3. Fastighetsdataregister. Ju.
  4. Förbättrad miljöinformation. M.
  5. Aktivt lönebidrag. Ett effektivare stöd för arbetshandikappade. A.
  6. Länsstyrelsernas roll i trafik- och fordonssfrågor. K.
  7. Byråkratin i backspegeln. Femtio år av förändring på sex förvaltningsområden. Fi.
  8. Röster om barns och ungdomars psykiska hälsa. S.
  9. Flexibel förvaltning. Förändring och verksamhetsanpassning av statsförvaltningens struktur. Fi.
  10. Ansvar för valutapolitiken. Fi.
  11. Skatter, miljö och sysselsättning. Fi.
  12. IT-problem inför 2000-skiftet. Referat och slutsatser från en hearing anordnad av IT-kommissionen den 18 december. IT-kommissionens rapport 1/97. K.
  13. Regionpolitik för hela Sverige. N.
  14. IT i kulturens tjänst. Ku.
  15. Det svåra samspelet. Resultatstyrningens framväxt och problematik. Fi.
  16. Att utveckla industriforskningsinstitut. N.
  17. Skatter, tjänster och sysselsättning. + Bilagor. Fi.
  18. Granskning av granskning. Den statliga revisionen i Sverige och Danmark. Fi.
  19. Bättre information om konsumentpriser. In.
  20. Konkurrenslagen 1993–1996. N.
  21. Växa i lärande. Förslag till läroplan för barn och unga 6–16 år. U.
  22. Aktiebolagets kapital. Ju.
  23. Digital demokrati. Ett seminarium om Teknik, demokrati och delaktighet den 8 november 1996 anordnat av Folkomröstningsutredningen, IT-kommissionen och Kommunikationsforskningsberedningen. IT-kommissionens rapport 2/97. K.
  24. Valfärd i verkligheten – Pengar räcker inte. S.
  25. Svensk mat – på EU-fat. Jo.
  26. EU:s jordbrukspolitik och den globala livsmedelsförsörjningen. Jo.
  27. Kontroll Reavinst Värdepapper. Fi.
  28. I demokratins tjänst. Statstjänstemannens roll och vårt offentliga etos. Fi.
  29. Bampornografi frågan. Innehavskriminalisering m.m. Ju.
  30. Europa och staten. Europeiseringens betydelse för svensk statsförvaltning. Fi.
  31. Kristallkulan – tretton röster om framtiden. IT-kommissionens rapport 3/97. K.
  32. Följdlagstiftning till miljöbalken. M.
  33. Att lära över gränser. En studie av OECD:s förvaltningspolitiska samarbete. Fi.
  34. Övervakning av miljön. M.
  35. Ny kurs i trafikpolitiken + bilagor. K.
  36. Bekämpande av penningtvätt. Fi.
  37. Ett tekniskt forskningsinstitut i Göteborg. U.
  38. Myndighet eller marknad. Statsförvaltningens olika verksamhetsformer. Fi.
  39. Integritet Offentlighet Informationsteknik. Ju.
  40. Unga och arbete. In.
  41. Staten och trossamfunden Rättslig reglering – Grundlag – Lag om trossamfund – Lag om Svenska kyrkan. Ku.
  42. Staten och trossamfunden Begravningsverksamheten. Ku.
  43. Staten och trossamfunden Den kulturhistoriskt värdefulla kyrkliga egendomen och de kyrkliga arkiven. Ku.
  44. Staten och trossamfunden Svenska kyrkans personal. Ku.
  45. Staten och trossamfunden Stöd, skatter och finansiering. Ku.
  46. Staten och trossamfunden Statlig medverkan vid avgiftsbetalning. Ku.
  47. Staten och trossamfunden Den kyrkliga egendomen. Ku.
  48. Arbetsgivarpolitik i staten. För kompetens och resultat. Fi.
  49. Grundlagsskydd för nya medier. Ju.
  50. Alternativa utvecklingsvägar för EU:s gemensamma jordbrukspolitik. Jo.
  51. Brister i omsorg – en fråga om bemötande av äldre. S.
  52. Omsorg med kunskap och inlevelse – en fråga om bemötande av äldre. S.
  53. Avskaffa reklamskatten! Fi.
  54. Ministern och makten. Hur fungerar ministerstyre i praktiken? Fi.
  55. Staten och trossamfunden. Sammanfattningarna av förslagen från de statliga utredningarna. Ku.
  56. Folket som rådgivare och beslutsfattare. + Bilaga 1 och 2. Ju.
  57. I medborgarnas tjänst. En samlad förvaltningspolitik för staten. Fi.
  58. Personalluthyrning. A.
  59. Svenskhemmet Voksenåsens förvaltningsform. Ku.
  60. Betal-TV inom Sveriges Television. Ku.
-

Statens offentliga utredningar 1997

Kronologisk förteckning

---

61. Att växa bland betong och kotor.
Ett delbetänkande om barns och ungdomars
uppväxtvillkor i storstädernas utsatta områden från
Storstadskommittén. S.
  62. Rosor av betong.
En antologi till delbetänkandet Att växa bland
betong och kotor från Storstadskommittén. S.
  63. Sverige inför epokskiftet.
IT-kommissionens rapport 5/97. K.
  64. Samhall. En arbetsmarknadspolitisk åtgärd
+ Bilagedel. A
  65. Polisens register. Ju.
  66. Statsskuldpolitiken. Fi.
  67. Återkallelse av uppehållstillstånd. UD.
  68. Grannlands-TV i kabelnät. Ku.
  69. Besparingar i stort och smått. U.
  70. Totalförsvaret och frivilligorganisationerna
– uppdrag, stöd och ersättning. Fö.
  71. Politik för unga.
+ 2 st bilagor. In.
  72. En lag om socialförsäkringar. S.
  73. Inför en svensk policy om säker elektronisk
kommunikation. Referat från ett seminarium
anordnat av IT-kommissionen, Närings- och
handelsdepartementet och SEIS den 11 december
1996. IT-kommissionens rapport 6/97. K.
  74. EU:s jordbrukspolitik, miljön och regional
utveckling. Jo.
  75. Bosättningsbegreppet. Skatterättsliga regler för
fysiska personer. Fi.
  76. Invandrare i vård och omsorg
– en fråga om bemötande av äldre. S.
  77. Uppföljning av inkomstskattelagen. Fi.
  78. Medelsförvaltning i kommuner och landsting. In.
  79. Försäkringsmäklare. En lagöversyn av
Försäkringsmäklarutredningen. Fi.
  80. Reformerad stabsorganisation. Fi.
  81. Allmännyttiga bostadsföretag.
+ Bilaga. In.
  82. Likamöjligheter. In.
  83. Om makt och kön – i spåren av offentliga
organisationers omvandling. A.
  84. En hållbar kemikaliepolitik. M.
  85. Förmån efter inkomst – Samordnat inkomstbegrepp
för bostadsstöden och nya kvalifikationsregler för
rätt till sjukpenninggrundande inkomst. S.
  86. Punktskattekontroll av alkohol, tobak och
mineralolja, m.m. Fi.
  87. Kvinnor, män och inkomster.
Jämställdhet och oberoende. A.
  88. Upphandling för utveckling. N.
  89. Handeln med skrot och begagnade varor. N.
  90. Ändrad organisation för det statliga plan-, bygg-
och bostadsväsendet. In.
  91. Jaktens villkor – en utredning om vissa jaktfrågor.
Jo.
  92. Medieföretag i Sverige – Ägande och
strukturförändringar i press, radio och TV. Ku.
  93. Hantering av fel i utjämningssystemet för
kommuner och landsting. In.
  94. Konkurrensneutralt transportbidrag. N.
  95. Forum för världskultur
– en rapport om ett rikare kulturliv. Ku.
  96. Lokalförsörjning och fastighetsägande.
En utvärdering av statens fastighetsorganisation.
Fi.
  97. Skydd av skogsmark. Behov och kostnader. M.
  98. Skydd av skogsmark. Behov och kostnader.
Bilagor. M.
  99. En ny vattenadministration. Vatten är livet. M.
  100. Nya samverkansformer inom den sjöhistoriska
museiverksamheten. Ku.
  101. Behandling av personuppgifter om
totalförsvarspliktiga. Fö.
  102. Mat & Miljö. Svensk strategi för EU:s
jordbruk i framtiden. Jo.
  103. Rapport med förslag om sändningsorter. Ku.
  104. Polis i fredens tjänst. UD.
  105. Agenda 21 i Sverige.
Fem år efter Rio – resultat och framtid. M.
  106. En fond för unga konstnärer. Ku.
  107. Den nya gymnasieskolan
– problem och möjligheter. U.
  108. Att lämna skolan med rak rygg – Om rätten till
skriftspråket och om förskolans och skolans
möjligheter att förebygga och möta läs- och
skrivsvårigheter. U.
  109. Myndighetsansvaret för transport av farligt
gods. Fö.
  110. Säkrare obligationer? Fi.
  111. Branschsanering - och andra metoder mot
ekobrott. Ju.
  112. En samordnad militär skolororganisation.
  113. Mot halva makten – elva historiska essäer om
kvinnors strategier och mäns motstånd. A.
  114. Styrsystem och jämställdhet. Institutioner i
förändring och könsmaktens framtid. A.
  115. Ljusnande framtid eller ett långt farväl?
Den svenska välfärdsstaten i jämförande
belysning. A.
-

Statens offentliga utredningar 1997

Systematisk förteckning

Justitiedepartementet

Fastighetsdataregister. [3]
Aktiebolagets kapital. [22]
Barnpornografi frågan.
Innehavskriminalisering m.m. [29]
Integritet Offentlighet Informationsteknik. [39]
Grundlagsskydd för nya medier. [49]
Folket som rådgivare och beslutsfattare.
+ Bilaga 1 och 2. [56]
Polisens register. [65]
Branschsanering - och andra metoder mot ekobrott. [111]

Utrikesdepartementet

Återkallelse av uppehållstillstånd. [67]
Polis i fredens tjänst. [104]

Försvarsdepartementet

Totalförsvaret och frivilligorganisationerna
– uppdrag, stöd och ersättning. [70]
Behandling av personuppgifter om
totalförsvarspliktiga. [101]
Myndighetsansvaret för transport av farligt gods. [109]
En samordnad militär skolorganisation. [112]

Socialdepartementet

Röster om barns och ungdomars psykiska hälsa. [8]
Välfärd i verkligheten – Pengar räcker inte. [24]
Bristar i omsorg
– en fråga om bemötande av äldre. [51]
Omsorg med kunskap och inlevelse
– en fråga om bemötande av äldre. [52]
Att växa bland betong och kojor.
Ett delbetänkande om barns och ungdomars
uppväxtvillkor i storstädernas utsatta områden från
Storstadskommittén. [61]
Rosor av betong.
En antologi till delbetänkandet Att växa bland
betong och kojor från Storstadskommittén. [62]
En lag om socialförsäkringar. [72]
Invandrare i vård och omsorg
– en fråga om bemötande av äldre. [76]
Förmån efter inkomst – Samordnat inkomstbegrepp
för bostadsstöden och nya kvalifikationsregler för
rätt till sjukpenninggrundande inkomst. [85]

Kommunikationsdepartementet

Länsstyrelsernas roll i trafik- och fordonfrågor. [6]
IT-problem inför 2000-skiftet. Referat och slutsatser från
en hearing anordnad av IT-kommissionen den
18 december. IT-kommissionens rapport 1/97. [12]
Digital demokrati. Ett seminarium om Teknik,
demokrati och delaktighet den 8 november 1996
anordnat av Folkomröstningsutredningen, IT-
kommissionen och Kommunikationsforsknings-
beredningen. IT-kommissionens rapport 2/97. [23]
Kristallkulan – tretton röster om framtiden.
IT-kommissionens rapport 3/97. [31]
Ny kurs i trafikpolitiken + bilagor. [35]
Sverige inför epokskiftet.
IT-kommissionens rapport 5/97. [63]
Inför en svensk policy om säker elektronisk
kommunikation. Referat från ett seminarium anordnat av
IT-kommissionen, Närings- och handelsdepartementet
och SEIS den 11 december 1996.
IT-kommissionens rapport 6/97. [73]

Finansdepartementet

Inkomstskattelag, del I-III. [2]
Byråkratin i backspegeln. Femtio år av förändring på sex
förvaltningsområden. [7]
Flexibel förvaltning. Förändring och verksam-
hetsanpassning av statsförvaltningens struktur. [9]
Ansvar för valutapolitiken. [10]
Skatter, miljö och sysselsättning. [11]
Det svåra samspelet. Resultatstyrningens framväxt
och problematik. [15]
Skatter, tjänster och sysselsättning.
+ Bilagor. [17]
Granskning av granskning.
Den statliga revisionen i Sverige och Danmark. [18]
Kontroll Reavinst Värdepapper. [27]
I demokratins tjänst. Statstjänstemannens roll och
vårt offentliga etos. [28]
Europa och staten. Europeiseringens betydelse för
svensk statsförvaltning. [30]
Att lära över gränser. En studie av OECD:s förvaltnings-
politiska samarbete. [33]
Bekämpande av penningtvätt. [36]
Myndighet eller marknad.
Statsförvaltningens olika verksamhetsformer. [38]
Arbetsgivarpolitik i staten.
För kompetens och resultat. [48]
Avskaffa reklamskatten! [53]
Ministern och makten.
Hur fungerar ministerstyre i praktiken? [54]

Statens offentliga utredningar 1997

Systematisk förteckning

I medborgarnas tjänst.

En samlad förvaltningspolitik för staten. [57]

Statsskuldspolitiken. [66]

Bosättningsbegreppet. Skatterättsliga regler för fysiska personer. [75]

Uppföljning av inkomstskattelagen. [77]

Försäkringsmäklare. En lagöversyn av

Försäkringsmäklarutredningen. [79]

Reformerad stabsorganisation. [80]

Punktskatteskattkontroll av alkohol, tobak och mineralolja, m.m. [86]

Lokalförsörjning och fastighetsägande.

En utvärdering av statens fastighetsorganisation. [96]

Säkrare obligationer? [110]

Utbildningsdepartementet

Den nya gymnasieskolan – steg för steg. [1]

Växa i lärande. Förslag till läroplan för barn och unga 6–16 år. [21]

Ett tekniskt forskningsinstitut i Göteborg. [37]

Besparingar i stort och smått. [69]

Den nya gymnasieskolan

– problem och möjligheter. [107]

Att lämna skolan med rak rygg – Om rätten till skriftspråket och om förskolans och skolans möjligheter att förebygga och möta läs- och skrivsvårigheter. [108]

Jordbruksdepartementet

Svensk mat – på EU-fat. [25]

EU:s jordbrukspolitik och den globala livsmedelsförsörjningen. [26]

Alternativa utvecklingsvägar för EU:s

gemensamma jordbrukspolitik. [50]

EU:s jordbrukspolitik, miljön och regional utveckling. [74]

Jaktens villkor – en utredning om vissa jaktfrågor. [91]

Mat & Miljö. Svensk strategi för EU:s jordbruk i framtiden. [102]

Arbetsmarknadsdepartementet

Aktivt lönebidrag. Ett effektivare stöd för arbetshandikappade. [5]

Personaluthyrning. [58]

Samhall. En arbetsmarknadspolitisk åtgärd + Bilagedel. [64]

Om makt och kön – i spåren av offentliga organisationers omvandling. [83]

Kvinnor, män och inkomster.

Jämställdhet och oberoende. [87]

Mot halva makten – elva historiska essäer om

kvinnors strategier och mäns motstånd. [113]

Styrsystem och jämställdhet. Institutioner i förändring och könsmaktens framtid. [114]

Ljusnande framtid eller ett långt farväl?

Den svenska välfärdsstaten i jämförande belysning. [115]

Kulturdepartementet

IT i kulturens tjänst. [14]

Staten och trossamfunden

Rättslig reglering

– Grundlag

– Lag om trossamfund

– Lag om Svenska kyrkan. [41]

Staten och trossamfunden

Begravningsverksamheten. [42]

Staten och trossamfunden

Den kulturhistoriskt värdefulla kyrkliga egendomen och

de kyrkliga arkiven. [43]

Staten och trossamfunden

Svenska kyrkans personal. [44]

Staten och trossamfunden

Stöd, skatter och finansiering. [45]

Staten och trossamfunden

Statlig medverkan vid avgiftsbetalning. [46]

Staten och trossamfunden

Den kyrkliga egendomen. [47]

Staten och trossamfunden. Sammanfattningarna av

förslagen från de statliga utredningarna. [55]

Svenskhemmet Voksenåsens förvaltningsform. [59]

Betal-TV inom Sveriges Television. [60]

Grannlands-TV ikabelnät. [68]

Medieföretag i Sverige – Ägande och

strukturförändringar i press, radio och TV. [92]

Forum för världskultur

– en rapport om ett rikare kulturliv. [95]

Nya samverkansformer inom den sjöhistoriska museiverksamheten. [100]

Rapport med förslag om sändningsorter. [103]

En fond för unga konstnärer. [106]

Närings- och handelsdepartementet

Regionpolitik för hela Sverige. [13]

Att utveckla industriforskningsinstitutet. [16]

Konkurrenslagen 1993–1996. [20]

Upphandling för utveckling. [88]

Handeln med skrot och begagnade varor. [89]

Konkurrensneutralt transportbidrag. [94]

Statens offentliga utredningar 1997

Systematisk förteckning

Inrikesdepartementet

Bättre information om konsumentpriser. [19]
Unga och arbete. [40]
Politik för unga.
+ 2 st bilagor. [71]
Medelsförvaltning i kommuner och landsting. [78]
Allmännyttiga bostadsföretag.
+ Bilaga. [81]
Likamöjligheter. [82]
Ändrad organisation för det statliga plan-, bygg-
och bostadsväsendet. [90]
Hantering av fel i utjämnningssystemet för
kommuner och landsting. [93]

Miljödepartementet

Förbättrad miljöinformation. [4]
Följdlagstiftning till miljöbalken. [32]
Övervakning av miljön. [34]
En hållbar kemikaliepolitik. [84]
Skydd av skogsmark. Behov och kostnader. [97]
Skydd av skogsmark. Behov och kostnader.
Bilagor. [98]
En ny vattenadministration. Vatten är livet. [99]
Agenda 21 i Sverige.
Fem år efter Rio – resultat och framtid. [105]

Enkeltstående

Enkeltstående

Enkeltstående

Enkeltstående

Enkeltstående

Enkeltstående

Enkeltstående

Enkeltstående

Enkeltstående

Enkeltstående

Enkeltstående

Enkeltstående

Enkeltstående

Enkeltstående

Enkeltstående

Enkeltstående

Enkeltstående

Enkeltstående

Enkeltstående

Enkeltstående

Enkeltstående

Enkeltstående